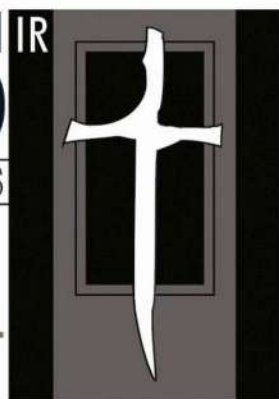

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2013 1(33)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2013 1(33)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2013

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius
dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKKAUSKAS (Lietuvių katalikų mokslo akademija)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras)
LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Vytautas Tininis

- Prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją (1944–1945 m.)7
Forced Mobilisation into the Red Army (1944–1945)37

Juozapas Romualdas Bagušauskas

- Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant lietuvių tautos
pasipriešinimą (1944–1953 m.)39
The Ideological Apologetics of the Communist Party during Suppression
of Lithuanian National Resistance (1944–1953)53

Audronė Veilentienė

- Ideologinė prievarta ir represijos Kauno valstybiniame Vytauto Didžiojo
universitete (1944–1950 m.)54
Ideological Violence and Reprisals at Kaunas State Vytautas Magnus University
(1944–1950)70

Laimis Mikelevičius

- Partizanų baudžiamoji praktika Varėnos krašte (1944–1952 m.)71
Partisan Punitive Practice in Varėna District (1944–1952)97

Kristina Burinskaitė

- Komunistinės ideologijos pokyčių po 1953 m. įtaka represinei politikai ir
KGB veiklai98
The Effect of Changes in Communist Ideology after 1953 on Repressive Policies
and KGB Operations111

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES112

Gintautas Ereminas

- Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla Vilniaus krašte (1920–1939 m.).....112
The Activities of the Lithuanian Educational Society Rytas in Vilnius and
Vilnius Area (1920–1939)136

ATMINTIS – MEMORY

Dovilė Lauraitienė

Paskutiniai Tuskulėnų dvaro valdytojai – Pasaulio tautų teisuoliai137

KRONIKA – CRONICALS142

KNYGOS – BOOKS164

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS171

Vytautas Tininis

Prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją (1944–1945 m.)

Straipsnyje nagrinėjamas prievartinis Lietuvos gyventojų panaudojimas SSRS ginkluotosiose pajėgose Antrojo pasaulinio karo pabaigoje (1944–1945 m.). Daugiausia remiantis archyviniais šaltiniais atskleidžiamas mobilizacijos organizavimas ir eiga, pagrindiniai vykdytojai ir organizatoriai, vengiančių tarnybos Raudonojoje armijoje beginklių asmenų ir dezertyrų žudynės, represijos (teroras), mobilizuotųjų padėtis kariniuose daliniuose, legalizacija ir kt. Tyrimo objektas – nustatyti prievartinės mobilizacijos padarinius lietuvių tautai.

IVADAS

Praėjo beveik septyniasdešimt metų nuo tada, kai 1944 m. vasarą Lietuvoje prasidėjo prievartinė vyrų mobilizacija į Raudonąją armiją (toliau – RA). Kaip ir ginkluotasis pasipriešinimas, trėmimai, civilių gyventojų represijos ir žudynės, ši mobilizacija įeina į Lietuvos pokario istoriją kaip vienas skaudžiausių ir tragiškiausių jos puslapių. Motinos ir žmonos neteko dešimčių tūk-

stančių savo sūnų ar vyrų, tūkstančiai jų dingo be žinios. Tad dėl ko kovojo ir už ką žuvo šie vyrai?

Prievartinė Lietuvos vyrų mobilizacija į sovietinę kariuomenę 1944 m. rugpjūčio–1945 m. gegužės mėn. tapo sudedamąja Lietuvos gyventojų teroro dalimi. Sovietų Sąjunga, 1944 m. antrojoje pusėje pradėjusi šaukti vyrus į RA, pažeidė tarptautinės teisės nuostatas, surašytas 1907 m. IV Hagos konvencijoje dėl karo įstatymų ir papročių laikymosi, draudžiančioje telkti užkariauto krašto žmones į okupacinę kariuomenę ar kitaip panaudoti užgrobto šalies gyventojus karo reikmėms. Konvencijos III priedo 4-ajame straipsnyje sakoma, kad šis dokumentas privalomas tiek jį ratifikavusioms, tiek jo neratifikavusioms šalims. 45-asis straipsnis skelbia, kad „okupantui draudžiama versti užgrobto teritorijos gyventojus prisiekti ištikimybę prieš valdžiai“¹.

Lietuvos visuomenė, dar gerai prisimindama 1940–1941 m. įvykius, Sovietų Sąjungą laikė okupacine valstybe, todėl mobilizuojamieji vengė tarnauti RA. Gyventojų požiūris į mobilizaciją, tai yra jos vengimas,

ignoravimas ar slapstymasis nuo jos, buvo nulemtas neigiamo lietuvių tautos požiūrio į svetimą kariuomenę, kuris formavosi dar nacių okupacijos laikotarpiu. Niekas nenorėjo aukoti savo gyvybės ar sveikatos dėl svetimos valstybės interesų.

Visuomenėje buvo žinomi pagrindiniai Atlanto chartijos teiginiai ir puoselėjamos viltys jais remiantis atkurti Lietuvos suverenitetą. Tikėtasi, kad Vakarų pasaulis nepaliks Lietuvos Sovietų Sąjungos sudėtyje, o paskarčio tarptautinės konferencijos ar politiniai susitarimai atkurs teisingumą. Be to, būta iliuzijų, kad greitai kils buvusių sąjungininkų karinis konfliktas ir Lietuva bus išvaduota. Daugelis vyrų tikėjosi, kad, kaip ir nacių okupacijos metais, mobilizacijos pavyks išvengti. Tačiau niekas tada nežinojo apie SSRS, JAV ir Didžiosios Britanijos slaptus susitarimus², palikusius Baltijos šalis sovietų valdžiai, nors formaliai didžiosios šalys nepripažino SSRS 1940 m. įvykdytos Lietuvos, Latvijos ir Estijos aneksijos ir okupacijos (buvo paliktos veikti šių šalių diplomatinės atstovybės, skelbiami politiniai pareiškimai, palaikomos įvairios politinės ir visuomeninės organizacijos, kovojančios už šių šalių laisvę, ir pan.). Karo pabaigoje didžiosioms Vakarų valstybėms labiausiai rūpėjo Vidurio ir Rytų Europos šalių, ypač Lenkijos, likimas. Apie didžiosios politikos užkulius Lietuvos gyventojai nieko nežinojo.

Lietuvos vyrų mobilizacija Maskvoje buvo iš anksto gerai suplanuota ir parengta, ją numatyta atlikti organizuotai, visuotinai ir vienu metu. 1944 m. liepos 25 d. Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (toliau – LKP(b) CK) pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus ir Lietuvos SSR liaudies komisarų tarybos (toliau – LKT) pirmininkas Mečislavas Gedvilas užtikrino SSRS Gynybos komiteto pirmininką Josifą Staliną, kad liepos 27 d. prasidėsianti Lietuvos vyrų mobilizacija duosianti RA apie

250 tūkst. vyrų³. Politine prasme tai turėjo padėti J. Stalinui parodyti Vakarams, kad Lietuvos gyventojai remia Sovietų Sąjungą, jos kariuomenę, o pati Lietuvos sovietinė reokupacija turėjo virsti savanorišku apsisprendimu būti SSRS dalimi. Kadangi JAV prezidentas Franklinas Rooseveltas nuolat pabrėžė Baltijos šalių apsisprendimo teisę ir ragino surengti šiuo klausimu referendumus, J. Stalinui reikėjo politinių argumentų, įrodančių šių tautų norą gyventi Sovietų Sąjungoje. 1943 m. gruodžio 1 d. Teherano konferencijoje F. Rooseveltas pareiškė J. Stalinui: „Neabejoju, kad šių šalių tautos balsuos už prisijungimą prie Sovietų Sąjungos taip pat vieningai, kaip jos tai padarė 1940 m.“⁴ Tačiau prasidėjus prievartinei mobilizacijai į RA viskas pasisuko priešingai – lietuvių tauta siekė nepriklausomybės, vyrai vengė sovietų armijos, prasidėjo ginkluotoji ir pagrindinė rezistencija.

Tai buvo akibrokštas Kremlui. SSRS vadovybės manymu, lietuviai 1939–1944 m. vasarą elgėsi gana protingai – įsileido RA dalinius, nepasipriešino sovietinei okupacijai ir aneksijai, „pasiprašė“ į Sovietų Sąjungą, vykstant SSRS ir Vokietijos karui nesudarė SS legiono. Dėl to J. Stalinas „dovanojo“ Lietuvai Vilnių, Klaipėdą ir šių miestų kraštus. Nelauktas pasipriešinimas ir mobilizacijos boikotas sukėlė didžiulį Maskvos nepasitenkinimą ir įniršį. 1944 m. antrojoje pusėje Lietuvoje prasidėjo chaosas, sovietų represijos ir teroras. Šios aplinkybės pakoregavo mobilizacijos planus ir eigą.

Pirmosios žinios apie prievartinę Lietuvos vyrų mobilizaciją pasirodė partizanų spaudoje, o vėliau – lietuvių emigrantų darbuose Vakaruose. Iš jų išskirtini Kęstučio Girniaus, Remigijaus Misiūno ir kitų autorių leidiniai, kuriuose keliama ši problema⁵. Tačiau rašydami tiesą apie komunistų nusikaltimus šie autoriai disponavo tik sovietų skelbtais šaltiniais ir liudininkų atsiminimais.

Sovietinė istoriografija šaukimą į RA laikė teisėtu ir privalomu Lietuvos gyventojams: visose šiai temai skirtose publikacijose neužsimenama apie represijas, kurių sovietų valdžia ėmėsi prieš vengiančius karo tarnybos vyrus. Atvirkščiai, buvo pabrėžiama, kad lietuvių tauta džiaugsmingai sutiko įžygiuojančią į Lietuvą sovietų kariuomenę, vyrai savanoriškai stojo į RA ir padėjo triuškindi fašistinę Vokietiją. Neva be jokios prievartos karo pabaigoje kariais tapo nuo 100 tūkst. iki 200 tūkst. vyrų. Tokios koncepcijos laikėsi visi sovietinės istoriografijos leidiniai, rašantys apie Antrąjį pasaulinį karą⁶. RA Antrajame pasauliniame kare patyrė milžiniškų žmonių ir materialinių nuostolių, sovietų vadai, ypač pirmajame karo etape, kariavo nemokėdami, neprofesionaliai, nebrangino žmonių gyvybių, todėl sovietmečiu istorikams buvo griežtai draudžiama tyrinėti RA karių nuostolius. Netgi nėra žinoma, kiek žuvo ir buvo sužeista lietuvių karių, kai karas artėjo į pabaigą ir RA Vakarų fronte skynė pergalę po pergalės. Galima suvokti, kad šie laimėjimai buvo pasiekti didele žuvusių karių auka.

Svarbiausio šią problemą sovietmečiu nagrinėjusio autoriaus istoriko Jono Dobrovolsko monografijoje „Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose“ rašoma, kad į Kauną 1944 m. rugpjūčio 25–rugsėjo 5 d. veikusią mobilizacijos komisiją savanoriškai atvyko 10 145 asmenys, nors šaukimai buvo įteikti tik 3 931 asmeniui. „Visi kiti atėjo be specialaus raginimo“⁷, – rašė autorius. Patikrinus J. Dobrovolsko skelbtus šaltinius, neva patvirtinančius vyrų savanoriškumą, paaiškėjo, kad tai netiesa. Pasirodo, dauguma atvykusiųjų į mobilizacijos punktus buvo dėl įvairių priežasčių nuo tarnybos armijoje atleisti, o savanoriai daugiausia buvo lenkų tautybės asmenys. Žinoma, būta ir lietuvių savanorių arba paklususių prievartai ir iš karto į šaukimo punktus atvykusių asmenų.

Tačiau daugumai „atleistųjų“, atvykusių į karinius komisariatų karo meto sąlygomis, pirmiausia rūpėjo gauti savo neliečiamumą („broniravimą“), rezervinį statusą patvirtinančius dokumentus. Taigi iš visų „savanorių“ į RA buvo paimti 2 792, o atleista nuo tarnybos 7 253 vyrai⁸. J. Dobrovolsko ir kitų sovietinio laikotarpio istorikų aprašytą mobilizacijos „savanoriškumą“ jau 1944 m. rugpjūčio mėn. slaptoje pažymoje paneigė LSSR NKVD komisaras Juozas Bartašiūnas. Operatyvinėje suvestinėje jis konstatavo, kad 1944 m. liepos 26–rugpjūčio 10 d. iš Vilniaus, Alytaus, Trakų, Utenos ir Švenčionių apskričių ir Vilniaus miesto vietoj planuotų 35 tūkst. vyrų į šaukimo punktus atvyko tik 987 lietuviai, 3 304 lenkai ir kitų tautybių asmenys⁹.

Sovietinę istoriografiją papildė įvairaus lygio sovietinių veikėjų atsiminimai¹⁰. Vienuose iš jų – LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko Justo Paleckio karo meto užrašuose¹¹ – tiesiogiai užsimenama apie mobilizaciją.

Per du pastaruosius dešimtmečius Lietuvoje išleista nemažai istorinės literatūros ir dokumentų rinkinių apie partizanų kovas, trėmimus, partizanų atsiminimų knygų. Daugelyje jų esama medžiagos apie šią skaudžią Lietuvai problemą. Naujų faktų apie mobilizacijos boikotą Lietuvoje pateikta dokumentų rinkiniuose „Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais“, „Laisvės kovos 1944–1953 metais“¹², archyvinės dokumentikos paskelbė leidinys „Laisvės kovų archyvas“ ir „Genocido ir rezistencijos“ žurnalas, pasirodė partizanų atsiminimų apžvalgų ir knygų¹³.

Istorikas Arvydas Anušauskas monografijoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas“¹⁴ pirmasis pateikė gana išsamių archyvinių duomenų apie masines NKVD kariuomenės prievartos akcijas prieš vengiančius tarnybos

okupacinėje kariuomenėje beginklius vyrus. 2012 m. pasirodė nauja istoriko knyga „Teroras 1940–1958 m.“¹⁵ Autorius, remdamasis gausiais Lietuvos ir Rusijos archyvų šaltiniais, naujaisiomis mokslinėmis studijomis ir liudytojų atsiminimais, vienoje knygoje sutelkė ir aprašė sovietų valdžios 1940–1958 m. vykdytus baisius nusikaltimus, kuriuos galima prilyginti karo nusikaltimams žmoniškumui. Žmonių naikinimas tuo metu neretai pranoko nacių terorą (išskyrus žydų holokaustą) – kas trečias suaugęs lietuvis tapo sovietinių okupantų genocido auka.

Istoriko Kęstučio Kasparo monografijoje „Lietuvos karas“¹⁶ gana išsamiai išnagrinėta Lietuvos tarptautinė problema Antrojo pasaulinio karo metais ir partizanų veikla 1944–1946 m. Autoriaus nuomone, „partizanų įtakotas mobilizacijos boikotas išsaugojo gyvąsias tautos jėgas nuo sunaikinimo Antrajame pasauliniame kare“. Deja, K. Kasparas dažnai naudojosi ne visai patikimais šaltiniais – partizanų atsiminimais, kuriuose pateikiamas nedidelis, palyginti su sovietų žuvusiaisiais, žuvusių partizanų skaičius. Pavyzdžiui, nurodoma, kad 1945 m. kovo mėn. Labanoro girioje žuvo 150 lietuvių partizanų ir 800 NKVD karių (Juozas Daumantas), balandžio mėn. Paverkniuose – 11 partizanų ir 94 priešo kariai (J. Daumantas), Kaugonių-Dainavos miške – atitinkamai 16 ir 70 (Benediktas Trakimas-Genelis), gegužės mėn. Siesarčio ištakų pelkių rajone – 19 ir 70 (Tigras) ir t. t. Tokių pavyzdžių gausu, bet įdomu, kada ir kaip partizanai sugebėjo priešų aukas suskaičiuoti?

Labai svarbų 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos (toliau – LŠD) kelio 1943–1945 m. tyrimą atliko istorikas Rimantas Zizas¹⁷. Ši divizija po prievartinės mobilizacijos 1944–1945 m. buvo nuolat papildoma lietuvių kariais. Divizija buvo siunčiama į pražūtingas kovas prie Šiaulių, Žemaitijoje, užimant Klaipėdą ir ypač Kuršo operacijoje

Latvijoje. Autorius gana kritiškai įvertino šios divizijos karinį pajėgumą ir politinį patikimumą, pateikė apytikslį žuvusių karių skaičių. 1995 m. buvo paskelbtas abėcėlinis 9 350 žuvusių 16-osios LŠD karių sąrašas, nurodant jų gimimo ir žūties datas, karinę dalį, laipsnį, pareigas ir palaidojimo vietą¹⁸.

Tiriant šią temą svarbi ir Juozo Starkausko knygų „trilogija“¹⁹. Joje autorius išsamiai ir gana skrupulingai išnagrinėjo tūkstančius Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentų, kuriais remiantis dabar galima susidaryti daug platesnį ir nuodugnesnį pokario metų ir tada vykusios prievartinės mobilizacijos vaizdą. Tačiau J. Starkauskas ne visada yra tikslus ir išsamus. Antai knygoje, pasakojančioje apie čekistinę kariuomenę Lietuvoje 1944–1953 m., jis neatsako į pagrindinį klausimą – kiek iš viso ir kiek atskirais metais šioje kariuomenėje buvo karių? Tai svarbiausias klausimas, kurį kelti įpareigoja pats knygos pavadinimas.

Kiti autoriai (Mindaugas Pocius, Nijolė Gaškaitė, Nastazija Kairiūkštytė, Liudas Truska, Juozapas Romualdas Bagušauskas, Vanda Kašauskienė ir daugelis kitų) tik fragmentiškai yra aptarę šią temą²⁰. Neteisėtus SSRS karinės vadovybės veiksmus 1993 m. aprašė to meto įvykių liudininkai atsiminimų knygose „Lietuvos kariuomenės tragedija“ (Kazys Ėringis)²¹, „Laisvės ir vergijos metai“ (Juozas Listopadskis)²² ir kt. K. Ėringis, mobilizuotas 1944 m. pabaigoje, priklausė 7 tūkst. (sovietų duomenimis) lietuvių karių grupei, kurią RA 1945 m. panaudojo Vidurio Europos karo sukuriuose. Knygoje autorius, remdamasis savo patirtimi, kiek įmanoma išsamiau nušvietė karo įvykius, lietuvių karių išgyvenimo ir pražūties kelius. Unikalus yra J. Listopadskio atsiminimai. Autorius vaizdžiai aprašė kelis savo tarnybos 50-ojoje lietuviškojoje šaulių atsargos divizijoje (toliau – LŠAD) mėnesius, pašalinimą iš pareigų, vėliau – nežmoniškas 16-osios LŠD

karių kautynes ir žūtį Kuršo katile. Šia tema plačiau domėjosi ir straipsnio autorius²³.

Daugiausia istorinės, informacinės ir statistinės medžiagos apie prievartinę mobilizaciją yra LYA (NKVD-NKGB vadovų pranešimai, ataskaitos, pažymos, lentelės ir pan.). Prievartinės mobilizacijos paveikslą papildo ir buvęs komunistų partijos archyvas (dabar – LYA LKP dokumentų skyrius). Tačiau šios temos tyrimus sunkina tai, kad visi LSSR respublikinio (centrinio) karinio komisariato archyvai kartu su išeinančia Rusijos kariuomene 1991–1993 m. buvo išvežti į Rusiją ir prieiti prie jų gana sunku. Lietuvos archyvuose likę dokumentai ne visada išsamūs, kai kada tik fragmentiški, neretai prieštaraujantys vieni kitiems.

LYA vidaus reikalų ministerijos dokumentų skyriaus fonduose saugoma gausi visų Lietuvos rajonų karinių komisariatų dokumentinė medžiaga, tačiau ji apima tik darbinę tų komisariatų veiklą. Čia nėra apibendrintos medžiagos apie konkretaus rajono šauktinių buvimą fronte ir žuvusiųosius. Galima rasti tik nevysiškai tikslus dezertyrų ir asmenų, vengiančių tarnybos RA, duomenis (vardinius sąrašus), karių anketinius duomenis, pranešimus giminėms apie kario žūtį ir palaidojimo vietą (jeigu jis buvo palaidotas).

Apskritai Lietuvoje kol kas nėra patikimų ir tikslų duomenų apie fronte žuvusių ir sužeistų karių skaičių, jų kovas RA kariniuose daliniuose. Sovietmečiu apie šias aukas rašyti ir šią temą tyrinėti buvo draudžiama, visa informacija šiuo klausimu, matyt, yra įslaptinta Rusijos archyvuose.

LIETUVOS POLITINĖ PADĖTIS IR MOBILIZACIJOS PRADŽIA

Mobilizacija į RA turėjo du tikslus: 1) dėl tiesmukų ir blogai parengtų karinių operaci-

jų prieš vokiečius frontui nuolat trūko karių, nes jie masiškai žūdavo arba būdavo sužeidžiami, 2) sovietų valdžia nenorėjo palikti fronto užnugaryje antisovietinio pagrindžio ir partizanų rezervo.

Prievartinė mobilizacija, arba rekrūtavimas, į sovietų armiją iš esmės buvo neefektyvi. Šiuo būdu surinktos karinės dalys buvo nepatikimos ir nekovingos. Kariai neturėjo patriotinės ar karinės motyvacijos. Tačiau politine prasme sovietų valdžia propagavo aktyvų SSRS tautų, tarp jų ir lietuvių, dalyvavimą vadinamajame Didžiajame Tėvynės kare prieš vokiečių okupantus. Kartu Maskva siekė sustiprinti SSRS politines pretenzijas į Lietuvą kaip sovietinę respubliką ir sudedamąją SSRS dalį. Lietuvoje prievartinė mobilizacija buvo vykdoma į tautinius karinius dalinius – 16-ąją kovinę ir 50-ąją atsargos divizijas (Rytų Lietuvoje lenkai buvo mobilizuojami į Lenkijos kariuomenę), 1945 m. pradžioje – ir į rusiškus dalinius.

Lietuvos SSR vadovybė siekė suformuoti dar daugiau lietuviškų karinių junginių. 1944 m. spalio 6 d. 50-osios LŠAD vadas gen. J. Sinkevičius prašė A. Sniečkaus padėti įsteigti lietuvių šaulių korpusą²⁴, kurį galėtų sudaryti dvi kovinės divizijos (toks korpusas Lietuvoje buvo 1940–1941 m.). Tačiau 1945 m. pradžioje dėl dezertyravimo ir kitų aplinkybių išformavus 50-ąją LŠAD viltys sukurti lietuvių šaulių korpusą ir antrą lietuviškąją kovinę diviziją žlugo – lietuviai buvo siunčiami kariauti į 16-ąją LŠD ir rusiškus RA dalinius. Tuo metu estai ir latviai turėjo savo nacionalinius RA korpusus. Sovietinių Lietuvos vadovų požiūriu, propagandinis lietuviškojo junginio egzistavimo aspektas turėjo tapti dar reikšmingesnis, nes lietuviškosiose divizijose, ypač 16-ojoje LŠD, kovojo ir vadovaujantį branduolį sudarė nepriklausomos Lietuvos karininkai. Kita vertus, šiose divizijose turėjo būti sutelkti vadovaujantys būsimos sovietinės Lietuvos

partiniai, administraciniai, ūkio ir kultūros sričių darbuotojai. Dauguma jų buvo patikimi – davė karinę priesaiką Sovietų Sąjungai ir buvo patikrinti saugumo organų, daug karių buvo komunistai ir komjaunuoliai (1944 m. spalio 1 d. junginyje buvo 1 679 komunistai ir 853 komjaunuoliai)²⁵. Jau 1944 m. pradžioje iš 16-osios LŠD pradėta atrinkti įvairius specialistus būsimai sovietinės Lietuvos administracijai. Gegužės mėn. buvo demobilizuota 410 karių, dėl ko labai prieštaraavo RA karinė vadovybė. Tačiau politiniai tikslai SSRS buvo svarbesni už karinius²⁶.

Faktiškai sovietinė mobilizacija Lietuvoje prasidėjo 1944 m. liepos antroje pusėje (tada nutarta šaukti vyrus iki 45 metų, kaip ir visoje SSRS). Atskiri kariuomenės daliniai pradėjo mobilizuoti gyventojus savo iniciatyva ir be jokių įgaliojimų. Antai liepos pabaigoje III Baltarusijos fronto 39-oji armija pradėjo vyrų šaukimą Švenčionyse, Pabradėje ir Nemenčinėje. Tai sukėlė A. Sniečkaus nepasitenkinimą (liepos 12 d. jis jau buvo Vilniuje). Nors sovietinių armijų vadovybė taip elgėsi visose SSRS išvaduose teritorijose, A. Sniečkus liepos 15 d. į Maskvą (LKP(b) CK) išsiuntė labai skubią radiogramą reikalaujamas mobilizaciją nutraukti, jei vykdoma ne „Centro“ nurodymu. LKP(b) CK antrasis sekretorius Nikolajus Gridinas iš Maskvos netrukus nuramino A. Sniečką, esą RA Vyriausioji formavimo valdyba davė nurodymą „mūsų teritorijoje“ 1894–1926 m. gimusius vyrus mobilizuoti į nacionalinius dalinius²⁷. Gavęs aukštesniųjų instancijų nurodymus, I Pabaltijo fronto štabo viršininkas gen. plk. V. Kurasovas 1944 m. liepos 23 d. direktyva uždraudė RA užimtose Lietuvos teritorijose vykdyti mobilizaciją. Tai galėjo vykdyti tik kariniai komisariatai. Taigi mobilizacija tuoju pat buvo atšaukta, o mobilizuotieji paleisti²⁸. 1944 m. liepos 25 d. laiške J. Stalinui A. Sniečkus ir M. Gedvilas prašė sumažinti šaukiamųjų amžių iki 35 metų, nes dėl specialistų trūkumo Lietuvoje galėjo

kilti ūkio suirutė. J. Stalinas tam pritarė²⁹. Šiuo atžvilgiu LSSR vadovybės veiksmai buvo bent iš dalies palankūs Lietuvai – namie galėjo likti apie 70 tūkst. vyrų.

1944 m. vasarą dėl mobilizacijos teisėtumo Lietuvoje susiformavo dvi skirtingos nuomonės: Lietuvos gyventojai buvo įsitikinę, kad vyrų mobilizavimas į RA ir frontą yra savanoriškas reikalas, o sovietai nesijautė okupantais – visų šaukiamojo amžiaus Lietuvos vyrų tarnyba RA turėjo būti privaloma. Sovietinė mobilizacija iš karto tapo prievartinė, ir tai buvo pirmas esminis veiksnys, supriešinęs Lietuvos visuomenę su grįžusia sovietų valdžia ir totalitariniu režimu. Dešimtys tūkstančių Lietuvos vyrų, įvairiais sumetimais bandžiusių išvengti sovietinės mobilizacijos, išėjo į miškus ir ėmė priešintis sovietų represijoms, atsirado socialinis ginkluotosios rezistencijos pagrindas. 1944 m. rugpjūčio 2 d. sovietinis partizanas Stasys Apyvala informavo A. Sniečką, kad Švenčionių aps. mobilizacija vyksta blogai: per 4–5 dienas atvyko 1 543 vyrai, iš jų tik 597 civiliai, kiti – buvę raudonarmiečiai, sovietiniai karo belaisviai ir kt. Jis išsakė gyventojų nuomonę, kad stojimas į sovietų kariuomenę yra savanoriško apsisprendimo dalykas. Tai žinodamas S. Apyvala teigė, kad aiškinamuoju, agitaciniu darbu sovietinės mobilizacijos įgyvendinti nepavyks. Norint ją paspartinti Švenčionių aps. imtasi karinių represinių priemonių³⁰.

16-oji LŠD vėlai (1944 m. liepos 13 d.) įžengė į Lietuvą, nedalyvavo svarbiuose mūsų ir, kas svarbiausia propagandiniu požiūriu, „nevadavo“ Lietuvos sostinės Vilniaus, ko labai norėjo LSSR vadovybė. Atvirkščiai, dėl Vilniaus kovojo rusakaliai RA daliniai ir lenkai Armijos Krajovos (toliau – AK) kariai. Politine prasme lietuvių komunistai patyrė didžiulį nusivylimą, fiasko (latvių ir estų nacionaliniai junginiai dalyvavo mūsųose dėl Rygos ir Talino). Keista ir sunkiai paaiškinama

buvo ir J. Stalino pozicija. Liepos pradžioje Kremliuje J. Stalinas patarė lietuviams vykti arčiau Lietuvos, į III Baltarusijos fronto vado gen. Ivano Černiachovskio štabą. J. Stalinas kreipėsi į A. Sniečkę: „Užtikrinkite, kad Vilniaus išvadavimo dieną Gedimino bokšte plevėsuotų lietuviška nacionalinė vėliava.“³¹ A. Sniečkus tokios neturėjo. Rusams išvijus vokiečius, AK kariai Gedimino bokšte net du kartus iškėlė Lenkijos vėliavą. Ši vėliava tik prievarta buvo pakeista raudona.

Istoriko R. Zizo nuomone, 16-oji LŠD buvo nevisiškai sukomplektuotas ir svarbiems mūšiams prastai pasirengęs junginys. Pasiekus Lietuvą, ši nacionalinį karinį dalinį pirmiausia reikėjo papildyti mobilizuotais lietuvių kariais ir parengti juos kovos veiksmams (organizuoti karinius mokymus). Buvo ir dar viena svarbi aplinkybė – divizijos karių politinio patikimumo problema. Matyt, dėl to ją buvo stengiamasi atskirti nuo neigiamų antisovietinių reiškinių (kartu ir nuo vietos gyventojų) ir nuo pavojingų „buržuazinių“ nuotaikų. Dėl mobilizacijos būta nesutarimų ir tarp pačių Lietuvos komunistų. 1944 m. liepos 15 d. ir rugsėjo 9 d. LKP(b) CK sekretorius Danijilas Šupikovas apkaltino sovietinius Lietuvos vadovus nacionalizmu ir kitomis „nuodėmėmis“. Jis rašė, kad LKP(b) CK „visą laiką mobilizaciją stabdė, pradėjo ginčą dėl šaukiamųjų amžiaus. Komunistų partijos organizacijos vietose iš pradžių nepadėjo jos vykdyti, todėl ji pradėta be jų pagalbos, vėliau per daug dėmesio skirta atleidimams nuo tarnybos ir šaukimų atidėjimui. A. Sniečkus ir kiti sovietiniai vadovai nedavė ryžtingo atkirčio „buržuaziniams nacionalistams“, siekiantiems sužlugdyti sovietinę mobilizaciją.“³² Tai buvo svarūs kaltinimai, todėl LSSR vadovybė kartu su A. Sniečkumi priešakyje dėjo visas įmanomas pastangas, kad įvykdytų Lietuvos vyrų mobilizaciją.

PRIEVARTINĖS MOBILIZACIJOS ORGANIZAVIMAS

Lietuvos vyrų mobilizacija Maskvoje buvo iš anksto gerai suplanuota ir parengta. Karo metu užimtoje Lietuvos teritorijoje mobilizaciją iš pradžių vykdė frontų ir armijų atsargos šaulių pulkai, o frontui nuslinkus į vakarus šią funkciją perėmė kariniai miestų ir apskričių komisariatai. Oficialiai mobilizacija prasidėjo rugpjūčio 1 d., kai buvo paskelbtas LSSR karinio komisaro įsakymas Nr. 1 dėl 1909–1926 m. gimusių (iki 35 metų amžiaus) vyrų privalomojo šaukimo į RA. Tą pačią dieną buvo patvirtintas ir okupacinės administracijos – LKP(b) CK ir LSSR LKT – nutarimas „Dėl priemonių karo prievolininkų mobilizacijai vykdyti Lietuvos SSR“³³. Jame nurodyta, kad lietuviai bus siunčiami į lietuviškus RA pulkus, o lenkai – į lenkiškus karinius dalinius. Miestuose milicija, o apskrityse ir valsčiuose vykdomieji komitetai buvo įpareigoti sudaryti mobilizuojamųjų sąrašus. 1944 m. spalio 11 d. mobilizacijos įsakas buvo pakartotas.

Iš pradžių miestų ir apskričių kariniuose komisariatuose dirbo Maskvos karinės apygardos Kadro skyriaus karininkai, priklausantys Kalinino srities miesto Višnij Voločeko karinei valdybai (68 karininkai). Vėliau komisariatams pagal esamus etatus papildė kiti karininkai iš Maskvos karinės apygardos ir Baltarusijos fronto (Baltarusijos karininkai lydėjo ešelonus ir karių komandas, turinčias padėti vykdyti Lietuvoje mobilizaciją). Tačiau ne visi karininkai buvo kvalifikuoti ir drausmingi: dėl girtavimo ir kitų priežasčių 54 iš jų buvo gražinti į dalinius. Vis dėlto 1945 m. kovo mėn. komisariatai buvo 95 proc. sukomplektuoti. Buvo įsteigti 26 mobilizaciniai šauktinių surinkimo punktai (1944 m. gruodžio 23 d. duomenys), kuriuose dirbo 20 vyresniųjų ir 317 vidurinės grandies karininkų ir 1 generolas. Šio kontingento

išsimokslinimas buvo gana menkas: 114 karininkų buvo įgiję vidurinį, 189 – nebaigtą vidurinį, 14 – aukštąjį, 17 – pradinį išsimokslinimą, tačiau partijos narių tarp jų buvo net 214. Pagal tautybę karininkų rusų, ukrainiečių ir baltarusių (rusakalbių) buvo 271, lietuvių – 67³⁴.

Stigdamą tikslų duomenų (Lietuvos gyventojai neturėjo SSRS piliečio dokumentų, nes sovietinė pasportizacija vyko 1945 m. gruodžio–1946 m. kovo mėn.)³⁵, iš pradžių sovietų karinė vadovybė 1944 m. rugpjūčio 2 d. planavo mobilizuoti 74 tūkst. vyrų (šis skaičius buvo suderintas su RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotoju gen. lttn. Nikitinu). Vėliau džiaugtasi, kad šis planas viršytas su kaupu – mobilizuota per 100 tūkst. vyrų. Bet tada buvo pripažinta, kad LSSR karinis komisariatas, pradėdamas darbą, neturėjo jokių duomenų apie žmonių išteklius Lietuvoje, nes 1940–1941 m. nebuvo atlikta išsamios šauktinių apskaitos. Buvo pasiremta dar 1942 m. vokiečių sudarytais 18–50 metų amžiaus vyrų surašymo duomenimis (592 273 vyrai). Tačiau netrukus paaiškėjo, kad ši statistika padidinta ir neatitinka tikrovės, net ir turint omenyje, kad daug vyrų buvo išvežta arba pasitraukė į Vokietiją. Realesnis skaičius gautas kariniams komisariatams 1944 m. gruodžio 1–1945 m. vasario 1 d. atlikus šaukiamojo amžiaus (g. 1895–1926 m.) vyrų registraciją. Į registravimo punktus atvyko 338 887 vyrai⁴⁰, iš jų 260 543 karo prievolinkai iki 50 metų³⁶. LSSR karinio komisariato 1945 m. gruodžio 15 d. duomenimis, buvo 187 725 karo prievolinkai iki 35 metų, iš jų 136 025 į mobilizacijos punktus atvyko, o 51 700 – ne³⁷. Žinoma, negalima šių duomenų absoliutinti. To meto sąlygomis kariniai komisariatai dėl personalo ir medikų trūkumo, dėl lietuvių ar lenkų kalbos nemokėjimo, dėl nesugebėjimo kvalifikuo-

tai tvarkyti dokumentų negalėjo tiksliai nustatyti karo tarnybai tinkamų žmonių skaičiaus – tai pripažino šių įstaigų ir jas kuruojančių partinių, karinių ir represinių organizacijų vadovai.

1944 m. rugpjūčio mėn. mobilizuotieji pirmiausia buvo siunčiami į 16-ąją LŠD, tada turėjusią tik 5 tūkst. karių. Rengdamasi visuotinei mobilizacijai LSSR vadovybė Maskvoje siūlė suformuoti naują lietuviškąją atsargos diviziją. Kremlius patenkino ši prašymą. 1944 m. rugpjūčio 1 d. J. Paleckis užrašuose pasižymėjo: „Po šio priėmimo išgirdau, kad gautas džiugus pranešimas iš Maskvos – J. Stalinas pritarė mūsų pasiūlymui Soblio reikalais [dėl 50-osios LŠAD sukūrimo. – V. T.]“³⁸ 1944 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Smolensko srities Jarcevo miesto apylinkės miškuose buvo suformuoti 50-osios LŠAD 251-asis, 252-asis ir 253-iasis pulkai (apie 30 tūkst. karių). Šiuose pulkuose lietuviai kariai buvo apmokomi karo dalykų ir siunčiami į frontą. Tačiau politine prasme lietuvių siuntimas į Rusiją turėjo neigiamų padarinių. Tai suprasdami, LSSR vadovai pradėjo siekti šiuos pulkus perkelti į Lietuvą. Dar 1944 m. rugsėjo 2–14 d. J. Paleckis su LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėju P. Jakovlevu ir 2-ojo atskirojo šaulių bataliono politruku kpt. A. Skardžiumi apsilankė šioje divizijoje (tuo metu joje buvo 11 tūkst. vyrų). 1944 m. rugsėjo 9 d. J. Paleckis užrašuose pasižymėjo: „Apie 14 val. su J. Sinkevičiumi [50-osios LŠAD vadas. – V. T.] atvykome į Maskvą. Vis galvojau apie iškilusį pasiūlymą perkelti diviziją į Lietuvą. Ir gerai būtų, bet yra ir abejonių. Gerai iš politinės pusės, nes išblaškytų piktus priešų skleidžiamus gandus. Iš kitos pusės, arti namų, daug pagundų. Taip pat ir priešų agitacija gali labiau veikti.“ SSRS gynybos ministerijoje J. Paleckis kalbėjosi dėl divizijos perdiskavimo su RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininku gen. plk. Smorodinovu, rugsėjo

30 d. – su Baltarusijos karinės apygardos viršininku gen. ltn. Jakovlevu, kurie iš esmės pritarė, kad divizija būtų perkelta į Lietuvą. J. Paleckiui buvo parodyta demonstratyvioji, parodomoji divizijos karių gyvenimo ir mokymosi pusė. Jis džiaugėsi, kaip lietuvių kariai moka gerai žygiuoti, dalyvauja pratybose ir pan. Bet iš to, kad rugsėjo 9 d. jis lankėsi pas atsakingą už tiekimą kariuomenei VKP(b) CK Politinio biuro narį Anastasą Mikojaną ir prašė divizijai skirti geresnę antrąją maisto normą, galima spręsti, jog J. Paleckis suprato, kad kariai prastai maitinami. A. Mikojanas pažadėjo, bet padėtis nepasikeitė – lietuviai kariai nuolat skųsdavosi maisto stygiumi³⁹.

Maskvoje sutarus politiniu ir kariniu lygiu, 1944 m. gruodžio mėn. 50-osios LŠAD šaulių pulkai buvo perkelti į Gaižiūnus, Ukmergę ir Jašiūnus, artilerijos daliniai – į Pabradę, o divizijos štabas ir specialieji daliniai įsikūrė Vilniuje. Iki 1944 m. gruodžio mėn. į kitus RA junginius lietuviai nebuvo siunčiami. RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos Karinė taryba draudė karinėms apygardoms siųsti veikiančiajai kariuomenei papildyti karius tų tautų, kurios turi savo nacionalinius junginius. Remiantis RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos 1944 m. spalio 18 d. direktyva, visi lietuviai šauktiniai, taip pat lietuviai eiliniai ir seržantai, tarnaujantys veikiančiojoje kariuomenėje, iki lapkričio 15 d. turėjo būti siunčiami į 50-ąją LŠAD kariniams mokymams, o iš jos – į 16 LŠD. Nuo 1944 m. gruodžio, o ypač 1945 m. kovo mėn. jie buvo masiškai siunčiami į frontą⁴⁰.

K. Ėringio duomenimis, lietuviai kariai iki 1944 m. gruodžio mėn. buvo siunčiami į kitus nelietuviškus dalinius, taip pat ir tiesiai į frontą⁴¹. Dalis karių iš tiesų vyko tiesiai į frontą, bet tokių buvo nelabai daug. Antai 1944 m. liepos mėn.–gruodžio 20 d. į 4-osios smogiamosios armijos 159-ąją atsargos šaulių pulką atvyko 288 vyrai⁴².

Tačiau Maskvos planai greitai pasikeitė. Užuoat įkūrus planuotą antrąją kovinę lietuviškąją diviziją, dėl masinio dezertyravimo buvo panaikinta 50-oji LŠAD. Nuo 1944 m. gruodžio mėn. iki karo pabaigos 1945 m. gegužės mėn. apmokyti lietuviai kariai buvo siunčiami papildyti SSRS RA 23 armijų kariuomenių arba kovojo ne mažiau kaip šimte šaulių divizijų, daugiausia I ir III Baltarusijos, I ir II Ukrainos frontų kariuomenėse. Jose (išskyrus 16-ąją LŠD) kovėsi ne mažiau kaip 16 tūkst. lietuvių. Iš pradžių mobilizuotieji buvo siunčiami į Vilniaus surinkimo punktą ir čia išskirstomi į įvairių armijų atsargos ir karinio rengimo divizijas arba pulkus. Mokymo trukmė priklausė nuo poreikio siųsti frontui papildymą. Į veikiančiąją armiją kariai dažniausiai būdavo siunčiami po 2–3 mėn., kartais – net po 6–8 mėn. mokymo⁴³.

KARININKAI

1945 m. kovo mėn. Lietuvoje buvo užregistruoti 3 488 atsargos karininkai, iš jų 420 kadrinių karininkų (galinčių vadovauti kariniams vienetams), 2 584 medicinos karininkai (iš jų 952 moterys), 130 politinių vadovų (politrukų) ir kt. Jų mobilizacija į RA kėlė sunkumų. Dauguma šių karininkų netarnavo RA, karo metais gyveno Lietuvoje. Jie, ypač buvusio 29-ojo lietuviškojo teritorinio šaulių korpuso karininkai, buvo nepatikimi. 1944 m. liepos mėn.–1945 m. kovo 21 d. 220 buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų buvo suimti NKVD ir įkalinti spec. lageriuose Podolske⁴⁴ – čia jie turėjo „išeiti valstybinį patikrinimą“. Iš ten juos neretai skirdavo į lietuviškąsias divizijas, o nepatikimus – į drausmės batalionus, kurie fronte buvo siunčiami į pačias pavojingiausias vietas.

Tarp lietuvių karininkų ir frontininkų karininkų tvyrojo įtampa, turinti ir tautinės

neapykantos bruožų. Antai 1945 m. gegužės 1 d. netoli Rygos surengtuose jaunesniųjų leitenantų kursuose įvyko konfliktas. Tą dieną kursų dalyviai buvo pakviesti į šventinę vakaronę. Kursų viršininkas plk. Manevičius, sakydamas iškilmingą kalbą, užsipuolė lietuvių sakydamas, kad „mes jus, niekšus, sunaikinsime, nes tik rusai nuėjo iki Berlyno“, o kpt. Rudmaną išvadino „lietuvišku niekšu žydu“ ir pan. Visa salė jam plojo. Išižeidę lietuviai gegužės 2 d. parašė A. Sniečkui laišką, kuriame skundėsi, kad „ne tik mes, karininkai, bet ir visi kursantai jaučia didelę neapykantą lietuviams iš rusų draugų pusės. [...] Tai buvo ne tik lietuvių kuopos išniekinimas, bet ir visos lietuvių tautos (liaudies).“ Karininkai prašė A. Sniečkaus atvykti pas juos⁴⁵. Be abejo, A. Sniečkus niekur nevyko – į tautinius konfliktus jis nesivėlė.

Kai kuriuose archyvinuose dokumentuose pažymima, kad 16-osios lietuviškosios ir 50-osios atsargos šaulių divizijų karininkai, kurie jau keletą metų buvo fronte, su pavaldiniais (ir lietuviais) yra labai grubūs, nekreipia dėmesio į varganą mobilizuotųjų padėtį, nesirūpina tinkamu jų maistu, apranga, gyvenamosiomis patalpomis, dažnai girtuokliauja. Suprantama, kad jie, kovos sąlygomis rizikavę savo gyvybe ir palaidoję žuvusius draugus, jautėsi pranašesni už šauktinius eilinius ir karininkus, kurių nepritekliai negalėjo prilygti frontininkų išgyventam karo siaubui.

1944 m. spalio 5 d. 50-ojoje LŠAD buvo 946 karininkai, iš jų 254 lietuviai, 554 rusakalbiai, 94 žydai ir t. t.⁴⁶ 1945 m. rugpjūčio 2 d. 16-ojoje LŠD buvo 738 karininkai, iš jų 224 lietuviai, 328 rusai, 126 žydai, 52 ukrainiečiai ir kt.⁴⁷

LENKAI

Greta prievartinės lietuvių mobilizacijos į RA Lietuvoje vyko ir lenkų ėmimas į Len-

kijos liaudies kariuomenę, pavaldžią RA ir kontroliuojamą Maskvos. Daugiausia lenkų šauktinių buvo Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Alytaus apskrityse ir Vilniaus mieste. Iki 1945 m. vasario 10 d. Lenkų patriotų sąjunga užregistravo 16 753 savanorius. Faktiškai į lenkų karinius dalinius buvo išsiųsta 17 505⁴⁸, o iki 1945 m. kovo 21 d. – 20 230 vyrų⁴⁹. Manoma, kad Lietuvos teritorijoje gyvenantys lenkai rinkosi mažesnę iš blogybių: pasirinkę Lenkijos kariuomenę, jie išvengė tarnybos RA. Žinoma, daug jų stojo į kovą su Vokietija skatinami patriotinių jausmų Lenkijai. Lenkai buvo siunčiami į Sovietų Sąjungoje suformuotą vadinamosios gen. Vladislavo Anderso kariuomenės 1-ąją armiją, kuriai vadovavo 1944 m. liepos 9 d. paskirtas divizijos gen. Zygmuntas Berlingas – Lenkijos kariuomenės vyr. vado pavaduotojas.

1944 m. liepos 17 d. III Baltarusijos fronto daliniai internavo ir Medininkų lageryje sutelkė 7 924 AK partizanus, 1,5 tūkst. Vilniuje įsikūrusių AK karių internavimo išvengė, o 7–7,5 tūkst. partizanų išsiskirstė Rytų Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje. LSSR NKGB komisaro pavaduotojas valstybės saugumo plk. Jevgenijus Rudakovas ir valstybės saugumo 1-ojo rango komisaras Dmitrijus Radionovas parengė „Kovos su lenkų antisovietiniu nacionalistiniu pagrindžiu ir lenkų ginkluotais būriais Lietuvos SSR teritorijoje planą“. Į Z. Berlingo armiją turėjo būti mobilizuoti 35–45 metų amžiaus vyrai ir visi per visuotinį dokumentų tikrinimą sulaukyti buvę Lenkijos kariuomenės karininkai, taip pat lenkai, kariavę AK gretose. Be to, planuota ištremti šių partizanų ir vengusių mobilizacijos vyrų šeimas. Pasikeitus politiniams SSRS ir Lenkijos santykiams, šio plano punkto buvo atsisakyta⁵⁰. Prasidėjo lenkų repatriacija į vakarinius Lenkijos regionus.

Iki 1945 m. vasario mėn. lenkų mobilizacija vyko gana sklandžiai. 1945 m. vasario

21 d. Lenkų patriotų sąjungos Karinio skyriaus viršininkas plk. V. Šimanskis nusiuntė identiškus laiškus A. Sniečkui ir Michailui Suslovui, kuriuose skundėsi, kad Vilniaus aps. šauktiniams pervežti į Lenkiją neduodama karinių ešelonų, nors Kauno, Trakų ir Ukmergės aps. tokios problemos nėra. Be to, nurodoma, kad anksčiau į Respublikinį persiuntimo punktą atvykdavo po 200–300 jaunuolių, 1945 m. vasario mėn. jų sumažėjo iki 50–70, o „dabar 15–30“. V. Šimanskis atkreipė dėmesį, kad to priežastis – sklindantys gandai, neva lenkai bus siunčiami ne į Lenkiją, o į RA, dirbti prievartinių darbų į SSRS gilumą, o daugelis – areštuoti. Padaugėjo miškuose besislapstančių lenkų⁵¹. Neaišku, ką į šį laišką atsakė partiniai vadovai, tačiau politinės konjunktūros sumetimais jie turėjo nuraminti V. Šimanskį, kad lenkai bus panaudoti kariniuose daliniuose, kovojančiuose už Lenkiją ir triuškinančiuose Vokietiją.

MOBILIZACIJOS EIGA IR ORGANIZATORIAI

Suplanuotą mobilizaciją norėta įvykdyti greitai, tačiau, dėl sunkios politinės padėties Lietuvoje taip neįvykus, sovietų valdžia pripažino šią nesėkmę, kaltę to meto terminais suversdama „lietuviškai-vokiškųjų“ ir „lenkiškai-vokiškųjų nacionalistų“, „lietuvių buržuazinių nacionalistų“ įtakai, dėl ko didelė dalis gyventojų vengė „privalomos“ tarnybos RA. Mobilizacija užtruko.

Oficialūs LSSR karinio komisariato duomenys rodo, kiek iki 1945 m. kovo 21 d. buvo pašaukta karo prievolinkų⁵²:

1944 m.

Liepa–rugpjūtis	20 154
Rugsėjis	18 456
Spalis	9 614

Lapkritis	7 651
Gruodis	10 264

1945 m.

Sausis	17 496
Vasaris	9 079
Kovas	7 260

Iš viso	99 974
---------	--------

Sprendžiant iš apibendrintos 1944 m. vasaros ir rugsėjo mėn. mobilizacijos dinamikos, jos eiga sovietus bent iš dalies turėjo tenkinti. Rugsėjo 14 d. J. Paleckis iš 50-osios LŠAD atvykęs į Vilnių buvo maloniai nustebintas: „Per gana trumpą [...] laiką atvyko dar per 6 000 vyrų – viso jau apie 18 tūkstančių. Taigi greitai susibūrė tiek daug vyrų, kurie boikotavo visas vokiečių mobilizacijas, o į Raudonąją Armiją susirinko beveik neraginami.“⁵³ Tačiau jis neatkreipė dėmesio, kad dauguma šauktinių – lenkai, o daugelis lietuvių į karinius komisariatų atvesdinti prievarta. Vėlesni spalio ir lapkričio mėnesiai sovietų valdžiai buvo tragiškai prasti – netgi gąsdinami karo meto įstatymais, lietuviai savanoriškai nestojo į RA. Reikėjo imtis priemonių, kas ir buvo padaryta.

Nesurinkus reikiamo mobilizuojamųjų skaičiaus, 1944 m. spalio mėn. buvo paskelbta vadinamoji antroji mobilizacija. Pasirodo, iki tų metų spalio mėn. kariniai komisariatai ir vietos valdžia neturėjo tikslų duomenų apie mobilizuojamuosius ir nežinojo, kiek jų yra, todėl neatsitiktinai NKVD griebdavo beveik visus po ranka pasipainiojusius vyrus: jeigu nenušaudavo, vesdavosi su savimi „išsiaiškinti“. Spalio 11 d. LKP(b) CK ir LSSR LKT nutarė 1944 m. lapkričio–gruodžio mėn. suregistruoti visus 1895–1926 m. gimusius (iki 50 metų amžiaus) karo prievolinkus; įpareigoti vykdomųjų komitetų pirmininkus, LKP(b) miestų ir apskričių komitetų sekretorius ir NKVD komisariatą paskirti savo

atstovus į registracijos komisijas, kuriose dirbantys darbuotojai turi mokėti lietuvių ir rusų kalbas, o miestuose, kur gyvena lenkai, – lenkų kalbą; spalio 25–lapkričio 10 d. sudaryti registruotinių asmenų vardinius sąrašus, o lapkričio 10–14 d. įteikti jiems šaukimus; įpareigoti NKVD komisarą J. Bartašiūną imtis griežčiausių priemonių kovojant su vengiančiais registracijos asmenimis, o LSSR prokuratūros vadovą Fiodorą Girko – sudaryti „teisingas“ vengiančių tarnybos RA asmenų įskaitos bylas ir perduoti jas teismams⁵⁴. 1944 m. gruodis ir 1945 m. sausis buvo vieni žiauriausių prievartinės mobilizacijos mėnesių – sovietai panaudojo visas įmanomas priemones: nuo gąsdinimo teismais ar karo tribunolu iki represijų ir beatodairiško vengiančiųjų tarnybos RA teroro (žudynių). Per šiuos du mėnesius pavyko surinkti beveik 28 tūkst. vyrų, daugiausia lietuvių.

Prievartinė mobilizacija geriausiai vyko miestuose, kur buvo mažiau „kenksmingos“ antisovietinės agitacijos, o kaimiškose vietovėse ji buvo vykdoma labai sunkiai (tai informaciniame 1944 m. rudens pranešime A. Sniečkui pripažino surusėjęs LSSR karinis komisaras Jonas Soblys). Daug žmonių netekus fronte, ypač 1944 m. pabaigoje vykusioje Kuršo operacijoje, LSSR vadovų pastangos užkirsti kelią neparengtų karių siuntimui į mūšius davė šiokių tokių rezultatų. 1945 m. sausio–vasario mėn. palyginti mažai lietuvių buvo išsiųsta į veikiančiąją armiją, jų siuntimas į frontą buvo pristabdytas. Šauktiniai, ypač 50-ojoje LŠAD, buvo geriau apmokomi karinių dalykų. Tačiau nuo 1945 m. kovo mėn. „apmokyti“ lietuviai vėl buvo masiškai siunčiami į frontą.

Pirmieji mobilizacijos eigos pristabdymo požymiai pasireiškė 1945 m. vasario mėn. Vasario 3 d. LSSR karinis komisariatas, gavęs direktyvą iš Maskvos, laikinai sustabdė šauktinių siuntimą į karinius dalinius (iš visko

sprendžiant, tada pritrūko karinių ešelonų ir aprūpinimo) ir nutarė iki naujo nurodymo šauktinius lietuvius paleisti namo, tačiau lenkus, kurie turėjo greitai pasiekti savus dalinius, palikti⁵⁵. Iš tikrųjų masinė prievartinė mobilizacija baigėsi 1945 m. kovo 21 d.

Nuo mobilizacijos buvo atleisti visi vadovaujantys partiniai, sovietiniai, komjaunimo, profsajungų darbuotojai, tarp jų – valsčių ir apylinkių partorgai, kiti atsakingi asmenys, darbininkai, dirbantys atstatomose įmonėse ir transporte, taip pat gydytojai, mokytojai, dėstytojai, mokslo darbuotojai, aukštesniųjų kursų studentai, žemės ūkio specialistai. Tokių asmenų 1945 m. sausio 1 d. buvo 49 224⁵⁶, 1945 m. kovo 21 d. – 46 725⁵⁷, o 1945 m. birželio 1 d. – 42 880⁵⁸. Mažėjimo tendencija aiškintina tuo, kad 1944 m. gruodžio 12 d. LKP(b) CK biuras nurodė LSSR kariniams komisariatams patikrinti visus įmonėse ir įstaigose dirbančiuosius asmenis, ar jie teisingai atleisti nuo tarnybos RA ir turi rezervinį statusą⁵⁹. Nurodymas buvo įvykdytas ir daugiau kaip 6 tūkst. vyrų tapo šauktiniais.

Prievartinę mobilizaciją į SSRS kariuomenę 1944–1945 m. Lietuvoje vykdė Lietuvos SSR respublikinis ir apskričių (miestų) kariniai komisariatai (1945 m. juose dirbo 19 proc. lietuvių), SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-oji šaulių divizija ir SSRS NKVD 9-osios pasienio kariuomenės pulkai, III Baltarusijos, I Pabaltijo, I Ukrainos ir Leningrado frontų užnugario kariuomenės apsaugos NKVD pulkai, Lietuvos pasienio apygardos pasieniečių būriai. 1945 m. liepos mėn. Lietuvoje buvo 16 372 NKVD vidaus ir užnugario apsaugos kariai, bet tai buvo tik dalis junginių ir dalinių. 1945 m. antrojoje pusėje Lietuvoje galėjo būti 60–70 tūkst. įvairių represinių ir kitokių struktūrų karių (2 konvojinės kariuomenės pulkai, geležinkelių pulkas, milicija, sribai ir kt.). Pagalbą teikė ir reguliariosios kariuomenės dalys⁶⁰.

Pagrindiniai šios karinės akcijos organizatoriai Lietuvoje buvo partinių, represinių ir karinių struktūrų vadovai – VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas M. Suslovas ir LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus, LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjas P. Jakovlevas, LSSR NKVD komisaras valstybės saugumo gen. mjr. J. Bartašiūnas, LSSR NKG komisaras valstybės saugumo gen. mjr. Aleksandras Guzevičius, LSSR NKGB komisaras valstybės saugumo gen. mjr. Dmitrijus Jefimovas, SSRS NKVD-NKGB įgaliotinis Lietuvai valstybės saugumo gen. lt. Ivanas Tkačenka, SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vadas gen. mjr. Pavelas Vetrovas, SSRS NKVD-MVD kariuomenės Lietuvos pasienio apygardos viršininkas gen. mjr. Michailas Byčkovskis, LSSR NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo plk. Piotras Kapralovas, LSSR kariniai komisarai mjr. J. Soblys ir gen. mjr. Aleksejus Smirnovas, LSSR prokuroras Michailas Baliasnikovas, Pabaltijo karinės apygardos vadai, taip pat visi miestų ir apskričių partinių ir represinių struktūrų vadovai.

Visai prievaratinei mobilizacijai vadovavo aukščiausi Sovietų Sąjungos pareigūnai – RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkas gen. plk. Smorodinovas, SSRS NKVD komisaras Lavrentijus Beriia, SSRS NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras gen. plk. Sergejus Kruglovas, SSRS NKVD valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras Ivanas Serovas, SSRS NKGB komisaro pavaduotojas valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras gen. plk. Bogdanas Kobulovas (1945 m. gegužės–rug-

sėjo mėn. – SSRS NKGB įgaliotinis Lietuvoje), SSRS NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo gen. plk. Arkadijus Apolonovas (1945 m. gegužės–rugpjūčio mėn. Lietuvoje koordinavo apie 20 NKVD kariuomenės pulkų, kovojančių su rezistentais) ir kt.

PRIEVRTINĖ MOBILIZACIJA (REKRŪTAVIMAS), MASINIS ŠAUKTINIŲ SLAPSTYMASIS, NKVD GAUDYNĖS

1944 m. rugpjūčio 7 d. prasidėjo reali mobilizacija į RA, sudarant karo prievolinkų sąrašus ir įteikiant jiems šaukimus. Atvykstantis į surinkimo punktą šauktinis privalėjo turėti karinius dokumentus, maisto dvylikai dienų, vieną pamainą baltinių, puoduką, šaukštą, katiliuką arba dubenėlį, tualetinių reikmenų ir rankšluostį. „Neatvykęs ar pavėlavęs Jūs būsite baudžiamas karo meto įstatymais“, – rašoma šaukime. Tačiau sovietai nesitikėjo tokio masto ignoravimo ir pasipriešinimo – mobilizacijos punktuose lietuvių beveik nebuvo arba buvo labai nedaug. Problemą teko spręsti aukščiausiu lygiu. 1944 m. rugpjūčio mėn. (diena neįskaitoma) LSSR NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo plk. P. Kapralovas, remdamasis LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno parengta pažyma, pranešė SSRS NKVD valstybės saugumo 2-ojo rango komisarui I. Serovui apie Lietuvoje susiklosčiusią nenormalią padėtį. Jis pateikė liepos 26–rugpjūčio 10 d. mobilizacijos eigą penkiose apskrityse ir Vilniaus mieste atspindinčią statistinę lentelę⁶¹:

Karinis komisariatas	Šauktinių planas	Faktiškai atvyko į mobilizacijos punktus			Iš viso
		lietuvių	lenkų	kitų tautybių	
Vilniaus m.	4 000	23	426	87	536
Vilniaus aps.	5 000	3	1 097	219	1 319
Alytaus aps.	6 500	118	2	23	143
Trakų aps.	6 500	581	1 339	253	2 173
Utenos aps.	8 000	172	1	141	314
Švenčionių aps.	5 000	90	439	156	685
Iš viso	35 000	987	3 304	879	5 170

1944 m. rugpjūtį buvo paskelbta privalomoji gyventojų registracija, miestuose prasidėjo gaudynės ir dokumentų tikrinimai. Čekistinės operacijos vykdavo pagal atitinkamą grafiką ir apimdavo konkrečius miestų rajonus ar kvartalus. Šios NKVD akcijos labai priminė vokiečių okupacijos metais esesininkų vykdytus netikėtus miestų gyventojų dokumentų tikrinimus, jų suėmimus ir išsiuntimą priverstinių darbų į Vokietiją. Antai rugpjūčio 14 d. Vilniuje kariuomenė, apsupusi kvartalus, tikrino gyventojų dokumentus, ieškojo karo prievolininkų, vertė juos registruotis. Iš 430 sugautų vyrų 238 pasirodė esą karo prievolininkai, jie tuoj pat buvo nugabenti į karinius komisariatus⁶². Vilniuje didžiausios NKVD ir miesto milicijos gaudynės vyko 1944 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn.

Dar sunkiau mobilizacija vyko kaimiškose vietovėse. Daugeliui vyrų atsisakius savanoriškai atvykti į šaukimo punktus (karinius komisariatus), prasidėjo gaudynės. Jos ypač suaktyvėjo 1944 m. rugsėjo mėn., kai Lietuvoje apsilankė SSRS NKVD komisaro pirmasis pavaduotojas valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras gen. plk. S. Kruglovas. Vien tik gen. P. Vetrovo baudėjai iki 1944 m. rugsėjo 27 d. sulaikė 741 dezertyrą ir 2 833 mobilizacijos vengiančius vyrus. Ataskaitoje LSSR NKVD vadovui gen. J. Bartašiūnui P. Vetrovas nurodė, kad pasitelkiant karinę jėgą buvo sunaikinti 34 būriai po 3–54

žmones, 70 žmonių nukauta, 23 sužeisti, o 685 atiduoti NKVD žinion⁶³. Visi šie žmonės vadinami „banditais“, bet akivaizdu, kad buvo naikinamos nedidelės nuo mobilizacijos besislapstančių vyrų grupės, kurių tik maža dalis dalyvavo ginkluotajame pasipriešinime. Spalio mėn. buvo sulaikyti 169 dezertyrai ir 5 434 besislapstantys vyrai⁶⁴, iš kurių 2 795 prievarta buvo atiduoti kariniams komisariatams, 127 – represinėms struktūroms, o 1 036 dėl įvairių priežasčių paleisti namo.

Prievarta sugaudyti rekrūtai bėgdavo iš surinkimo punktų ir net kariuomenės dalinių, slapstėsi miškuose, gimtosiose apylinkėse. 1944 m. rudenį Utenos aps. skyriaus viršininkas Dmitrijus Česnokovas rašė: „Mobilizacija į Raudonąją armiją spalio mėnesį vyksta operatyvinių ir karinių operacijų, siautimų, vietovės šukavimo dėka. Pagal karinio komisariato šaukimus piliečiai, kuriuos liečia mobilizacija, neatvyksta. Rezultatų nedavė ir aiškinamasis darbas tarp gyventojų, todėl šiuo metu vyksta čekistinės-karinės operacijos, sulaikant vengiančius karinės tarnybos.“⁶⁵

1945 m. sausio 17 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas valstybės saugumo pplk. A. Gusevas informacinėje pažymoje konstatavo, kad „mobilizacija vyko labai silpnai. Į karinius komisariatus ėjo vienetai.“ Iki sausio 1 d. buvo sulaikyti 19 437

vengiantys tarnybos asmenys, iš jų 18 300 prievarta nusiųsti į karinius komisariatų, 1 077 suimti ir 87 įkalinti spec. lageryje. Iki 1945 m. sausio 1 d. mobilizacija sunkiausiai vyko šiose Lietuvos apskrityse: Kretingos – turėjo atvykti 5 538 asmenys, atvyko 594, Mažeikių – 6 000 ir 939, Raseinių – 6 686 ir 1447, Telšių – 5 794 ir 913, Vilkaviškio – 2 463 ir 1 460, Tauragės (1944 m. gruodžio 10 d.) – 7 500 ir 1 133. A. Gusevas nurodė, kad ir toliau, siekiant sugaudyti šauktinius, „gyvenamuose punktuose ir miškų masyvuose čekistinių-karinių operacijų metu bus atliekami valymai, visuomeninėse vietose (stotys, restoranai ir pan.) bus vykdomi periodiniai masiniai dokumentų patikrinimai ir gaudynės“.

Jis atkreipė dėmesį, kad labai padaugėjo dezertyrų iš 16-osios LŠD ir pateikė jų gyvenimo pavyzdžių. Karys Savickas rašė: „Gyvename blogai, miegame ant cementinių grindų ir blogai maitina. Yra sergančiųjų šiltinė, daugelį nusiuntė į ligoninę, du jau mirė“; A. Kesinas prisiminė: „Kai mes atvykome į Vilnių, mus nuvedė į pirtį, apsirengėme purvinais baltiniais, miegoti atsigulėme ant grindų nešildomoje patalpoje.“ A. Gusevas labai gerai įvertino sribų veiklą: iki 1945 m. sausio mėn. jie sulaukė 19 dezertyrų ir 1 656 vengiančius mobilizacijos asmenis. Žinant sribų „kovingumą“, galima būtų šiais skaičiais abejoti, tačiau ginkluoti sribai tikrai galėjo rodyti savo valdžią beginkliams besislapstantiems žmonėms, juolab kad sribai labai gerai pažinojo savo bendraamžius ir buvo tarsi NKVD ir karinių komisariatų agentūra valsčiuose. Kai kada sribai su NKVD daliniais dalyvaudavo ir kariniuose veiksmuose. Antai 1944 m. gruodžio 28 d. Ukmergės aps. sribų būrys kartu su operatyvininkais užpuolė būrį vyrų, kurie turėjo šiek tiek ginklų. 22 vyrai buvo nušauti, 7 paimti į nelaisvę; atimti 3 automatai, 8 šautuvai, 5 revolveriai, 8 granatos. Akivaizdu, kad šį

būrį sudarė ginkluoti partizanai ir beginkliai vengiantys mobilizacijos asmenys⁶⁶.

Vyrai, neužsiregistravę mobilizacijos punktuose ir surasti besislapstantys, dažnai buvo prilyginami partizanams ar kitiems pagrindinio dalyviams. Todėl neretai su jais buvo elgiamasi kaip su ginkluotojo pasipriešinimo kovotojais: jiems grasinama kalėjimu ar mirtimi, jie suimami („sulaikomi“), kankinami ir net sušaudomi. Kartais enkavėdistų ir kariškių kaimuose sugaudyti vyrai iki valsčių centrų būdavo gabenami surišti, miesteliuose surikiuojami į kolonas ir, ginkluotos sargybos lydimi, pėsti varomi į Vilnių, Kauną, apskričių karinius komisariatų, o bandantys bėgti – šaudomi. Net registruotis šaukimo punktuose buvo pavojinga – niekas negarantavo, kad atvykęs asmuo bus paleistas namo.

Karinės cenzūros patikrintuose šauktinių ar jų artimųjų laiškuose tokių liudijimų daug. 1944 m. lapkričio 28 d. A. Guzevičius pranešė A. Sniečkui apie neigiamas šauktinių nuotaikas. Jonas Pilipavičius iš Švenčionių aps. Labanoro rašė: „Pas mus liūdnos naujienos. Gaudo šauktinius. Mano abu brolius pagavo ir išvežė...“; Alfonsas Breizas iš Panevėžio: „Jeigu aš turėčiau atleidimą nuo armijos, būtų viskas gerai, o dabar turiu vaidinti „zuikio“ vaidmenį. Vienu žodžiu, dabar mane galima pavadinti „banditu“. Skirtumas tame, kad aš gyvenu mieste... Gyventi Vilniuje, kur slapta dirba NKVD, kur tik kas dešimtas lietuvis, kur dieną ir naktį patruliai tikrina dokumentus, neturinčiam „pažymos“ kažkiek įdomu, bet ir žiauru... Aš grįžčiau į Panevėžį, jeigu galima būtų susikombinuoti „atleidimą“ nuo kariuomenės“; vyras iš Molėtų (pavardė nenurodyta): „Savo noru pas mus į armiją niekas neina. Labai gaudo šauktinius, daugelį sučiupo, bet ir daug pabėgo. Mane taip pat pagavo, tačiau dar leido aplankyti namus“; G. Alulytė iš Simno vls. Varnagirių k.: „Bronius ir Jonas

pasidarė bunkerį ir ten sėdi dieną ir naktį“; Vladas Bučius iš Rokiškio aps. Kamajų vls. Kurlių k.: „Šiais metais į mokyklą neinu, nes bijau, kad nepagautų... Pas mus dažnai būna mobilizacijos“ ir t. t.⁶⁷

1945 m. kovo 7 d. A. Guzevičius pranešė A. Sniečkui, kad „šaukiamojo amžiaus vyrai vengia mobilizacijos į Raudonąją armiją, išeina į miškus, slapstosi pas savo pažįstamus, bando įsidarbinti įvairiuose darbuose [iš kurių neimdavo į kariuomenę. – V. T.] ir įsigyja fiktyvius dokumentus“. Vladas Mačiulis iš Daugėlišio vls. rašė savo broliui Povilui į Vilnių: „Nikodemas kol kas dar slapstosi. Šiandien visiems atnešė šaukimus atvykti į surinkimo punktą, tačiau niekas ten nepasirodė. Mums taip pat atnešė, tai mes pasakėme, kad tavęs čia nėra. [...] Pakalbėk su direktoriumi, paklausk, ką reikia padaryti, kad neitum į armiją“; Z. Markevičius iš Rokiškio aps. Raupių k.: „Dabar man teks eiti į kariuomenę. Brangūs broliai, galbūt jūs atsiųsite kokias nors pažymas, kurios atleistų mane nuo tarnybos kariuomenėje.“⁶⁸

Sprendžiant iš archyvinių dokumentų ir žmonių atsiminimų, išvengti fronto kartais padėdavo kunigai ir gydytojai. Pastarieji nustatydavo nebūtas ligas, o kai kurie kunigai falsifikavo gimimo metrikų įrašus, vienus galimus šauktinius pasendindami, kitus pajaunindami. Netgi būsimam LKP CK sekretoriui Lionginui Šepečiui kunigas slapta pakeitė gimimo metus⁶⁹.

Kiti vyrai stengėsi įsidarbinti ten, iš kur į kariuomenę neimdavo, arba įsigydavo vadinajamą baltąją bilietą, t. y. pažymėjimą, dėl ligos atleidžiantį nuo tarnybos. Antai 1944 m. lapkričio mėn. Janė iš Giedraičių vls. rašė į Vilnių A. Vardinskui: „Petrą Liesį pagavo, tačiau jis gerai sumokėjo gydytojui ir jam išdavė baltą bilietą. Dabar jis nieko nebijo. Tas pats buvo ir su Kildiškiuku iš Šiūpienių. Dabar tokių „baltabilietininkų“ daug... Susikombinuok kaip nors, kad tau nereikėtų eiti į armiją.“⁷⁰

Iki 1945 m. kovo 21 d. dėl sveikatos (tikro ar tariamo jos sutrikimo) nuo mobilizacijos buvo atleisti 22 226 vyrai⁷¹. 1944 m. gruodžio 23 d. LSSR karinis komisaras mjr. J. Soblys rašė M. Suslovui ir gen. plk. Smorodinovui išreiškė įtarimą, kad šauktiniai, einantys pas gydytojus specialistus be palydos, gali su jais susitarti dėl atleidimo nuo armijos, tačiau kiekvieno lydėti nėra galimybės. Prastai veikė šauktinių aprūpinimo apranga sistema – kariai šalo, daugėjo susirgusiųjų. Tačiau surinkti mobilizuojamuosius labiausiai trukdė partizanų veikla Švenčionių, Utenos, Kėdainių aps., o Molėtų aps. Alantos, Molėtų ir Tauragnų vls. sovietiniai valdžios organai iš viso buvo nutraukę darbą⁷².

1945 m. rudenį įvyko precedento neturintis skandalingas įvykis – buvo suimtas LSSR LKT pirmininko pavaduotojo ir Valstybinės plano komisijos pirmininko Juozo Vaišnoros brolis Boleslovas. Vengdamas tarnybos RA, jis su fiktyviais dokumentais metus slapstėsi Lazdijų aps. vienoje iš partizanų grupių. Už ryšius su broliu J. Vaišnoras buvo pašalintas iš partijos, suimtas ir nuteistas dešimt metų lagerio (į Lietuvą grįžo 1955 m.)⁷³.

Mobilizacijos vengiančių vyrų sparčiai daugėjo. 1944 m. lapkričio 11 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyrius užregistravo 18 145 besislapstančius arba neatvykusius į šaukimo punktą asmenis⁷⁴, lapkričio 20 d. šis skaičius išaugo iki 33 660⁷⁵, gruodžio 23 d. – iki 51 700⁷⁶, o 1945 m. sausio 1 d. – net iki 58 620⁷⁷. Mobilizacijos boikotas tapo viena iš pasipriešinimo sovietinei okupacijai formų.

MOBILIZUOTŲJŲ PADĖTIS

Nuolatinėse 50-osios LŠAD 251-ojo, 252-ojo ir 253-iojo pulkų bazavimosi vietose Lietuvoje lietuviai kariai gyveno lyg NKVD lageryje. Aprūpinimas čia buvo nė kiek ne geresnis,

dvasinė karių būklė visiškai smuko, kariai masiškai dezertyravo, bėgo į miškus su ginklais ir be jų. Karių tarnyba buvo sunki: trūko maisto, buities, sanitarinės ir higienos sąlygos buvo nepakenčiamos. Partijos Ukmergės aps. komiteto pirmasis sekretorius Vladas Vildžiūnas 1944 m. lapkričio mėn. pranešime LKP(b) CK aprašė padėtį daugiausia iš lietuvių sudarytame 253-iajame pulke, kuris bazavosi Ukmergėje. Pasak sekretoriaus, kareivinės perpildytos, pulke siaučia šiltinė, iš pulko 336 vyrai dezertyravo, apie 50 – su ginklais. Karininkai girtuokliauja⁷⁸.

Kariai rašė savo artimiesiems laiškus, kuriuos tikrino karinė cenzūra. Mobilizuotieji ypač skundėsi maisto trūkumu ir blogomis gyvenimo sąlygomis. Minėto pulko kareivis Tamašauskas rašė: „Dabar grįžome į Ukmergę, gyvename barakuose, kur gyvena belaisviai. Dvi paras nedavė valgyti. Dabar mus maitina vien bulvėmis be taukų. Jei švogėris dar neišėjo į kariuomenę, tegul ir neina, kol jo nepagaus. Aš gailiuosi, kad įstojau į kariuomenę“; V. Vačys skundėsi: „Milinė atstoja visą patalynę [...], duonos gauname 500 g ir 1,5 litro sriubos per dieną, šaukštelį cukraus ir 20 g žuvies arba pusę silkės, bet žuvies būna dukart per savaitę. Kai mūsų žmonės grįš į Lietuvą, jų nepažins, visi sublogę. Vienas kito pažinti negalime. Daug iš mūsų serga ir miršta. Per dieną miršta po 2 ir 3 žmones. Kiaules geriau šeria už mus; jei mus maitintų taip, kaip Lietuvoje – kiaules, tai mes būtume patenkinti. Nelaimingas tas žmogus, kuris patenka į kariuomenę. Daug kas nusižudė“; iš J. Dilio laiško: „Gyvenu blogai, maitina nesočiai [...]. Daugelis iš mūsų pabėgo iš Raudonosios armijos, tik aš toks kvailas, pasilikau šiame prakeiktame kalėjime, alkanas kaip šuo“⁷⁹; karinė cenzūra 1944 m. gruodžio mėn. iš 50-osios LŠAD dalinio Nr. 12004P siųstame laiške užfiksavo tokius nusiskundimus: „Brangus tėve, pasigailėk savo sūnaus. Aš noriu valgyti,

o valgyt nėra ką. Mums duoda skystą sriubą ir 500 gramų duonos. Žodžiu, maitina blogai. Būnant Jarceve visi lietuviai iškeitė savo daiktus į duoną, taip pat ir aš.“⁸⁰

DEZERTYRAVIMAS

Nežmoniškos gyvenimo sąlygos ir suvokimas, kad reikės mirtinai kautis sovietinėje kariuomenėje, skatino lietuvius dezertyruoti. Nuo 1944 m. rugpjūčio iki 1945 m. lapkričio 15 d. buvo sulaikyti 4 226 RA dezertyrai, 2 522 legalizavosi⁸¹.

LSSR NKGB komisaras A. Guzevičius 1944 m. lapkričio 21 d. informavo A. Sniečką, kad iš Pabradės lietuviškojo dalinio Nr. 02003C (50-oji LŠAD) dezertyravo daug karių⁸². Greitai padėtis tapo beveik nevaldoma, nes iš karinių dalinių buvo bėgama ne tik pavieniui, bet ir grupėmis su ginklais (iki gruodžio 15 d. dezertyravo 1 001 karys, dar apie 1 500, SMERŠ'o duomenimis, rengėsi bėgti). Pabėgę vyrai neretai tapdavo partizanais. A. Guzevičius pateikė ištraukų iš karinio dalinio vadovybės ar karių draugų laiškų, adresuotų dezertyrų tėvams arba artimiesiems, kuriuose buvo pranešama apie dezertyravimą ir pabrėžiama ne tik dezertyro, bet ir jo tėvų kaltė, dėl ko jiems grėsė tremtis. Antai Jonui Valatkai iš Jiezno vls. buvo pranešta: „Jūsų sūnus Antanas-Jonas [...] jaunas, jam dar nėra 17 metų, bet jis įvykdė didelį nusikaltimą nepagalvojęs, kad dėl jo nusikaltimo jo tėvams teks palikti gimtąjį kraštą“; V. Sčesnavičius į Kauno aps. Raudondvario vls. rašė: „Jeigu Tadas namuose, tai atvežkite jį į dalinį, jis dezertyravo iš kariuomenės“; kareivis Antanas Kazei Kuliakauskienei iš Kauno aps. Babtų vls. rašė: „Aš su Klemensu buvau viename dalinyje, Visų Šventųjų dieną jis pabėgo. Jis labai blogai padarė. Kai tik atvyks į namus, nuvežkite jį atgal į dalinį.“ Panašių laiškų išlikę daug.

1944 m. gruodžio 23 d. LSSR karinis komisaras mjr. J. Soblys rašte M. Suslovui ir gen. plk. Smorodinovui apgailestavo, kad išvengti dezertyravimo iš mobilizacijos punktų beveik neįmanoma: nėra reikiamų patalpų, maitinimo ir apsaugos. Paleisti šių vyrų namo taip pat negalima, nes „atsiras didelis neatvykusiųjų procentas“. Kadangi į karinius dalinius vedamus vyrus lydėdavo mažai žmonių, susidarydavo sąlygos dezertyruoti. Pavyzdžiui, vedami iš Kauno punkto dezertyravo 1 285, iš Vilniaus – 1 049 vyrai. J. Soblys prašė prie apskričių karinių komisariatų priskirti vieną karių būrį su karininku⁸³.

1945 m. sausio 17 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas valstybės saugumo pplk. A. Gusevas informavo LKP(b) CK apie neigiamą lietuvių karių požiūrį į RA. Antai pagautas karys Bračas parodė: „Dezertyravau ne dėl to, kad bijočiau mirties, o todėl, kad 16 lietuviškos divizijos karininkai lietuviai labai grubiai elgiasi su kareiviais, pažeidinėja tarnybos statusus. Kareiviai negauja atitinkamo maitinimo, uniforminės aprangos ir viso kitko, kas priklauso pagal įsakymą. Viskas, kas neatiteko kareiviams, patenka į karininkų rankas, kurie vėliau ištvirkaudami viską išėikvoja“; karys Tamašauskas rašė: „Mūsų dalinyje buvo 50 lietuvių, kol pasiekėme Šiaulius, 12 dezertyravo, 2 pagavo, 10 slapstosi.“ A. Gusevas pateikė pavyzdžių, kaip slapstėsi dezertyrai. Antai Stasys Gaišanas iš Joniškio vls. buvo aptiktas užmūrytas savo namuose tarp sienų, Vladas Takutas – užrakintas skrynioje ir t. t. Buvo atvejų, kai vyrai slapstėsi kamine, išvietės duobėje ir pan.⁸⁴

1945 m. sausio mėn. J. Soblys, norėdamas parodyti aktyvias karinių komisariatų pastangas, nusiuntė į LKP(b) CK LSSR karinio komisaro įsakymų išrašus, kuriuose nurodomos „kovos su dezertyravimu priemonės“. Viename iš jų karinis komisaras reikalavo visus sulaikytus dezertyrus, lydimus konvo-

jaus, siųsti į drausmės dalinius (rus. *štrafbat*) arba į karo tribunolą⁸⁵.

SSRS NKVD komisaro pavaduotojas S. Kruglovas ir SSRS NKVD-NKGB įgaliotinis Lietuvai I. Tkačenka 1944 m. gruodžio 15 d. raštu informavo L. Beriją apie 50-ojoje LŠAD susiklosčiusią grėsmingą padėtį⁸⁶. L. Berija dokumentą peradresavo J. Stalinui, Viačeslavui Molotovui, Georgijui Malenkovui ir kitiems vyriausybės nariams. Aukščiausioji politinė ir karinė SSRS vadovybė priėmė sprendimą apsidrausti nuo galimų netikėtumų. 1945 m. sausio mėn. divizijos pulkai buvo perkelti į atsargos divizijas, daugiausia dislokuotas Maskvos karinėje apygardoje⁸⁷.

BESISLAPSTANČIŲJŲ NUO MOBILIZACIJOS ŽUDYNĖS. TERORAS

Kova su ginkluotais partizanais susipynė su besislapančių nuo mobilizacijos asmenų žudynėmis, todėl sunku nustatyti, kiek tiksliai pastarųjų buvo nužudyta. LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus ataskaitoje VKP(b) CK nurodyta, kad buvo nušautas 61 tarnybos vengiantis asmuo ir 28 dezertyrai⁸⁸. Tai akivaizdus melas. Remiantis 1953 m. čekistų statistika, įnirtingiausių kovų laikotarpiu – 1944–1945 m. – buvo nukauta 12 213 partizanų. Manoma, kad ne mažiau kaip trečdalis jų iš tikrųjų buvo ne partizanai, o nuo ėmimo į RA besislapstantys neginkluoti vyrai. Šitaip manyti verčia ne tik žmonių atsiminimai, pasakojantys apie neretai virsdavusias žudynėmis NKVD rengtas neginkluotų vyrų gaudynes, bet ir pačių saugumiečių ataskaitos, iš kurių matyti, kiek žmonių nušauta ir kiek kartu su jais paimta ginklų⁸⁹.

1944 m. gruodžio mėn. Lietuvoje lankėsi SSRS NKVD komisaro pavaduotojas gen. plk. S. Kruglovas. Jis pareikalavo greitai nuslopinti pasipriešinimą sovietiniam okupaciniam

režimui ir įsakė NKVD kariuomenei ieškant partizanų ir kitų nelegalių asmenų eiti per miškus ir kaimus, deginti ūkius, tremti šeimas ir t. t. Atsižvelgdama į šiuos nurodymus, gen. P. Vetrovo vadovaujama NKVD kariuomenės 4-oji divizija kiekvieną karinę operaciją paprastai baigdavo vengiančių mobilizacijos vyrų sulaikymu arba nužudymu. Tai patvirtina gausybė pavyzdžių. Antai 1944 m. lapkričio mėn. NKVD kariuomenė nužudė 265 žmones, nors 90 proc. jų neturėjo ginklo. Gruodžio 13–31 d. NKVD 4-oji šaulių divizija šiaurės rytų apskrityse nužudė 421, o 1945 m. sausio–kovo mėn. – 1 396 žmones⁹⁰. Dauguma jų buvo besislapstantys nuo šaukimo į RA beginkliai vyrai. Kai kurie „koviniai“ to meto pranešimai šlurpina savo ciniškumu. Antai 1944 m. gruodžio 17 d. divizijos vykdytose gaudynėse 30 „banditų“ buvo nužudyta, o 16 paimta į nelaisvę, taip pat sugauti 4 dezertyrai, 11 šauktinių ir kitų „kontrrevoliucinių asmenų“ (iš viso 81 žmogus). Visi jie turėjo 2 automatus ir 1 šautuvą. Atsakingi karininkai J. Bartašiūnui pranešė, kad divizija tąkart nuostolių neturėjo⁹¹.

Panašiai veikė ir NKVD pasienio kariuomenės daliniai. Pavyzdžiui, 1945 m. sausio mėn. per dešimt dienų Šiaulių, Panevėžio, Rokiškio, Trakų ir Raseinių aps. jie susidūrė su 393 „banditais“ (taip buvo vadinami partizanai), iš kurių 253 nužudė, atėmė 139 šaunamuosius ginklus ir 37 granatas. Taip pat nurodyta, kad buvo sulaikyti 49 dezertyrai ir 436 vengiantys mobilizacijos asmenys; Šiaulių aps. buvo nužudyti 3 dezertyrai ir 3 nuo mobilizacijos besislapstantys vyrai⁹². Gausūs archyviniai dokumentai liudija, kad beginkliai vyrai buvo ne partizanai. Pavyzdžiui, 1945 m. sausio 7 d. NKVD pasienio karinės dalys susidūrė su 130 vyrų, ginkluotų 32 šaunamaisiais ginklais. Iš jų 96 buvo nužudyti ir 1 paimtas į nelaisvę. Sausio 9 d., apsupus apie 70 vyrų būrį, 54 iš jų nužudyti, o 4 suimti. Jie turėjo 26 ginklus ir 12 granatų⁹³.

Tokių faktų yra labai daug, jie atsispindi šimtuose, gal net tūkstančiuose „kovinių“ pranešimų⁹⁴. Antai 1944 m. gruodžio 22 d. valstybės saugumo lt. Myšėlovas pranešė A. Guzevičiui, kad gruodžio 17 d. Giedraičių vls. prie Mežonių k. rasti lavonai 16 nužudytų šaukiamųjų, kurie iš Molėtų vls. „savo noru kartu su tėvais keliavo į Vilnių stoti į Raudonąją armiją [sprendžiant iš tėvų ar artimųjų pavardžių – Simanovič, E. Tomaševska, N. Zimanovič, – tai buvo lenkų tautybės jaunuoliai, vykę į Lenkijos kariuomenės junginius. – V. T.]“. „Manau, kad tai padarė Ukmergės apskrities Giedraičių valsčiaus įgula“, – rašė Myšėlovas. LSSR NKGB komisaro pavaduotojas P. Kapralovas nurodė, kad šių žudynių nėra reikalo tirti⁹⁵.

Sužinoję, kad atvyksta NKVD baudėjai, vyrai bėgdavo slėptis į miškus. Pavyzdžiui, 261-ojo šaulių pulko batalionas, 1944 m. gruodžio 13 d. atvykęs į Gaigalų apylinkes (25 km į pietus nuo Biržų), sodybose nerado nė vieno vyro⁹⁶. Tačiau, siekdami apsaugoti savo šeimas ir artimuosius nuo represijų, vyrai dažnai pasiduodavo okupantams.

Istoriko A. Anušausko nuomone, prisidengiant besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų gaudymu, 1944 m. gruodžio mėn. pradėtą ir 1945 m. vykdytą masinį lietuvių naikinimą pagal teroro planavimą ir mastą galima suskirstyti į tris laikotarpius: 1) sausio–gegužės mėn. (karui dar nepasibaigus ir vykstant prievartinei mobilizacijai į RA, teroras vykdytas pagal S. Kruglovo gruodžio mėn. patvirtintą planą); 2) birželio–rugpjūčio mėn. (nutraukus mobilizaciją, buvo masiškai legalizuojami besislapstantys asmenys; teroras pagal B. Kobulovo ir A. Apolonovo planus buvo vykdomas pasitelkus didžiausią NKVD dalinių skaičių); 3) rugsėjo–gruodžio mėn. (dalis NKVD kariuomenės perkelta į Rytprūsius; sumažėjo suimtų ir nužudytų žmonių, masinis legalizavimas baigėsi)⁹⁷.

Šiuo metu sunku nustatyti, kiek buvo nužudyta besislapstančių nuo RA asmenų. NKVD karių aptikti ginkluotame partizanų būryje, nors ir beginkliai, tokie asmenys būdavo prilyginami partizanams ir be gailėsčio žudomi. A. Anušausko duomenimis, 1944–1945 m. civilių gyventojų buvo nužudyta apie 5 tūkst., dauguma jų galėjo būti nuo RA besislapstantys vyrai⁹⁸. Baudėjams ar sribams įkliuvę savo sodyboje, šauktiniai tarsi įgydavo tarnybos RA vengiančių asmenų statusą; tokių dažniausiai nežudydavo, kartais sumušdavo ir išsivedavo į mobilizacijos punktą. Tokia tvarka išsilaikė iki karo pabaigos ir vėliau paskelbtų amnestijų.

REPRESIJŲ STIPRINIMAS

Lietuvos okupacinė valdžia, matydama, kad mobilizuojamųjų slaptystasis darosi masinis, ėmėsi griežtesnės represijų politikos. 1944 m. gruodžio 12 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiaisiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“⁹⁹. Vienas iš jo punktų nurodo NKVD organams, miestų ir apskričių kariniams komisariatams miesto ir kaimo vietovėse nuolat tikrinti vyrų dokumentus, ypač naktį. Įstaigų vadovams uždrausta įdarbinti šauktinius ir asmenis, neturinčius karinės įskaitos dokumentų, sugriežtinta medicinos įstaigų, teismų ir prokuratūros kontrolė. J. Bartašiūnui, J. Sobliui ir LSSR prokurorui M. Baliasnikovui buvo nurodyta parengti priemonių planą ir imtis efektyvių veiksmų prieš dezertyrus ir vengiančius tarnybos RA asmenis, ypač Rokiškio aps. (į surinkimo punktus neatvyko 56 proc. šauktinių), Alytaus aps. (53 proc.) ir Utenos aps. (47 proc.), nedelsiant teisti šiuos žmones teismuose ir karo tribunoluose. Baltarusijos karinės apygardos, III Baltarusijos ir I Pabaltijo frontų vadovybė

įpareigota duoti nurodymus karinių dalinių viršininkams ir įgulų komendantams teikti visokeriopą pagalbą vietos valdžiai ir kariniams komisariatams tikrinant karinius dokumentus, sustiprinti Vilniaus ir Kauno komendantūras (prašymas III Baltarusijos fronto Karo tarybai), patikrinti visus rezervuotus vyrus. J. Sobliui pavesta visus šauktinius, ypač tuos, kurie ilgai slapstėsi, be asmens charakteristikos iš surinkimo punktų siųsti į persiunčiamuosius, o iš ten – tiesiai į karinius dalinius. Sveikatos apsaugos komisarui V. Girdzijauskui nurodyta sustiprinti karinių komisariatų medikų komisijų kontrolę.

Atsižvelgdamas į LKP(b) CK biuro nutarimą, Lietuvos karinis komisaras J. Soblys paragino prieš šiuos žmones imtis dar didesnės prievartos. 1944 m. gruodžio 23 d. jis prašė VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M. Suslovo pritarti SSRS gynybos komisaro įsakymui Nr. 064, numatančiam apieškant sodybas sulaikyti visus mobilizacijos vengiančius vyrus ir, neduodant jiems laiko sutvarkyti šeimos ar kitų namų reikalų, nedelsiant gabenti į šaukimo punktus. „Lydint tokį kontingentą būtina parinkti itin patikrintus žmones.“ Suprantama, kad fizinė prievarta čia buvo pagrindinė priemonė. Kadangi 1944 m. gruodį į RA buvo paimti 10 264, o 1945 m. sausį – 17 496 vyrai, galima spręsti, kad ši ir kitos prievartos priemonės buvo aktyviai taikomos. 1944 m. gruodžio viduryje RA atsidūrė 63 061 žmogus, iš jų 42 558 lietuviai, 11 259 lenkai ir 9 244 kitų tautybių asmenys¹⁰⁰.

Pabūgę represijų, iki 1945 m. sausio 1 d. į karinius komisariatus užsiregistruoti atvyko 128 tūkst. vyrų. 1944 m. gruodžio 19–25 d. Panevėžio aps. iš miškų išėjo iki 600 žmonių, Molėtų ir Alantos vls. (Utenos aps.) į karinius komisariatus atvyko 1 200, o Švenčionių aps. 1945 m. sausio pirmojoje pusėje – 1 321 vyras¹⁰¹.

1945 m. kovo 21 d. respublikinio karinio komisariato I dalies viršininkas Goskovas LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui rašė, kad per minėtą laikotarpį mobilizuotųjų skaičius labai padidėjo dėl atliktos karo prievolininkų registracijos ir, svarbiausia, dėl NKVD organų ir karinių dalinių surengtų plataus masto kovos su banditizmu (t. y. partizanais) operacijų. Goskovas pripažino, kad mobilizacija daugiausia vykdoma NKVD organams ir kariniams daliniams vengiančius mobilizacijos asmenis sugaudant ir pristatant į karinius komisariatų. Jis patvirtino, kad nemažai šauktinių per karines operacijas yra suimti, laukia teismų sprendimo; yra ir nužudytų žmonių, nors apie tokius kariniai komisariatai duomenų neturi¹⁰².

1945 m. balandžio 12 d. saugumo kapitonas M. Smirnovas ir J. Smolkinas informavo P. Jakovlevą, jog, siekiant sustiprinti kovą su dezertyrais ir kitais besislapstančiais asmenimis, nuo 1945 m. kovo 21 d. visiems NKVD apskričių skyriams nurodyta imtis ryžtingų priemonių, kad tokie asmenys būtų surasti ir sulaikyti¹⁰³.

TEISMAI

1945 m. sausio mėn. LSSR karinis komisaras mjr. J. Soblys, remdamasis 1944 m. lapkričio 20 d. SSRS gynybos komisaro įsakymu Nr. 064, visiems komisariatams įsakė pagautus dezertyrus siųsti ne kartu su šauktiniais į persiunčiamuosius punktus, o per respublikinį komisariatą į drausmės dalinius. Ypač piktybiškus dezertyrus nurodyta siųsti į karinę prokuratūrą, kur spręsti klausimą dėl jų perdavimo karo tribunolo teismui. Lygiai taip įsakyta elgtis ir su piktybiškai vengiančiais tarnybos asmenimis, kuriuos per NKVD organus taip pat būtina perduoti karo tribunolui¹⁰⁴.

1945 m. birželio mėn. LSSR NKVD Tardymo skyriaus viršininkas justicijos plk. Aba Ostrovskis parengė pažymą apie bylas, 1945 m. sausio–gegužės mėn. iškeltas pagrindžio dalyviams ir kitiems nelegaliems asmenims. Už dezertyravimą ir vengimą tarnauti RA teismams buvo perduotos 1 762 asmenų bylos, taip pat 2 246 šios kategorijos žmonių bylos buvo atnaujintos¹⁰⁵.

1944 m. liepos 15–1945 m. gruodžio 1 d. iš „sulaikytų ir atvykusių išpažinti kaltės“ asmenų buvo suimti 1 289 dezertyrai ir 5 144 šauktiniai¹⁰⁶. Iš visų teisminėn atsakomybėn patrauktų 5 248 asmenų teisme atsidūrė 1 774 vengiantieji karo tarnybos, 196 dezertyrai ir 3 278 „kontrrevoliuciniai elementai“. 2 916 asmenų nuteista, iš jų 152 – mirties bausme, 167 – katorgos darbais, 2 597 – įvairų laiką kalėti. Į lagerius išsiųsti 4 096 žmonės, iš jų 43 dezertyrai, 538 vengiantieji tarnybos RA ir 3 515 „kontrrevoliucinių elementų“¹⁰⁷.

Buvo imtasi ir pačių griežčiausių veiksmų. Istoriko R. Zizo žiniomis, 1944 m. rugsėjo–spalio mėn. 16-osios LŠD karo tribunolas atviruose (parodomuosiuose) posėdžiuose 4 dezertyrus nuteisė mirties bausme – sušaudyti. Egzekucija buvo vieša – dezertyrai sušaudyti prieš divizijos rikiuotę¹⁰⁸.

AMNESTIJOS IR LEGALIZACIJA

1945 m. vasario 9 d. sovietų valdžios paskelbta amnestija patyrė nesėkmę – iki birželio mėn. NKVD skyriuose legalizavosi tik 8 896 žmonės. 2 915 asmenų buvo paleisti į laisvę, visi kiti – arba suimti, arba išsiųsti į karinius komisariatų, o vėliau – į frontą (1945 m. sausio 1–birželio 1 d. 20 462 asmenys prievarta išsiųsti į RA). Ten jie pakeitė žuvusius per 1945 m. sausio mėn. pradėtą puolimą lietuvius¹⁰⁹. Pasibaigus SSRS karui su Vokietija, 1945 m. gegužės 25 d. J. Bartašiūnas respublikiniuose laikraščiuose vėl

kreipėsi ragindamas legalizuotis. Jis įspėjo, kad bus baudžiami ne tik „nusikaltusieji“, bet ir niekuo dėtos jų šeimos. Oficialiais 1945 m. birželio 1 d. duomenimis, vengiančiųjų tarnybos buvo 6 807 asmenys¹¹⁰, tačiau iš tikrųjų jų skaičius buvo daug didesnis.

1945 m. birželio 3 d. sovietų valdžiai paskelbus antrąją amnestiją, legalizavosi dešimtys tūkstančių vyrų, tačiau dar nemažai liko nelegalių. 1945 m. birželio 16 d. SSRS NKVD išleido įsaką dėl 1 000 „gaujų vadeivų ir aktyvių dalyvių šeimų“ ištrėmimo (liepą–rugpjūtį buvo ištrėmta 1,2 tūkst. šeimų). 1945 m. liepos 7 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė įsaką, numatantį amnestuoti dezertyrus ir asmenis, vengiančius tarnybos RA. Remdamasis šiuo įsaku, LSSR NKVD komisaras J. Bartašiūnas 1946 m. vasario 15 d. paskelbė eilinę amnestiją ir įsaką. Jame skelbiama, kad asmenims, kurie legalizuosis, nebus taikomos represijos, bus išduoti pasai ir jie bus paleisti namo, kartu atvirai pagrasinta vietoj besislapstančiųjų imti įkaitais jų šeimos narius, o partizanų vadus, nepritariančius legalizacijai, jis paragino slapta nužudyti. Po trijų dienų amnestijos buvo ištrėmtos 424 partizanų šeimos. Kovo 5 d. LSSR AT Prezidiumas, LSSR Ministrų Taryba ir LKP(b) CK vėl kreipėsi į nelegalius asmenis, ragindami legalizuotis LSSR vidaus reikalų ministerijos organuose. 1957 m. buvo konstatuota, kad po šių įsakų ir kreipimųsi 1945–1946 m. legalizavosi 37 327 asmenys.

Įvairiuose dokumentuose pateikiami skirtingi, tačiau panašūs legalizacijos skaičiai. LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 14 d. pažymoje nurodoma, kad legalizavosi 31 674 vyrai¹¹¹. LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo ir LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitoje pažymima, kad 1944 m. liepos mėn.–1945 m. gruodžio 1 d. legalizavosi (užsiregistravo sovietinėse represinėse

įstaigose ir gavo laikinuosius dokumentus) 36 144 vyrai, iš kurių 27 361 buvo asmenys, vengiantys tarnybos RA, 2 423 – dezertyrai, 6 259 – partizanai¹¹². A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitoje nurodoma, kad vien tik vengiančiųjų tarnybos legalizavosi 34 589, dezertyrų – 2 522¹¹³. Iki 1957 m. legalizavosi 38 838 vyrai, iš jų 8 350 partizanų, 30 488 vengiantys tarnybos asmenys, dezertyrai ir kt.¹¹⁴ Žinoma, prisidengdami vengimu tarnauti RA, legalizavosi ir nemažai partizanų, palikdami ginklą kovos draugams. Prie legalizacijos prisidėjo ir kai kurių Lietuvos katalikų bažnyčios hierarchų veiksmas (prelato Stanislovo Jokūbauskio 1945 m. liepos 7 d. kreipimasis į partizanus ir besislapstančiuosius, raginantis legalizuotis).

Nors valdžia žadėjo, kad tų, kurie legalizuosis, nelies, tačiau iš tikrųjų šie asmenys pateko į NKVD-NKGB stebėjimo akiratį, buvo persekiojami. SSRS NKGB komisaro pavaduotojo B. Kobulovo ir SSRS NKVD komisaro pavaduotojo A. Apolonovo 1945 m. liepos mėn. direktyvoje LSSR NKVD-NKGB operatyvinių sektorių ir apskričių skyrių viršininkams buvo nurodyta organizuoti visų legalizavusiųsi asmenų „agentūrinę-operatyvinę priežiūrą“, juos verbuoti agentūriniam darbui, kad būtų užkirstas kelias grįžti į partizaninę veiklą ar tęsti kovą su sovietų valdžia kitais metodais. Iš šių žmonių buvo raginama atrinkti pačius „sąžiningiausius“ ir iš jų sudaryti grupes, kurias, asmenis gerai patikrinus, panaudoti kovai su „banditizmu“. Šiuo atveju labiausiai buvo vertinami partizanai ir dezertyrai. Apie parengtą tokią grupę reikėjo pranešti į Maskvą. Kadangi dauguma legalizavusiųsi buvo be ginklų, šioms grupėms labai svarbu išsiaiškinti, kur jie yra. Direktyvoje rašoma: „Kartojame, kad šį darbą reikia atlikti ypač atsargiai, pavesti jį patyrusiems operatyvininkams panaudojant pačius autoritetingiausius legalizavusiųsi asmenis. Apie direktyvos

vykdymo rezultatus pranešti kasdieninėse suvestinėse.“¹¹⁵

1945 m. spalio 4 d. SSRS NKVD nusprendė įvykdyti Lietuvoje laikinąją pasportizaciją. 1945 m. lapkričio 23 d. SSRS NKVD-NKGB įgaliotinis Lietuvai gen. lttn. I. Tkačenka, generolai J. Bartašiūnas ir D. Jefimovas visiems LSSR NKVD-NKGB operatyvinių sektorių, operatyvinių skyrių ir apskričių skyrių viršininkams nurodė, kad pasportizacija būtina siekiant sutvarkyti „banditų“, dezertyrų ir kitų nelegalių asmenų apskaitą. Būtina užvesti kiekvieno legalizavusios asmens įskaitos bylą, tai atliekant ypač konspiratyviai, nes šių reikalų paviešinimas gali juos pastūmėti vėl grįžti į pogrindį; pasinaudojant pasportizacija įgyti vertingų agentų, kuriuos tiesiogiai nukreipti į partizanų dalinius ir pogrindžio organizacijas. Vykstant pasportizacijai legalizavusiųjų nesusuiminėti¹¹⁶. Taigi enkavėdistams šie asmenys ir toliau buvo „antisovietiniai elementai“, „banditai“ ir pan.

1946 m. birželio 10 d. LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno pažymoje A. Sniečkui nurodoma, kad Lietuvos kaime liko gyventi tik 18 933 legalizavęsi asmenys¹¹⁷. Kiti buvo priversti slapstytis, keltis į miestus, išvykti iš Lietuvos (į Latviją, Karaliaučiaus sritį) arba stoti į partizanų gretas. Apie 10 proc. legalizavusiųsi dezertyrų ir 8 proc. legalizavusiųsi mobilizacijos vengusių asmenų atsidūrė kalėjimuose¹¹⁸.

PRIEVARTINĖS MOBILIZACIJOS PADARINIAI

Iš pradžių į mobilizacinius šaukimus atsiliepė labai mažai vyrų. Bet prasidėjus terorui dešimtys tūkstančių jų buvo priversti paklusti prievartai. 1944 m. mobilizuota 63 tūkst. vyrų (42 558 lietuviai)¹¹⁹, iš jų 24 100 į karinius komisariatus buvo atvaryti prievarta. Iki 1945 m.

birželio 1 d. mobilizuoti dar 45 tūkst. vyrų, iš jų 20 462 – prievarta. Iš viso į karinius komisariatus iki 1945 m. gruodžio 1 d. įėga atvesdinti 46 674 vyrai¹²⁰. Minėtoje A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitoje VKP(b) CK nurodoma, kad iki 1945 m. lapkričio 15 d. sulaikyta 41 010 vengusiųjų tarnybos RA, 34 589 asmenys legalizavosi¹²¹.

Artėjant SSRS ir Vokietijos karo pabaigai, prievartinė masinė mobilizacija buvo nutraukta. Iki 1945 m. kovo 21 d. buvo mobilizuoti 104 986 žmonės. Nustojus siųsti į Lietuvą karinius ešelonus, kariniai komisariatai buvo priversti 5 012 papildomai mobilizuotų vyrų paleisti namo. Faktiškai 1945 m. kovo 21 d. buvo mobilizuoti ir išsiųsti į karinius dalinius 99 974 vyrai (šio skaičiaus nereikia painioti su 1945 m. birželio 1 d. duomenimis)¹²².

Galutiniai mobilizacijos rezultatai VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui buvo pateikti 1945 m. birželio 1 d. Taigi oficialiais duomenimis, per visą mobilizacijos laikotarpį (1944 m. liepos mėn.–1945 m. birželio 1 d.) iš planuotų 168 737 vyrų į RA buvo mobilizuoti 108 378 (iš jų 82 tūkst. lietuvių), 10 672 šaukstiniai į frontą nepakliuvo, nes mobilizacija baigėsi, 42 880 gavo laikinąjį rezervinį statusą, 6 807 slapstėsi¹²³. Iš 108 378 mobilizuotųjų 4 248 asmenys buvo išsiųsti tiesiai į frontą, 72 947 – į atsargos dalinius (50-ąją LŠAD), kur jų laukė kariniai mokymai, o vėliau – į frontą, 20 230 – į lenkų dalinius, 5 171 – į mobilizacinius persiunčiamuosius punktus, 5 782 – į pramonės objektus (į statybos batalionus)¹²⁴.

Po karinių mokymų apie 70 tūkst. lietuvių karių (1944 m. – 40 tūkst., 1945 m. – 30 tūkst.) pateko į frontą, kiti – į užnugario karinius dalinius. 1944 m. rugpjūčio mėn. 16-oji LŠD gavo pirmąjį 3 tūkst. žmonių papildymą. Per penkis 1944 m. mėnesius (rugpjūčio–gruodžio mėn.) į diviziją įstojo dar 6 tūkst., o iš viso iki karo pabaigos –

13 tūkst. naujų karių¹²⁵. Tiksliai nežinoma, kiek karo veiksmuose žuvo ar buvo sužeista į sovietinę kariuomenę pakliuvusių Lietuvos gyventojų (manoma, kad apie 20 tūkst.). Jie dalyvavo puolant Kionigsbergą (Karaliaučių), Dancigo (Gdansko), Pomeranijos, Berlyno ir Kuršo operacijose. SSRS–Vokietijos karo pabaigoje Lietuvoje buvo apie 5 tūkst. vadinamųjų Didžiojo tėvynės karo invalidų (neįgaliųjų). LSSR socialinio aprūpinimo ministerijos duomenimis, 1949 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje buvo 9 325 žuvusių, mirusių, dingusių be žinios karių, taip pat mirusių karo invalidų šeimos¹²⁶. Šios kategorijos žmonės gavo pašalpas ir pensijas už savo žuvusius ir mirusius vyrus – tėvus, sūnus, maitintojus. Jeigu manysime, kad vienoje iš šių šeimų žuvo vienas vyras, tai, atsižvelgiant į šeimų skaičių, galima sakyti, kad tokių karių buvo apie 10 tūkst. Tačiau Lietuvoje būta daug šeimų, iš kurių į RA buvo paimti du ir daugiau vyrų.

Po demobilizacijos į Lietuvą iki 1946 m. lapkričio 25 d. grįžo 42 898 kariai (iš jų 30 tūkst. lietuvių). Dalis lietuvių karių (apie 15 tūkst. lietuvių) pasiliko arba buvo palikti tęsti tarnybos sovietinėje kariuomenėje, gydėsi ligoninėse sužeidimus ir pan. Iš viso nuo 1945 m. birželio 23 d. (paskelbus demobilizaciją) iki 1947 m. sausio 25 d. į Lietuvą grįžo 50 018 žmonių (iš jų – 1 332 moterys), o iki 1947 m. rugpjūčio mėn. – dar apie 9 tūkst. karių¹²⁷. Taigi 1947 m. pabaigoje Lietuvoje buvo apie 60 tūkst. demobilizuotų karių, grįžusių iš fronto arba iš atsargos karinio mokymo dalinių ir užsiregistravusių miestų ir apskričių komisariatuose (iš jų apie 43 tūkst. buvo lietuviai). Nesant tikslios statistikos (1990–1993 m. išvežus į Rusiją LSSR respublikinio karinio komisariato archyvinis dokumentas), dabar sunku nustatyti tikslų grįžusiųjų į Lietuvą ir žuvusiųjų skaičių.

IŠVADOS

Prievartinė mobilizacija į sovietinę okupacinę kariuomenę 1944 m. rugpjūčio–1945 m. gegužės mėn. tapo sudedamąja Lietuvos gyventojų teroro dalimi. Sovietų Sąjunga, 1944 m. antroje pusėje pradėjusi Lietuvos vyrų šaukimą į RA, pažeidė tarptautinės teisės nuostatas, surašytas 1907 m. IV Hagos konvencijoje dėl karo įstatymų ir papročių, draudžiančioje užkariauto krašto žmones telkti į okupacinę kariuomenę ar kitaip panaudoti karo reikmėms. Šio dokumento III priedo 4-ajame straipsnyje sakoma, kad konvencija privaloma tiek ją ratifikavusioms, tiek jos neratifikavusioms šalims. 45-asis konvencijos straipsnis skelbia, kad „okupantui draudžiama versti užgrobtos teritorijos gyventojus prisiekti ištikimybę prieš valdžiai“.

Prievartinę mobilizaciją į SSRS kariuomenę Lietuvoje vykdė miestų ir apskričių kariniai komisariatai, SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-oji šaulių divizija, pasienio kariuomenės ir Lietuvoje veikiančios RA NKVD užnugario daliniai. Pagrindiniai šios karinės akcijos organizatoriai Lietuvoje ir Maskvoje buvo partinių ir represinių struktūrų vadovai. Iki 1944 m. gruodžio mėn. lietuviai buvo siunčiami į vadinamąsias lietuviškąsias 16-ąją ir 50-ąją šaulių divizijas.

Lietuvos visuomenė Sovietų Sąjungą vertino kaip okupacinę valstybę, todėl dauguma mobilizuojamųjų vengė tarnybos RA. Daugelis Lietuvos gyventojų tikėjosi, kad mobilizacijos, kaip ir nacių okupacijos metais, pavyks išvengti. 1945 m. sausio 1 d. nuo mobilizacijos slapstėsi 58 620 žmonių. Mobilizacijos boikotas tapo viena iš pasipriešinimo sovietinei okupacijai formų. Vyrų, neužsiregistravę mobilizacijos punktuose ir surasti besislapstantys, dažnai buvo prilyginami partizanams ar kitiems pogrindžio

dalyviams. Todėl su jais neretai buvo elgiama kaip su ginkluotojo pasipriešinimo kovotojais: grasinama kalėjimu ir mirtimi, jie suimami, kankinami ir net sušaudomi. Remiantis archyviniais dokumentais nustatyta, kad per karines baudžiamąsias operacijas 1944–1945 m. nužudyta apie 5 tūkst. beginklių žmonių.

Lietuvos okupacinė valdžia, matydamas, kad mobilizuojamųjų slapstymasis darosi masinis, ėmėsi griežtesnės represijų politikos. 1944 m. gruodžio 12 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“. Galiojo SSRS gynybos komisaro įsakymas Nr. 064, numatantis apieškan kiekvieną sodybą visus vengiančius mobilizacijos vyrus sulaikyti ir nedelsiant išgabenti į šaukimo punktus. Ši ir kitos prievartos priemonės buvo aktyviai vykdomos.

Siekdama sužlugdyti mobilizacijos boikotą, sovietų valdžia 1945 m. paskelbė keletą amnestijų. Pirmoji 1945 m. vasario 9 d. amnestija buvo nesėkminga – iki birželio mėn. legalizavosi vos 8 896 vyrai. Pasibaigus SSRS karui su Vokietija, 1945 m. birželio 3 d. buvo paskelbta antroji amnestija. 1944 m. liepos mėn.–1945 m. gruodžio 1 d. legalizavosi (užsiregistravo sovietinėse represinėse įstaigose ir gavo laikinuosius dokumentus) 36 144 asmenys, iš jų vengiančiųjų tarnybos RA buvo 27 361 (kitais duomenimis – 34 589), dezertyrų – 2 423 (kitais duomenimis – 2 522). Visi legalizavęsiejį patyrė įvairias represijas arba moralinę prievartą. Daugiau kaip pusė jų buvo priversti slapstytis arba išvykti iš Lietuvos. Apie 10 proc. legalizuotų dezertyrų ir 8 proc. legalizuotų vengusiųjų mobilizacijos buvo įkalinta.

1944 m. buvo mobilizuota 63 tūkst. vyrų, iš kurių 24 100 į karinius komisariatus buvo atvaryti prievarta. Iki 1945 m. birželio 1 d.

mobilizuota dar 45 tūkst., iš jų prievarta – 20 462 vyrai. Iš viso iki 1945 m. gruodžio 1 d. į karinius komisariatus jėga atvedinti 46 674 vyrai. Į frontą pateko apie 70 tūkst. lietuvių (1944 m. – 40 tūkst., 1945 m. – 30 tūkst.).

Pasibaigus SSRS ir Vokietijos karui, prievartinė masinė mobilizacija buvo nutraukta. Oficialiais duomenimis, per visą mobilizacijos laikotarpį į RA buvo paimti 108 378 žmonės, iš jų 82 tūkst. lietuvių. 1944 m. liepos 15–1945 m. gruodžio 1 d. buvo nuteisti 1 774 vengiantys karo tarnybos asmenys ir 196 dezertyrai.

Tiksliai nežinoma, kiek karo veiksmuose žuvo ar buvo sužeista į sovietinę kariuomenę pakliuvusių lietuvių (manoma, kad apie 20 tūkst.). SSRS–Vokietijos karo pabaigoje Lietuvoje buvo apie 5 tūkst. vadinamųjų Didžiojo tėvynės karo invalidų (neįgaliųjų). 1949 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje buvo 9 325 žuvusių, mirusių, dingusių be žinios karių, taip pat mirusių karo invalidų šeimos¹²⁸. Šios kategorijos žmonės gavo pašalpas ir pensijas už savo žuvusius ir mirusius vyrus – tėvus, sūnus, maitintojus. Jeigu manysime, kad vienoje šeimoje žuvo vienas vyras, tai, atsižvelgiant į šeimų skaičių, galima sakyti, kad tokių karių buvo apie 10 tūkst.

Paskelbus demobilizaciją, į Lietuvą iki 1946 m. lapkričio 25 d. grįžo 42 898 kariai (iš jų 30 tūkst. lietuvių). Dalis lietuvių karių (apie 15 tūkst. lietuvių) pasiliko arba buvo palikti tęsti tarnybos sovietinėje kariuomenėje, gydėsi ligoninėse sužeidimus ir pan. Iš viso nuo 1945 m. birželio 23 d. (paskelbus demobilizaciją) iki 1947 m. pabaigos Lietuvoje buvo apie 60 tūkst. (iš jų apie 43 tūkst. lietuvių) demobilizuotų karių, grįžusių iš fronto arba iš atsargos karinio mokymo dalinių ir užsiregistravusių miestų ir apskričių komisariatuose. Nesant tikslios statistikos, dabar sunku nustatyti grįžusių namo ir žuvusių arba dingusių be žinios žmonių skaičių.

Nuorodos

¹ „Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land“, The Hague, 18 October 1907, www.icrc.org/ihl.nsf/385ec.

² Plačiau žr. J. Hidden, „Britanijos politika Baltijos šalių atžvilgiu 1939–1945 m.“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2007, p. 135–146; A. Čubarian, „Sovietų Sąjunga ir Baltijos šalių klausimas“, *ibid.*, p. 147–152; M. Miagkov, „SSSR ir JAV diskusija Baltijos šalių klausimu“, *ibid.*, p. 153–164; K. Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999, p. 78–81, 93–94; G. N. Crocer, „Roosevelt's Road to Russia“, *Karys*, 1961, Nr. 4.

³ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1944 m. liepos 25 d. laiškas J. Stalinui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 22–24.

⁴ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг., том 2 Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября–1 декабря 1943 г.), Москва, 1984, с. 151.

⁵ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 127–132; R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 77.

⁶ P. Štaras, *Lietuvių tautos kova už Tėvynės laisvę Didžiąjame Tėvynės kare*, Vilnius, 1956; *Tarybų Lietuva Didžiąjame Tėvynės kare*, Vilnius, 1975; J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, Vilnius, 1967; To paties, *Pergalės karių gretose*, Vilnius, 1985; *Lietuvos TSR istorija*, Vilnius, 1958; *Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare (1941–1945). Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982; *История Лувовской ССР*, Вильнюс, 1978.

⁷ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 152.

⁸ „LKP(b) Kauno miesto komiteto pirmojo sekretoriaus J. Grigalavičiaus 1944 m. rugsėjo 12 d. informacija LKP(b) CK apie karo prievolininkų mobilizaciją Kaune 1944 m. rugpjūčio 25–rugsėjo 2 d.“, *Lietuvos liaudis Didžiąjame Tėvynės kare (1941–1945)*, p. 331.

⁹ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno mobilizacijos į Raudonąją armiją eigos 1944 m. liepos 26–rugspjūčio 15 d. operatyvinė suvestinė, LYA, f. K-1,

ap. 3, b. 154, l. 52; *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*, sud. N. Gaškaitė, A. Kašėta, J. Starkauskas, Kaunas, 1996, p. 128–132.

¹⁰ *Atsiminimai apie Antaną Sniečkę*, Vilnius, 1982, p. 122–123.

¹¹ J. Paleckis, *Pergalės salutas. Karo meto užrašai*, Vilnius, 1985.

¹² *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais; Laisvės kovos 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*, sud. D. Kuodytė, A. Kašėta, Kaunas, 1996.

¹³ J. Daumantas, *Partizanai*, Vilnius, 1990; A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...*, Vilnius, 1999; *Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai*, Vilnius, 2012; *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, Kaunas, 1996, 1998; B. Kašelionis, *Dainavos partizanai. Šarūno rinktinė. Dokumentai ir prisiminimai*, Vilnius, 1999; *Liongino Baliukevičiaus – Partizano Dzūko dienoraštis*, Vilnius, 2002; *Dainavos apygardos partizanų takais*, Vilnius, 1997; *Erškėčių taku. Atsiminimai ir dokumentai*, Kaunas, 1996; J. Žičkus, *Nueitas kelias*, Vilnius, 1999; A. Vilotienė, *Trečioji vėliavos spalva*, Vilnius, 1996; A. Kisieliū, *Blėsta laužų žarijos*, Vilnius, 1999 ir kt.

¹⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, Vilnius, 1996.

¹⁵ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012.

¹⁶ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 569, 263–265.

¹⁷ R. Zizas, „Raudonosios armijos 16-oji lietuviškoji šaulių divizija 1943–1945 m.“, *Karo archyvas*, t. 24, Vilnius, 2009, p. 220–274.

¹⁸ *16-osios lietuviškosios divizijos žuvusių karių atmintis*, sud. M. Trinkūnaitė, Vilnius, 1995, p. 291–352.

¹⁹ J. Starkauskas, *Stribai*, Vilnius, 2001; To paties, *Represinių struktūrų ir Komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007; To paties, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius, 1998.

²⁰ M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 134; N. Gaškaitė ir kt., *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1966, p. 374–375; Tos pačios, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metais*, Vilnius, 1997, p. 21–23; N. Kairiūkštys, „Prievartinė mobilizacija“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940–1990*, Vilnius, 1999, p. 104; J. R. Bagušauskas,

Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas, Vilnius, 1999, p. 152–160; L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 151; M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009; A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002, p. 89; V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002, p. 104–105; *Baltijos valstybių užgrobimo byla*, Vilnius, 1997.

²¹ K. Ėringis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, Vilnius, 1993.

²² J. Listopadskis, *Laisvės ir vergijos metai*, Vilnius, 1993.

²³ V. Tininis, „Prievartinė mobilizacija“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, p. 517–533; To paties, „Prievartinė mobilizacija“, *Komunistinio režimo nusikaltimai 1944–1953 m.*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 26–34.

²⁴ 50-osios lietuviškosios šaulių atsargos divizijos vado gen. mjr. J. Sinkevičiaus 1944 m. spalio 6 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 114, l. 5; R. Zizas, op. cit., p. 254–255.

²⁵ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 97.

²⁶ R. Zizas, op. cit., p. 242.

²⁷ Ibid., p. 248.

²⁸ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 149.

²⁹ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1944 m. liepos 25 d. laiškas J. Stalinui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 22–24.

³⁰ R. Zizas, op. cit., p. 252–253.

³¹ *Atsiminimai apie Antaną Sniečkę*, p. 122–123.

³² R. Zizas, op. cit., p. 251.

³³ LKP(b) CK ir LSSR LKT 1944 m. rugpjūčio 1 d. nutarimas „Dėl priemonių karo prievolininkų mobilizacijai vykdyti Lietuvos SSR“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 36, l. 9–10.

³⁴ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, ibid., ap. 8, b. 188, l. 51–54.

³⁵ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. birželio 10 d. pažyma apie pasportizacijos rezultatus LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, ibid., ap. 9, b. 264, l. 178–180.

³⁶ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, ibid., ap. 8, b. 188, l. 43–44.

³⁷ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, ibid., l. 17–18.

³⁸ J. Paleckis, op. cit., p. 160.

³⁹ Ibid., p. 179–180, 183.

⁴⁰ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 155–157; M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, p. 134.

⁴¹ K. Ėringis, op. cit., p. 38.

⁴² J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 155.

⁴³ J. Dobrovolskas, *Pergalės karių gretose*, p. 72–73.

⁴⁴ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 51.

⁴⁵ Lietuvių karininkų 1945 m. gegužės 2 d. laiškas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, ibid., b. 186, l. 31.

⁴⁶ 50-osios Lietuvos šaulių atsargos divizijos 1944 m. spalio 5 d. karininkų sudėtis, ibid., ap. 7, b. 144, l. 2.

⁴⁷ 16-osios Lietuvos šaulių divizijos 1945 m. rugpjūčio 2 d. tautinė sudėtis, ibid., ap. 8, b. 187, l. 75.

⁴⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 207.

⁴⁹ Pažyma apie mobilizuotųjų sudėtį (be datos), LYA, f. 1771, ap. 8, b. 186, l. 59.

⁵⁰ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, p. 115.

⁵¹ Lenkų patriotų sąjungos Karinio skyriaus viršininko plk. V. Šimanskio 1945 m. vasario 21 d. laiškas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 40–42.

⁵² LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, ibid., l. 45.

⁵³ J. Paleckis, op. cit., p. 180.

⁵⁴ LSSR LKT ir LKP(b) CK biuro 1944 m. spalio 11 d. nutarimas „Dėl karo prievolinių, gimusių 1895–1926 m., registracijos ir karinės įskaitos su tvarkymo Lietuvos SSR“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 48, l. 17–18.

⁵⁵ L. e. LSSR karinio komisaro pareigas pplk. Goskovo 1945 m. vasario 3 d. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui, LSSR MVD-MGB dėl mobilizacijos eigos pristabdymo, *ibid.*, ap. 8, b. 188, l. 37.

⁵⁶ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 9.

⁵⁷ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 44.

⁵⁸ LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma apie galutinius mobilizacijos rezultatus 1945 m. birželio 1 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, l. 60.

⁵⁹ LKP(b) CK biuro 1944 m. gruodžio 12 d. nutarimas „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“, *ibid.*, ap. 190, b. 2, l. 155–156.

⁶⁰ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 50.

⁶¹ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno mobilizacijos į Raudonąją armiją eigos 1944 m. liepos 26–rugpjūčio 15 d. operatyvinė suvestinė, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 154, l. 52.

⁶² *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 14.

⁶³ 1944 m. rugsėjo 27 d. NKVD 4-osios šaulių divizijos vado gen. mjr. P. Vetrovo pranešimas LSSR NKVD komisarui J. Bartašiūnui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 24, l. 28.

⁶⁴ 1944 m. lapkričio 11 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. Slepniovo pažyma apie LSSR NKVD agentūrinį darbą ir karines operacijas prieš partizanus, *ibid.*, b. 103, l. 1–3; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 165.

⁶⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 15–16.

⁶⁶ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 9.

⁶⁷ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. lapkričio 28 d. spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie šauktinių pastangas išvengti mobilizacijos, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 43–47.

⁶⁸ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. kovo 7 d. spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos vyrų vengimą tarnauti sovietinėje kariuomenėje, *ibid.*, l. 163–165.

⁶⁹ Iš šio straipsnio autoriaus pokalbio su L. Šepečiu 1993 m.

⁷⁰ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. lapkričio 28 d. spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie šauktinių pastangas išvengti mobilizacijos, *ibid.*, l. 43–47.

⁷¹ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 44.

⁷² LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, l. 17–18.

⁷³ LKP(b) CK biuro 1945 m. spalio 19 d. nutarimas „Juozo Vaišnorio, Tomo, byla“, *ibid.*, b. 118, l. 40; *ibid.*, b. 116, l. 10–11; SSRS NKVD-NKGB įgaliojimo Lietuvai I. Tkačenkos 1945 m. rugsėjo 29 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir J. Vaišnorio laiškas motinai, *ibid.*, b. 118, l. 41–42.

⁷⁴ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. Slepniovo 1944 m. lapkričio 11 d. pažyma apie LSSR NKVD agentūrinį darbą ir karines operacijas prieš partizanus, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 103, l. 3.

⁷⁵ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1944 m. gruodžio 3 d. pažyma apie LSSR NKVD veiklą kovojant su partizanais 1944 m. liepos–gruodžio mėn., *ibid.*, l. 10.

⁷⁶ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 18.

⁷⁷ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 9.

⁷⁸ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir Komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, p. 49.

⁷⁹ Ibid., p. 49–50.

⁸⁰ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. gruodžio 23 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 83–86; M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, p. 135.

⁸¹ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 242, l. 2.

⁸² LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. lapkričio 21 d. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl dezertyruojančių iš Raudonosios armijos lietuvių, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 56–58.

⁸³ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinoviui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 17–31.

⁸⁴ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 11–13.

⁸⁵ LSSR karinio komisaro J. Soblio ir I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. sausio mėn. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui dėl kovos su dezertyrais ir mobilizacijos vengiančiais asmenimis priemonių, *ibid.*, l. 6.

⁸⁶ SSRS NKVD komisaro pavaduotojo valstybės saugumo 2-ojo rango komisaro S. Kruglovo ir SSRS NKVD-NKGB įgaliotinio Lietuvai valstybės saugumo komisaro I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 15 d. tarnybinis raštas SSRS NKVD komisarui L. Berijai, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, f. R-9401, ap. 2, b. 68, l. 179–182.

⁸⁷ M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, p. 136.

⁸⁸ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 242, l. 2.

⁸⁹ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir Komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, p. 93.

⁹⁰ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 176, 185–186, 231 (A. Anušausko sudarytos suvestinės).

⁹¹ Iš SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. Solomatino ir l. e. divizijos štabo viršininko pareigas mjr. Morozovo 1944 m. gruodžio mėn. kovinių pranešimų, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 104, l. 18.

⁹² L. e. Lietuvos apygardos NKVD pasienio kariuomenės štabo viršininko pareigas pplk. Buto 1945 m. sausio 13 d. informacinė pažyma LSSR NKVD komisarui J. Bartašiūnui „Dėl operatyvinės padėties ir Lietuvos apygardos NKVD pasienio dalinių veiklos rezultatų likviduojant banditų gaujas ir kontrrevoliucinį pagrindį“, *ibid.*, b. 27, l. 14.

⁹³ Ibid., l. 15.

⁹⁴ Iš SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. Solomatino ir l. e. divizijos štabo viršininko pareigas mjr. Morozovo 1944 m. gruodžio mėn. kovinių pranešimų, *ibid.*, b. 104, l. 14, 16, 18.

⁹⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 15, 136–137.

⁹⁶ Iš SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. Solomatino ir l. e. divizijos štabo viršininko pareigas mjr. Morozovo 1944 m. gruodžio mėn. kovinių pranešimų, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 104, l. 12.

⁹⁷ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, p. 135.

⁹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 262.

⁹⁹ LKP(b) CK biuro 1944 m. gruodžio 12 d. nutarimas „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiaisiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 2, l. 155–156.

¹⁰⁰ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinoviui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, ap. 8, b. 188, l. 19–20.

¹⁰¹ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 9–12.

¹⁰² LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 44–45.

¹⁰³ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pavaduotojo kpt. M. Smirnovo ir LSSR NKVD 2-ojo skyriaus viršininko kpt. J. Smolkino 1945 m. balandžio 12 d. pranešimas LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 58.

¹⁰⁴ LSSR karinio komisaro J. Soblio ir LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. sausio mėn. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui dėl kovos su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos priemonių, *ibid.*, l. 3–6.

¹⁰⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 153.

¹⁰⁶ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD-NKGB organų darbo kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis Lietuvos SSR rezultatus, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 109, l. 9–10.

¹⁰⁷ LSSR NKVD 1-ojo spec. skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko kpt. A. Kudinkino 1945 m. gruodžio 14 d. pažyma apie dezertyrus ir vengiančius mobilizacijos asmenis, patrauktus teisminės atsakomybės, *ibid.*, l. 14.

¹⁰⁸ R. Zizas, *op. cit.*, p. 266.

¹⁰⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 216–217.

¹¹⁰ LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma apie galutinius mobilizacijos rezultatus 1945 m. birželio 1 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 60.

¹¹¹ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 14 d. pažyma apie partizanų ir mobilizuojamųjų legalizaciją 1944–1946 m., *ibid.*, b. 109, l. 92–93.

¹¹² LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD-NKGB kovos su nacionalistiniu pagrindžiu rezultatus 1944–1945 m., *ibid.*, l. 9–10.

¹¹³ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, *ibid.*, ap. 9, b. 242, l. 2.

¹¹⁴ LSSR KGB 4-osios valdybos l. e. viršininko pareigas plk. N. Vukolovo 1957 m. liepos mėn. pažyma apie partizanų ir vengiančiųjų tarnybos sovietinėje kariuomenėje legalizaciją, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 530, l. 169–170.

¹¹⁵ SSRS NKGB komisaro pavaduotojo B. Kobulovo ir SSRS NKVD komisaro pavaduotojo A. Apolonovo 1945 m. liepos mėn. pasiūlymai NKVD-NKGB operatyvinių sektorių ir LSSR NKVD-NKGB apskričių skyrių viršininkams dėl agentūrinio darbo su buvusiais partizanais, dezertyrais ir vengiančiais tarnybos Raudonojoje armijoje, *ibid.*, ap. 18, b. 40, l. 42.

¹¹⁶ SSRS NKVD-NKGB įgaliotinio Lietuvai I. Tkačenkos, LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. lapkričio 23 d. direktyva NKVD-NKGB operatyvinių sektorių, LSSR NKVD-NKGB apskričių skyrių ir LSSR NKVD-NKGB operatyvinių skyrių viršininkams dėl agentūrinių ir kitų priemonių vykdant pasportizaciją, *ibid.*, l. 138.

¹¹⁷ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. birželio 10 d. pažyma apie pasportizacijos rezultatus LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 264, l. 179.

¹¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 279.

¹¹⁹ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 3.

¹²⁰ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD-NKGB kovos su nacionalistiniu pagrindžiu rezultatus 1944–1945 m., *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 109, l. 9–10.

¹²¹ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 242, l. 2.

¹²² LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, ap. 8, b. 188, l. 44.

¹²³ LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma apie galutinius mobilizacijos rezultatus

1945 m. birželio 1 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, l. 60.

¹²⁴ Pažyma apie mobilizuotųjų sudėtį (be datos), *ibid.*, b. 186, l. 59.

¹²⁵ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 11; J. Dobrovolskas, *Pergalės karių gretose*, p. 54.

¹²⁶ LSSR SAM Socialinio aprūpinimo skyriaus 1949 m. gruodžio 1 d. pensionavimo ir įdarbinimo apyskaita, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-770, ap. 4, b. 35, l. 1.

¹²⁷ LSSR karinio komisaro A. Smirnov 1947 m. rugpjūčio 11 d. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui, LYA, f. 1771, ap. 10, b. 338, l. 19–20, 78.

¹²⁸ LSSR SAM Socialinio aprūpinimo skyriaus 1949 m. gruodžio 1 d. pensionavimo ir įdarbinimo apyskaita, LCVA, f. R-770, ap. 4, b. 35, l. 1.

Gauta 2013 03 27
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Vytautas Tininis

FORCED MOBILISATION INTO THE RED ARMY (1944–1945)

Summary

Forced mobilisation into the occupying Soviet army in August 1944–May 1945 became an integral part of the terror against the population of Lithuania. The Soviet Union, which in the second half of 1944 launched a call-up of Lithuanian men to the Red Army, violated the provisions of international law specified in the 1907 Hague IV Convention on Laws and Customs of War on Land, which forbade the mobilisation of the inhabitants of an occupied territory for the occupying army or other use of the occupied population for military purposes. Article 4 of Appendix III of the convention sets forth that it is binding upon all parties regardless of whether they have ratified the convention or not. Article 45 proclaims “the occupier is forbidden to compel the inhabitants of the occupied territory to swear allegiance to the hostile power”.

Since Lithuanian society viewed the Soviet Union as an occupying state, men liable for call-up evaded service in the Red Army. The position of the Lithuanian population with respect to the mobilisation, that is, the practice of evading, ignoring and hiding from the mobilisation, was conditioned by the negative attitude of the people towards the mobilisation for the alien army. This attitude already began to form during the Nazi occupation. People were aware of the fundamental provisions of the Atlantic Charter and hoped to use them in restoring the sovereignty of the state of Lithuania.

The forced mobilisation for the army of the USSR in Lithuania was mainly carried out by the 4th Riflemen Division of the NKVD Internal Army and units of the border army of the USSR. The principal organisers of this military campaign in Lithuania were party leaders and heads of repressive bodies. Later the mobilisation was implemented by military commissariats.

On 1 January 1945, there were 58,620 draft dodgers. The boycott of the mobilisation was a way to demonstrate resistance to the Soviet occupation. Men who had not registered at mobilisation points and were discovered in hiding were often regarded as partisans and underground

fighters. They were therefore frequently treated as fighters for the armed resistance: they were threatened with prison or death, arrested (“detained”), tortured, and even executed. On the basis of archival documents, estimates have been made that in the course of military punitive operations in 1944–1945 about 5,000 defenceless people were killed.

Lithuanian occupation authorities, in view of the fact that draft dodging was escalating into a massive refusal to serve, resorted to harsher policies of repression. On 12 December 1944, the Bureau of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party (Bolsheviks) ((LCP[B] CC) adopted a resolution entitled “On Measures to Combat Deserters and Draft Dodgers of the Red Army” Order No. 064 of the People’s Commissariat of Defence mandated searching all farmsteads until all draft dodgers were detained and immediately delivered to conscription points. This and other forceful measures were actively carried out.

The amnesty declared by Soviet authorities on 9 February 1945 was a failure since only 8,896 men legalised themselves by June 1945. After the end of the Soviet-German war, on 3 June 1945, Soviet authorities announced a second amnesty. From July 1944 to 1 December 1945, 36,144 persons legalised themselves (that is, they registered with Soviet agencies of repression and were issued temporary documents), of whom 27,361 were draft dodgers (according to other data, there were 34,589) and 2,423 were deserters (other data say 2,522). By 1957, 38,838 persons had legalised themselves, of whom 8,350 were partisans and 30,488 were draft dodgers, deserters, etc. Everyone who legalised himself was subjected to various repressive measures or moral coercion. More than half of these persons were forced to hide or leave Lithuania. About 10 per cent of the legalised “deserters” and 8 per cent of the legalised “draft dodgers” were imprisoned.

Until December 1944, Lithuanians were sent to the so-called Lithuanian divisions. They were not placed in any

other units of the Red Army. The directive of 18 October 1944 of the Red Army Mobilisation Board instructed all privates and sergeants of Lithuanian nationality to transfer from the regular army to the 50th Division by 15 November. The 16th Lithuanian Division was supplemented with new conscripts as well.

No precise data exists about Lithuanian soldiers who perished in military operations while serving in the Soviet forces. After demobilisation, 42,898 soldiers, of whom 30,000 were Lithuanians, had returned to Lithuania by 25 November 1946.

In 1944, 63,000 men had been mobilised, 24,100 of whom had been taken to military commissariats by force. By 1 June 1945, an additional 45,000 were mobilised, of whom 20,462 were inducted by force. Altogether, 46,674 men were taken to military commissariats by force.

After the Soviet-German war, the forced mass mobilisation was stopped. According to official data, throughout the entire period of the mobilisation, 108,378 people were drafted into the Red Army, 82,000 of whom were Lithuanians. From 15 July 1944 to 1 December 1945, 1,774 draft dodgers and 196 deserters were sentenced.

Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant lietuvių tautos pasipriešinimą (1944–1953 m.)

Straipsnyje tęsiamas 2004 m. žurnale „Genocidas ir rezistencija“¹ pradėtas komunistų partijos, represinių ir ideologinių struktūrų vaidmens slopinant lietuvių tautos pasipriešinimą, griauinant Lietuvos valstybingumą, naikinant tautos identitetą ir jos dvasines vertybes tyrimas.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Sovietų Sąjungoje keitėsi dvasinės ir politinės raidos tendencijos. Pasijutę laisviau, žmonės puoselėjo geresnio gyvenimo viltis, tikėjosi, gal režimas sušvelnės, laukė permainų. Pasikeitusiose visuomenės nuotaikose valdantieji sluoksniai išvydo grėsmę totalitarizmui, neribotai valdžios savivalei. Pavojų kėlė tie, kurie, pavargę nuo spartuoliškų darbo sargybų, begalinių mitingų ir susirinkimų, siekė geresnio, laisvesnio gyvenimo, kūrybinės minties laisvės. Komunistų partiją gąsdino suaktyvėjęs visuomenės gyvenimas. Be to, reikėjo kuo greičiau sovietizuoti neseniai okupuotus kraštus, norint juos išlaikyti savo politinėje ir ekonominėje įtakoje. Pasipylė gausybė VKP(b) CK nutarimų, kuriuose buvo reikalaujama stiprinti dvasinės ir politinės prievartos sistemą. Sovietiniai ideologai nurodinėjo žmonėms, kaip jie turi galvoti ir vertinti vieną ar kitą visuomeninį reiškinį. Propaganda nepaliko vietos asmeniniam gyvenimui. Stalininė ideologijos sistema sukūrė daugybę sofistinių, utopinių formulių, turė-

jusių tikslą pateisinti komunistų partijos veiklą, diegti stalinines dogmas. Josifo Stalino ir jo artimųjų išsakyti postulatai buvo tiražuojami visuose leidiniuose, kartojami partinių organizacijų nutarimuose, priimamuose gausybėje susirinkimų ir mitingų. Siekiant stiprinti sovietinį prievartinio gyvenimo modelį reikėjo demaskuoti tikrus ir tariamus priešus, dalyvauti klasių kovoje, komunistinėje ideologinėje ir propagandinėje veikloje, kurios išraiška buvo ne tik priklausymas komunistinėms organizacijoms, bet ir lojalumas sovietiniams veikėjams, komunistinių dogmų propaganda ir nediskutuotinas priėmimas. Totalitarinėje visuomenėje negalėjo būti vietos diskusijoms, kitokiai, nei skelbė partinės struktūros, nuomonei.

Šiame straipsnyje siekiama toliau atskleisti komunistų partijos pastangas ideologiškai pagrįsti lietuvių tautos pasipriešinimo slopinimo ir identiteto naikinimo sąsajas, praktinius jų įgyvendinimo būdus. Tiriant problemą siekiama parodyti komunistų partijos ir represinių struktūrų požiūrį į inteligentiją, siekius pajungti ją tautos mentaliteto, dvasinio gyvenimo naikinimui, krašto sovietizavimo interesams. Straipsnyje analizuojamos ideologinės komunistų partijos struktūrų pastangos išdildyti iš tautos sąmonės jos istoriją, amžinąsias laisvės, tautos vienybės idėjas. Pasirinkta tyrimo problematika apima 1944–1953 m. laikotarpį. Remiantis archyvuose išlikusiais komunistų

partijos ir represinių struktūrų dokumentais analizuojama jų veikla sovietizuojant mokslą ir kultūrą, atskleidžiami kai kurie tautos mentaliteto pokyčiai.

Sovietinėje istoriografijoje komunistų partijos ideologinės veiklos tyrinėjimai rėmėsi režimo skelbiamos klasių kovos, pasipriešinimo slopinimo apologetika. Totalitarizmo, okupuotų šalių sovietizavimo, pasipriešinimo slopinimo ir ideologinės propagandinės veiklos klausimai yra nagrinėti užsienio autorių darbuose, tyrinėjančiuose pokarinės Europos problemas². Lietuvoje nepriklausomybės metais parašyta nemažai darbų, kuriuose tirama ne tik partizaninės kovos istorija, – yra parengta ir teorinių darbų. Juose atsispindi pasipriešinimo slopinimo ir tautos dvasinio gyvenimo naikinimo klausimai. Šias problemas savo darbuose yra nagrinėję Arvydas Anušauskas³ ir Juozas Starkauskas⁴. Pasirodė apibendrinamasis darbas „Lietuva 1940–1990 metais“⁵. Šioje monografijoje aptariami naujausi sovietmečio istorijos tyrimai Lietuvoje. Jos autoriai atskleidžia reikšmingus politinius kiekvieno sovietmečio laikotarpio įvykius, tautos siekius išlaikyti identitetą, idėją atkurti valstybingumą. Teoriniai totalitarizmo aspektai nagrinėjami Nerijos Putnaitės⁶, Aurimo Švedo⁷, Alfonso Eidinto⁸ darbuose. Kai kuriuos mus dominančios problemos aspektus tyrinėjo Vanda Kašauskienė⁹, Elvyra Užkurėlytė-Baltinienė¹⁰, Vytautas Kubilius¹¹, Elena Baliutytė¹², Liudas Truska¹³, Inga Petravičiūtė¹⁴, Danutė Blažytė-Baužienė¹⁵ ir kiti autoriai.

Skelbiami sovietinio laikotarpio archyviniai dokumentai¹⁶ yra reikšmingas šaltinis plečiant istorinius kultūros ir dvasinio gyvenimo tyrimus. Tautos dvasinio gyvenimo naikinimo ir kitais sovietinio režimo nusikalstamos veiklos klausimais vertingų dokumentų sukaupė ir atliko reikšmingų tyrimų nuo 1998 m. veikianti Tarptautinė ko-

misija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti¹⁷. Tautos tapatybės, dvasinio gyvenimo problemos atsispindi ir šiais laikais gausiai leidžiamuose tiek mokslo ir kultūros veikėjų¹⁸, tiek buvusių partinių darbuotojų¹⁹ atsiminimuose. Yra ir kontroversiškų atsiminimų knygų²⁰. Kritiškas vienų ir kitų įvertinimas padeda geriau suvokti istorinę epochą, jos ypatumus, išryškinti vertinimų esmę ir prasmę. Nemažai publikacijų paskelbta tęstiniuose leidiniuose, Lietuvos ir užsienio periodikoje.

Antrojo pasaulinio karo pabaiga Lietuvai nieko gero nežadėjo. Ji sutapo su antrosios sovietinės okupacijos pradžia ir naująja stalininio teroro banga, kuri Lietuvoje buvo nukreipta slopinti kilusį tautos pasipriešinimą, naikinti prieškariu puoselėtą tautos dvasinį gyvenimą. Prisidengus kova su „buržuaziniu nacionalizmu“, buvo sovietizuojamas visas dvasinis gyvenimas. Teiginys, kad kuriant socializmą klasių kova stiprėja, tapo pateisinimu ne tik susidoroti su kilusiu tautos pasipriešinimu, bet ir sunaikinti režimui nepalankius socialinius sluoksnius, kitaip galvojančius ar nepritariančius sovietiniam režimui.

1944–1948 m. VKP(b) CK priėmė nemažai nutarimų dėl politinės padėties ir komunistų partijos veiklos Lietuvoje, kuriuose kėlė uždavinį kuo greičiau sunaikinti tautinį pagrindį, jo ideologiją ir socialinę bazę, suformuoti politinę sistemą, kurioje žmogus dvasiškai ir fiziškai priklausytų nuo sovietų valdžios įgeidžių, išguiti iš tautos sąmonės laisvės siekius. Tautos dvasinis gyvenimas buvo naikinamas pirmiausia iš visuomenės gyvenimo pašalinant Nepriklausomoje Lietuvoje subrendusius kultūros darbuotojus, inteligentus ir vietoj jų iškeliant liumpe-nizuotus gyventojų sluoksnius. Į valdžios postus paskirti menkai išsilavinę žmonės akiai vykdė komunistų partijos ir represinių struktūrų direktyvas, visiškai nesirūpino, „ką

apie juos pagalvos buožės ir buržuaziniai nacionalistai“. Teroras ir dvasinės represijos vertė kiekvieną baimintis dėl savo likimo, nes nežinia kada ir už ką galėjo būti apkaltintas „bendradarbiavimu su nacistais ar buržuazinio nacionalizmo skleidimu“. Dvasinis ir fizinis teroras, panieka mokslui ir tautos kultūrai, istorinei praeičiai, vandalizmas tapo Lietuvos politinio gyvenimo kasdienybe.

Slopinant pasipriešinimą, pirmiausia buvo siekiama sunaikinti inteligentiją, kuri, anot sovietų valdžios, papildė „nacionalistų gretas“, „tarp jos įsitvirtinusi kontrrevoliucija“²¹. NKGB-NKVD 1945 m. teigė, kad kaimo inteligentai – mokytojai, agronomai – vadovavo pasipriešinimo grupėms, partizanų būriams, inspiravo aktyvią antisovietinę jaunimo veiklą²². Inteligentija buvo kaltinama raginimais priešintis partijos ir vyriausybės priemonėms, „socializmo statybai“, „kenkimu ideologiniame fronte“, antisovietinės ir „nacionalistinės agitacijos rėmimu“²³. Iš daugelio apskričių atėdavusiuose NKGB-NKVD pranešimuose buvo sakoma, jog „tarp inteligentų visuotinis įsitikinimas, kad būsianti atkurta buvusi Lietuva“²⁴. NKGB-NKVD tvirtino, kad dauguma inteligentų sovietų valdžios atžvilgiu laikosi pasyviai, vyrauja laukimo nuotaikos, manoma, kad sovietų valdžia vis tiek ilgai neužsisibus²⁵. Inteligentijai buvo priekaištaujama, kad ji atsisakanti dalyvauti skleidžiant komunistinę ideologiją, įrodinėdama, kad tai partorgų darbas. Ji sakosi galinti kalbėti tik apie kultūrą. Antanas Sniečkus 1946 m. piktinosi, kad „nemaža lietuvių inteligentų dalis dar nerado savo vietos vykstančios klasių kovos sąlygomis, svyruoja, stovi kryžkelėje. Dalis lietuvių inteligentų pakanti buržuaziniams nacionalistams, jų išdavikiškai kovai su lietuvių tauta arba patys stovi tarybų valdžiai priešiškosiose pozicijose.“²⁶ Tiek daug ideologinių ir politinių kaltinimų inteligentams buvo išsakoma neatsitiktinai. Jų patriotinis

nusiteikimas stiprino dvasinį tautos ryžtą kovoti už Lietuvos valstybingumą, išsaugoti savo identitetą.

LKP(b) CK 1945 m. pateiktoje VKP(b) CK Lietuvos švietimo padėties ataskaitoje teigiama, kad „pagal savo nusiteikimą ir ideologiją dauguma mokytojų vienu ar kitu laipsniu yra buržuazinėse-nacionalistinėse pozicijose, tiesiogiai dalyvauja pagrindinėje kontrrevoliucinėje veikloje prieš tarybų valdžią“²⁷. Daug priekaištų sulaukdavo mokymo turinys. Mokytojai buvo kaltinami, kad stengiasi išlaikyti tautinę mokyklos dvasią, išsaugoti jos „apolitiškumą“. Daugelis mokytojų laikė savo pareiga pateikti mokiniams objektyvias tautos istorijos ir kultūros žinias, skatino mokinių pasipriešinimo veiklą ir pritarė jai. LKP(b) Šakių apskrities komiteto 1947 m. pranešime sakoma, kad mokytojai „laikosi neutralizmo politikos, nutyli tarybų šalies laimėjimus, nekalba apie tarybinį patriotizmą“. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad mokiniai silpnai moka sovietinių miestų pavadinimus ir sunkiai juos parodo žemėlapyje, o neblogai atsakinėja apie Vakarų Europos valstybes. Moksleiviai prastai susipažinę su SSRS istorija, bet gerai – su Europos šalių. Teigiama, kad mokytojai tyčiomis nutyli apie svarbiausias rusų tautos ir kitų SSRS tautų pergalės²⁸. Priešingai, negu kad norėjosi režimo gynėjams, mokytojai neatsisakė mokiniams atskleisti istorinės tautos praeities, ugdyti jų tautinio nusiteikimo. Mokytojai vengė dėstyti propagandinę medžiagą. „Reikia pripažinti, kad kai kuriose mokytojų seminarijose visuomeninės-politinės disciplinos dėstomos žemu politiniu lygiu. Ypač antimoksliskai ir antimarksistiškai dėstoma pedagogika, psichologija, logika, literatūra“, – nurodoma LKP(b) CK 1947 m. ataskaitoje. „Yra faktų, kad mokytojai sąmoningai pamokose bruka buržuazinę nacionalistinę ideologiją“. Antai Telšių mokytojų seminarijos literatūros dėstytoja

O. Mickevičiūtė, supažindindama ketvirtą kurso mokinius su lietuvių rašytojo Antano Vienuolio-Žukausko biografija, pabrėžė, kad Vienuolis 1918–1919 m. dalyvavo Lietuvos nepriklausomybės kovose. „Tenka pažymėti, – sakoma toje pačioje ataskaitoje, – kad mokytoja Mickevičiūtė nepripažįsta savo klaidos ir toliau atkakliai tvirtina, kad buržuazinė Lietuva iš tikrųjų buvo nepriklausoma ir kad kova, kuri tuo metu vyko prieš bolševikus, iš tikrųjų buvo kova už Lietuvos nepriklausomybę.“ LKP(b) CK ataskaitoje daroma išvada, kad literatūra „dėstoma remiantis idealistine pasaulėžiūra“²⁹.

Reikšmingą vaidmenį formuotį jaunimo tautiniam mentalitetui turi istorija. Todėl jos dėstymą sovietų režimas kreipė taip, kad jaunimas kuo mažiau sužinotų apie Lietuvos praeitį. „Kur kas prasčiau dėstoma Lietuvos TSR istorija, – konstatavo LKP(b) CK. – Daugelyje mokytojų seminarijų ji grindžiama buržuazine nacionalistine istoriografija.“ LKP(b) CK piktinosi, kad mokytojų seminarijose įgytos objektyvios Lietuvos istorinės praeities žinios pamokose perduodamos pradinių klasių mokiniams³⁰. Panašiai buvo priekaištauojama ir bendrojo lavinimo mokyklų mokytojams, dėstantiems Lietuvos istoriją ir lietuvių literatūrą. Tautiškai nusiteikę mokytojai buvo šalinami iš mokyklų, sodinami į kalėjimus už antisovietinę veiklą, o į jų vietą ateidavo dažnai neturintys reikiamo išsilavinimo režimui ištikimi asmenys. Represijomis ir dvasiniu teroru buvo stengiamasi sukelti mokytojams baimę dėl savo likimo, tai vertė juos tautinį mokymo turinį keisti komunistinių dogmų propaganda, šalinti iš mokymo proceso tautos kultūrinės ir dvasinės vertybes.

Inteligentijos siekis išsaugoti per daugelį šimtmečių susiformavusias dvasines vertybes tapo nesibaigiančių persekiojimų ir represijų priežastimi. Apkaltinus „liaudies priešais“, 1944–1945 m. suimta Kauno universiteto

ir kitų Lietuvos aukštųjų mokyklų dėstytojų ir studentų. Intelligentams nuolat grėsė represijos ir kitoks susidorojimas. NKGB, remdamasis paplitusia J. Stalino fraze, kad buržuazinės valstybės nuolat siunčia savo šnipus ir diversantus, inteligentiją apibūdindavo kaip „reakcinę masę“, skleidžiančią gandus. Vadovaujantis tokia nuostata, buvo kuriami įvairūs planai susidoroti su vienu ar kitu asmeniu. Viename iš pranešimų apie Kauno universitetą sakoma, kad šio universiteto Istorijos-filologijos fakulteto dekanas, Istorijos katedros vedėjas ir bibliotekos direktorius Augustinas Janulaitis, kilęs iš buožių, Socialdemokratų partijos Centro komiteto narys, valdant liaudininkų ir krikščionių demokratų vyriausybėms, dirbęs Aukščiausiojo tribunolo pirmininku, ir dabar yra aktyvus reakcionierius, atvirai vykdo antisovietinę veiklą. Savo paskaitose jis skelbia tokias koncepcijas: „viskas, kas rusiška, lietuviams priešiška...“, „niekada ir niekur nebuvo lietuvių tautos draugystės su rusų tauta...“, „socializmą sukurti galima tik Rusijoje, nes jos liaudis yra laukinė ir nekultūringa...“. MGB įtikinėjo LKP(b) CK, kad A. Janulaičio nurodymu persekiojami marksizmo-leninizmo katedrų dėstytojai, kad jis pareiškęs: „Jūs kuo greičiau išvažiuokite iš čia, nes su marksizmu Lietuvoje jums nieko neišeis.“ NKGB tvirtino, kad universitete nėra sovietinės ir senųjų rusų mokslininkų politinės, ekonominės, istorinės, techninės ir mokslinės literatūros, studentai visus dalykus studijuoja iš vokiškų ir angliškų knygų. NKGB įtikinėjo LKP(b) CK, kad A. Janulaitis antisovietinę veiklą vykdo su rektoriaus Antano Purėno, kuris yra artimas buvusio partijos Kauno miesto komiteto sekretoriaus Juozo Grigalavičiaus (VKP(b) CK 1946 m. apkaltinto „buržuaziniu nacionalizmu“ ir atleisto iš pareigų) draugas, žinia. „Manau, kad būtina tuoj pat nušalinti Janulaitį nuo vadovavimo universiteto katedrai ir biblio-

tekai, pašalinti jį iš akademikų ir uždrausti užsiimti pedagogine veikla; atleisti Purėną iš universiteto vadovo pareigų“, – nurodinėjo MGB-MVD įgaliotinis Lietuvoje LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui. Toliau gilinantį į MGB-MVD pranešimą paaiškėja, kodėl taip aršiai buvo puolami patriotiškai nusiteikę vadovai. Saugumo įgaliotinis nurodo, kad „Kauno draugai rekomenduoja rektoriumi jauną mokslininką, mokslų kandidatą, kandidatą į VKP(b) narius drg. Kupčinską. Aš daviau nurodymą dokumentuoti A. Janulaičio antitarybinę veiklą, paskui bus prašoma Jūsų sankcijos jį suimti.“³¹ Tokiu ir panašiais įskundimais buvo rengiamasi pašalinti senuosius Lietuvos inteligentus iš mokymo ir mokslo įstaigų, juos represuoti. Remdamasi tokiu ir panašiais šnipų įskundimais ir MGB nurodymais LSSR švietimo ministerija 1946 m. atleido iš darbo universitete net tik A. Janulaitį, bet ir Igną Jonyną, Bronių Barzdžiuką, Petrą Šalčių ir daugelį kitų mokslininkų³².

Represijos palietė ir bendrojo lavinimo mokyklas. Švietimo ministerija, 1946 m. patikrinusi mokyklų komplektavimą dėstytojais ir vadovaujančiaisiais kadrais Ukmergės, Kėdainių apskrityse ir Kaune, padarė išvadą, kad „mokyklų kadrai užteršti antitarybiškai nusiteikusiais asmenimis, buvusiais aktyviais tautininkų partijos nariais, taip pat aktyviais klerikalais, buvusiais krikščionių demokratų partijos nariais ir netgi vienuoliais ir kunigais“. Daug tokių asmenų buvo rasta Kauno mokyklose ir net rajono liaudies švietimo skyriuje. Po patikrinimo buvo paskelbti įsakymai, kuriuose įvardyti antisovietišškai nusiteikę asmenys, praeityje buvę aktyvūs Tautininkų ar Krikščionių demokratų partijų nariai, iš minėtų mokyklų pašalinti vienuoliai ir kunigai be teisės dirbti mokykloje. Liaudies švietimo skyrių vedėjams nurodyta „iš pagrindų patikrinti mokyklų kadrų sudėtį ir ryžtingai išvalyti iš mokyklų sovietinei

mokyklai svetimus elementus, perėjūnus bei įvairaus pobūdžio nacionalistus ir aktyvius klerikalus“³³.

1944–1953 m. Lietuvoje buvo suimtas 1651 inteligentas, 6267 tarnautojai, iš viso 7918 žmonių³⁴. Tai mokslininkai, mokytojai, menininkai ir kitų sričių inteligentijos atstovai. Vien tik literatų represuota 91 asmuo. Daugeliu atvejų represijos prieš inteligentus vyko su LKP(b) CK pritarrimu³⁵.

Inteligentijos veiklą sekė ne tik MGB-MVD agentai ir darbuotojai, buvo reikalaujama, kad ši niekingą darbą dirbtų ir patys inteligentai. LSSR švietimo liaudies komisaras 1945 m. paskelbė įsakymą Nr. 316, kuriame kaltino mokytojus, kad jie neįskundinėjo kolegų, „nusikaltėliškai žiūrėjo į priešišką propagandą“, „nesiėmė reikiamų priemonių demaskuoti tų, kurie buvo prasiskverbę į mokymo įstaigas“. Juo remdamiesi apskričių švietimo skyrių vedėjai į valsčius išsiuntinėjo raštus su reikalavimu mokytojams sustiprinti kovą su tautinio pasipriešinimo dalyviais. Atsižvelgdami į švietimo liaudies komisaro, komunistų partijos struktūrų nurodymus, mokytojai buvo verčiami skelbti pareiškimus, smerkiančius tautos pasipriešinimą, raginti kitus mokytojus stiprinti jaunimo komunistinį auklėjimą. Taip sovietiniai valdininkai vertė mokytojus reikšti savo lojalumą valdžiai. Štai Alytaus mokytojų seminarijos kolektyvas 1945 m. lapkričio 2 d. buvo priverstas pritarti rezoliucijai, anot represinių struktūrų pranešimų, „griežtai smerkiančiai kenksmingą lietuviškai-vokišką nacionalistų veiklą“. Kauno dailiųjų amatų mokyklos mokytojai įsipareigojo sutvarkyti vaizdinę agitaciją. Kauno ekonominės mokyklos mokytojai pasižadėjo „sustiprinti kovą su buržuaziniu nacionalizmu, auklėti jaunimą tarybinio patriotizmo dvasia, greičiau šalinti iš mūsų sąmonės vokiškųjų okupantų paskleistas fašistines tendencijas“³⁶.

Nelajalių valstybinių ir ūkinių įstaigų darbuotojų atleidinėjimais buvo komunistų partijos ir represinių struktūrų veiklos slopinant tautos pasipriešinimą ir naikinant jos dvasinį potencialą sudedamoji dalis. LKP(b) CK, pateisindamas inteligentų persekiojimą, pabrėžė, kad „svetimų ir politiškai abejotinių elementų buvimas aparate leidžia buržuaziniams nacionalistams susisiekti su visais gyvybiškais mūsų respublikos centrais, slaptaį žlugdyti mūsų tarybinį ir ūkinį aparatą. Tas, kuris tik kalba apie kovą su buržuaziniais nacionalistais, o iš tikro laiko savo aparate šiuos fašizmo talkininkus, tas lieja vandenį ant priešo malūno.“³⁷ Komunistų partijos struktūros reikalavo, kad valstybinio ir ūkinio aparato valymu pašalinant iš jo svetimus ir politiškai abejotinus elementus sistemingai užsiimtų ne tik NKVD ir NKGB, bet ir pačių valstybinių bei ūkinių organizacijų vadovai. Taip stengtasi padaryti juos represijų įkaitais.

Prieš inteligentus buvo pasitelktos ne vien represijos. Kontroliuojant mokslą, literatūrą ir meną buvo taikoma botago ir meduolio taktika. Dalį mažiau su buvusiu režimu susijusių inteligentų buvo siekiama pajungti sovietų valdžios politiniams siekiams įgyvendinti, panaudoti juos kaip komunistinės ideologijos skleidėjus. Taip buvo norima panaikinti spragą, kuri atsirado dalį inteligentų sunaikinus, kitiems pasitraukus į Vakarus, o likusiems Lietuvoje pasišalinus iš aktyvaus visuomeninio gyvenimo. Siekiant įtraukti inteligentus į kovą su pasipriešinimo judėjimu, į dvasinio gyvenimo naikinimą, reikėjo juos politiškai apdoroti. Tam buvo rengiami apskričių ir respublikiniai inteligentų, rašytojų susirinkimai ir suvažiavimai. Tokiuose suvažiavimuose, tvyrant veidmainiškai tariamo pasitikėjimo ir nuoširdumo atmosferai, buvo siekiama sužinoti inteligentų nuotaikas, požiūrį į sovietų valdžią, Lietuvos politinės padėties vertinimus.

Kaip buvo organizuojami tokie renginiai, rodo 1945 m. liepos 10–13 d. inteligentų suvažiavimas, kuriame dalyvavo 540 delegatų ir 250 svečių. Dalis delegatų į suvažiavimą neatvyko, nes pabijojo represijų. Jų baimė buvo ne be pagrindo. Kaip teigiama NKGB dokumentuose, suvažiavimo delegatams „aptarnauti“ buvo „paskirta 19 NKGB darbuotojų iš pagrindinės sudėties ir 6 žmonės iš neviešos sudėties (žvalgyba). Visi buvo apsirengę civiliais drabužiais, tik 5, padėję delegatams susigaudyti, – milicijos uniforma.“ Oficialiai KGB darbuotojai suvažiavime nedalyvavo. Visa tai, kaip praneša agentūra, sudarė atmosferą laisvai dalytis nuomonėmis. Tai, anot NKGB pranešimų, nustebino dalį inteligentų, bijojusių, kad gali būti suimti. Kelią antisovietiniams reiškiniams suvažiavime turėjo užkirsti 34 informatoriai³⁸, 30 NKGB 2-ojo skyriaus agentų atvyko iš periferijos. Taigi iš 790-ies suvažiavime dalyvavusių žmonių 64 buvo agentai. Suvažiavime įvyko 133 agentų susitikimai, kurių metu jie pranešinėjo apie dalyvių nuotaikas, pokalbius per pertraukas. Agentų pranešimuose iškeliama politiniai pasisakymų momentai. Antai charakterizuojant prof. Jono Dagio pasisakymą buvo nurodyta, kad jis prašė sugrąžinti į Lietuvą 1941 m. ištremtus inteligentus, todėl pats profesorius apibūdintas kaip nacionalistas. Agentų surinkta informacija buvo apibendrinama ir kasdien perduodama SSRS NKGB komisaro pavaduotojui Bogdanui Kbulovui, partiniams organams. Viena iš pranešimų nurodoma, kad „Utenos švietimo skyriaus inspektorius Triponis suvažiavimo metu valgykloje sakė: „Čia mes, delegatai, puotaujame, o mūsų liaudis badauja ir skęsta kraujuje.“ Triponio brolis 1941 m. buvo ištremtas³⁹. NKGB ištyrė, kad suvažiavime dalyvavo 24 žmonės, įrašyti į NKGB įskaitą, ir nustatė 27 antisovietišškai nusiteikusius asmenis, 2 iš jų suėmė⁴⁰.

Propaganda ir politinė masinė agitacija buvo svarbi sovietinio režimo ideologinės veiklos kryptis slopinant tautos pasipriešinimą, vykdančią dvasinių terorą ir naikinant tautos mentalitetą. Partinės ir komjaunimo organizacijos privalėjo „telkti krašto darbo žmones apie bolševikų partiją, propaguoti socializmo pranašumus“. Marksizmo dogmoms ir jomis paremtai komunistinei ideologijai diegti buvo kuriama komunistų partijos narių, komjaunuolių ir gyventojų politinio apdorojimo sistema. Partinės organizacijos rengė susirinkimus, kuriuose primityviai ir tendencingai buvo aiškinama SSRS politinė ir vidaus padėtis, liaupsinami tikri ir tariami SSRS laimėjimai. Tačiau gyvenime žmonės matė visai ką kita. Režimo ideologinė veikla buvo skirta nusikalstamiems darbams vykdyti ar pridengti. Vyko daugybė renginių, kuriuose buvo priimami kreipimai ir raginimai, liaupsinantys „didžiosios rusų tautos nuopelnus“ pasibaigusiame kare ir teikiant tariamai „nesavanaudišką paramą broliškai lietuvių tautai“, smerkiami tautos siekiai atkurti valstybingumą ir išlaikyti tautinę tapatybę. Pasitraukus vokiečiams, į apskritis ir valsčius buvo siunčiami komunistų partijos propagandistai, turintys smerkti pasipriešinimo dalyvius, raginti gyventojus remti sovietų režimą. Propaganda buvo siejama su konkrečia kova prieš partizanus, tautos savimonės naikinimu. Štai Rokiškio apskrityje 1945 m. spalio 10–lapkričio 3 d. veikusi LKP(b) CK brigada LKP(b) CK 1945 m. rugsėjo 29 d. nutarimui „Dėl kovos su buržuaziniu nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis Rokiškio apskrityje“ propaguoti rengė operacijas prieš partizanus, komplektavo sribų būrius, steigė ginkluotas sovietinio partinio aktyvo grupes, prievartavo valstiečius privalomai pristatyti žemės ūkio produktus⁴¹.

Tautos dvasinis gyvenimas ir mentalitetas buvo naikinami, asmenybės, laisvės siekiai

buvo slopinami totaliai primetant komunistinę ideologiją. Buvo kuriama propagandinio politinio švietimo sistema, kurios pagrindas – stalinizmo idėjų diegimas žmonių sąmonėje. Totalitarizmo ideologiją diegiančiais centrais turėjo tapti Vilniuje ir Kaune įkurti vadinamieji marksizmo-leninizmo universitetai. Vilniuje tokiame universitete veikė Ekonomikos ir Istorijos fakultetai. Inteligentams, mokslo ir meno darbuotojams buvo įsteigtas specialus fakultetas. Apskirtyse veikė partinės-tarybinės, valsčiuose buvo steigiamos valsčių partinio-tarybinio aktyvo mokyklos. Marksizmo-leninizmo kūriniams versti į lietuvių kalbą ir leisti 1946 m. buvo įsteigtas Markso-Engelso-Lenino instituto prie VKP(b) CK filialas prie Lietuvos KP(b) CK⁴². Partiniai ir komjaunimo darbuotojai, partinis ir sovietinis aktyvas buvo ruošiami „puolamajai kovai prieš įvairius gaudus, platinamus buržuazijos likučių“, t. y. vykdyti tautinio sąmoningumo naikinimo darbą, įtikinti, jog sovietų valdžia represijų imasi tik prieš saujelę žmonių, vadinamų „buržuazijos likučiais“, kurie priešinasi „socialistiniams pertvarkymams“. Vakarų pasauliui priešpriešinama SSRS buvo vaizduojama kaip visuotinio gėrio šalis.

Ideologizuojant aukštojo mokslo turinį, universitetuose, aukštosiose mokyklose buvo steigiamos marksizmo-leninizmo katedros, kurios įgydavo didžiulį savarankiškumą. Nors propagandinis tinklas buvo plačiai išsikerojęs, „marksizmo-leninizmo doktrina praktiškai nepalietė daugumos gyventojų, kadangi ji niekaip realiai nebuvo susijusi su jais, nebent išskyrus siekiančius daryti karjerą – jiems tokius ezoterinius dalykus išmanyti reikėjo“⁴³. Kasdieniame gyvenime gyventojai matė skurdą, atsilikimą ir masines represijas. Žmonės vengė propagandinių renginių, o varu suvaryti į juos demonstratyviai kėlė sovietinę sistemą demaskuojančius, kaip buvo sakoma, „antisovietinio pobūdžio

klausimus“. Sovietinė ideologinė sistema, to nenorėdama, depolitizavo šalies piliečius. Dauguma išvis nebekreipė dėmesio į viešus politinius ir ideologinius pareiškimus, aktyviai rėmė pasipriešinimo judėjimą, puoselėjo tautines tradicijas arba laikėsi pasyviai.

Prie visuomenės politinio apdorojimo prisidėjo ir spauda. Sovietinis režimas su spaudos pagalba vylėsi iš žmonių sąmonės ištrinti tautos laisvės idėjas, padaryti juos aklais sovietų valdžios nurodymų įgyvendintojais. Vykdamas komunistų partijos nurodymus spaudos puslapiai mirgėjo tulžingais liaudies priešų pasmerkimais, euforiniais J. Stalino ir jo parankinių garbinimais. Režimui lojalių arba priverstų rašytojų, mokslo ir meno darbuotojų vardu buvo skelbiami straipsniai, kreipimaisi, kuriuose visokiausiais būdais buvo siekiama sumenkinti tautos laisvės siekius, pasipriešinimo judėjimą, apšmeižti jo dalyvius. Melas buvo tiražuojamas be jokių skrupulų. Net MGB, 1946 m. išanalizavusi spaudos medžiagą apie rinkimus, buvo priversta pareikšti: „Korespondentai apie priešrinkiminius susirinkimus rašė juose nedalyvavę. Ir nebuvo reikalo dalyvauti, nes visos korespondencijos buvo perdaromos pagal bendrą trafaretą.“⁴⁴ Tokią spaudą ir joje skleidžiamą dezinformaciją gyventojai atmesdavo.

Spaudos platinimo duomenys rodo, kad „Tiesos“ platinimo planą 1946 m. rugpjūčio mėn. buvo įvykdžiusios tik Kėdainių ir Telšių apskritys. Plungės apskrityje iš skirtų pagal planą 2000 egz. buvo išplatinta tik 539 egz. Kitų respublikinių laikraščių platinimo planas įvykdytas dar prasčiau. Alytaus apskrityje „Tiesos“ platinimo planas buvo įvykdytas 22,8 proc., „Valstiečių laikraščio“ – 26,3 proc., „Komjaunimo tiesos“ – 35,3 proc., „Sovetskaja Litva“ – 17,5 proc. Per platinimo tarnybas buvo išplatinama tik trečdalis laikraščių, kiti eidavo per mažmeninę prekybą. Gyventojai spaudą pirkto ne

kaip laikraščius, o kaip makulatūrą įvairiems ūkiniam poreikiams⁴⁵, nes po karo trūko ir popieriaus. Panaši padėtis klostėsi ir vėliau. VKP(b) CK brigada, 1952 m. patikrinusi LKP(b) Vilniaus srities darbą, nustatė, kad dauguma parduoti skirtų laikraščių eina į makulatūrą⁴⁶.

Nepaisant viso to, buvo atkakliai reikalaujama, kad laikraščiai rašytų apie literatūroje, mene, dėstytojų darbe ir t. t. atskleistą ideologines klaidas⁴⁷, smerktų tautos laisvės siekius. Ko buvo reikalaujama iš spaudos, rodo A. Sniečkaus kalba 1946 m. LKP(b) CK plenumo: „Mūsų laikraščiai ir žurnalai labai silpnai demaskuoja buržuazinių nacionalistų pastangas prastumti savo ideologiją, nekovoja su klerikalizmu. Tokie žurnalai kaip „Tarybinė mokykla“ ir „Jaunimo gretos“ visiškai nekovojo su buržuazine nacionalistine ideologija, virto neidejiniais, apolitiniais žurnalais, kurių puslapiuose buržuaziniai nacionalistai gana dažnai prastumdavo savo idėjas. Tie laikraščiai, kurie kartais pasisako prieš buržuazinius nacionalistus, daro didelių klaidų. „Tiesa“ paskelbė politiškai žalingą savo redaktoriaus drg. Zimano straipsnį „Išdavikų komitetas“, kuriame nėra konkretaus buržuazinių nacionalistų veiklos demaskavimo, o plačiai cituojamos ištraukos iš jų programinių dokumentų, kas iš esmės tapo priešiškos agitacijos platinimu. Savo pagrindiniame straipsnyje apie „Pienocentro“ kadrų užteršimą „Tarybų Lietuva“ paskelbė neteisingų, politiškai kenksmingų formuluočių, kurios [...] iš esmės pylė vandenį ant nacionalistų malūno.“⁴⁸ Kaip rodo ši pasisakymo ištrauka, režimas net kritikuodamas bijojo atskleisti kokius nors pasipriešinimo judėjimo dokumentus, jų turinį.

Kita vertus, per stipri režimo kritika valdžiai taip pat nepatiko. Ji buvo tapatinama su „buržuazinio nacionalizmo“ gynimu, sovietinės tikrovės menkinimu. Kazys

Preikšas kalbėdamas apie spaudos klaidas kovojant su tautiniu pasipriešinimu pažymėjo, kad „partinė įtaka spaudai nepakankama ir, kaip visada būna tokiais atvejais, kai kur mūsų spaudai pradeda daryti įtaką buržuazinė nacionalistinė ideologija. Juk aišku, draugai, kad nepakankama kova su nacionalizmu, nenoras matyti mūsų darbo trūkumų, visuotinis kadrų diskreditavimas – tai būtent ta linija, kuri sutampa su buržuazinių nacionalistų linija.“ Kretingos, Vilkaviškio, Biržų apskričių laikraščių mėginimai objektyviau pažvelgti į vykstančius politinius procesus, polemizuoti su tautiniu pagrindžiu sulaukė kritikos ir priekaištų už tai, kad pakartojo „visą buržuazinių nacionalistų antisovietinį šmeižtą. Mūsų laikraščiai tapo buržuazinių nacionalistų tribūna.“⁴⁹

Oficiali SSRS doktrina tautiniu klausimu buvo vadinamasis socialistinis internacionalizmas. „Objektyviai jis buvo bolševikų surastas kaip išradingas ir galbūt vienintelis tomis sąlygomis įmanomas būdas išsaugoti Rusijos imperiją kaip unitarinę valstybę.“⁵⁰ Realioji sovietų valdžios politika, meistriškai manipuliuojanti „darbininkų ir valstiečių valstybės“ ir „tautų draugystės stiprinimu“, buvo nukreipta į sovietinės imperijos plėtimą ir centrinės valdžios stiprinimą. Lietuvoje prisidengus sovietiniu patriotizmu ir proletariniu internacionalizmu brukamas rusiškasis nacionalizmas, nuolat pabrėžiamas rusų tautos, kaip vyresniojo brolio, vaidmuo prisidėjo slopinant tautos identitetą, menkinant jos moralines ir fizines galias. Jau 1940 m. kilo didžiulis propagandinis triukšmas siekiant pagrįsti „amžiną rusų ir lietuvių tautų draugystę“, parodyti, kad „didžioji rusų tauta“ neva visada gynė lietuvių tautos interesus, todėl vienintelis lietuvių tautos kelias – tik su „didžiąja rusų tauta“, o pokario metais tuo buvo grindžiamas ne tik tautiškumo naikinimas, bet ir tautos laisvės kovos slopinimas. Karo metais praktiniais

ir politiniais sumetimais eksploatuoti rusų ir kitų tautų nacionaliniai jausmai po karo peraugo į rusiškąjį nacionalizmą ir šovinizmą, kurie įsitvirtino sovietinėje propagandoje ir oficialiojoje kultūroje. A. Sniečkus LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27 d. įrodinėjo, kad „lietuviškieji nacionalistai kartu su vokiškaisiais fašistiniais okupantais skatino lietuvių liaudies neapykantą rusų ir kitoms tarybinėms tautoms. Mūsų partinės organizacijos dar nesugebėjo įveikti lietuvių ir lenkų nacionalistų įtakos, politiškai izoliuoti buožinių nacionalistinių elementų ir pakelti dirbančiųjų į kovą už nacionalistinių gaujų likvidavimą. Partinės organizacijos silpnai dirba demaskuodamos vokiškuosius grobikus ir jų lietuviškuosius ir lenkiškuosius talkininkus, jų fašistinius nacionalistinius planus atplėšti Lietuvą nuo Sovietų Sąjungos. Mūsų respublikoje nepatenkinamai dirbama auklėjant gyventojus lietuvių ir rusų bei kitų TSRS tautų draugystės dvasia.“⁵¹ Tokios sovietų režimo gynėjų nuostatos išliko ir vėliau. Tas pats A. Sniečkus LKP CK V plenumo 1953 m. kalbėjo, kad „lemiama jėga kovojant už lenininės-stalininės nacionalinės politikos įgyvendinimą yra rusų liaudis – pati įžymiausia mūsų šalies nacija“⁵². Grobuoniška Rusijos politika buvo vaizduojama kaip pažangus Lietuvos istorijos reiškiny. Kiekvienas nukrypimas nuo šios linijos buvo laikomas „buržuazinio nacionalizmo puoselėjimu“. Praktiškai tai reiškė Lietuvos okupacijos įtvirtinimą, tautos istorinės praeities klastojimą, paneigimą viso to, kas buvo daroma Lietuvoje nepriklausomybės metais. Kultūrinis lietuvių tautos palikimas buvo keičiamas rusų meno veikėjų ir liaudies kūriniais.

Visa tai žadino tautos nepasitenkinimą, skatino priešintis tautos identiteto naikinimui. Per didelis uolumas skleidžiant tautą menkinančias idėjas vertė sunerimti net kai kuriuos sovietinio režimo propagandistus.

LKP(b) CK brigadų pranešimuose iš apskričių pabrėžiama, kad „daugiau dėmesio reikėtų kreipti į nacionalinę formą. Dabar daugelyje įstaigų, ypač VRLK ir karinio komisariato įstaigose, lietuvis savo gimtąja kalba negali susikalbėti, negali kreiptis, negali gauti atsakymo. Įstaigose, viešose vietose užrašai, plakatai, radijo programos daugiausia rusų kalba. Buvo net tokių kurių, kai VRLK Tauragnų valsčiaus skyriaus viršininkas Panskis apylinkių vykdomųjų komitetų pirmininkų susirinkime uždraudė kalbėti lietuviškai, išvadindamas lietuvių kalbą „banditiška“. Šis pareigūnas už tokį išsišokimą nebuvo nubaustas, nors tą klausimą svarstė LKP(b) apskrities komitetas.“⁵³ Net keliai, vietovės imta vadinti rusiškai⁵⁴. Komunistų partijos struktūros buvo priverstos reikalauti, kad gyventojai turėtų „galimybę kreiptis savo gimtąja kalba, tam turi būti priimtos priemonės, kad visose tarybinėse įstaigose turi būti pakankamai tarnautojų, mokančių lietuvių kalbą, ir kad visi komunistai, dirbantys Lietuvoje ir nemokantys lietuviškai, mokytųsi lietuvių kalbos“⁵⁵.

Tačiau tai tebuvo deklaracijos. Atvykėliai ir parsidavėliai ir toliau elgėsi įžūliai ir paniekinamai. Anoniminiame 1951 m. lapkričio 13 d. laiške LKP(b) CK rašoma apie LKP(b) Kauno miesto komiteto darbuotojų vykdomą lietuvių kalbos niekinimo politiką. Laiške nurodoma, kad sekretorius Lukoševičius rengiamuose pasitarimuose jų dalyviams neleisdžia kalbėti lietuviškai. Nusiteikęs prieš lietuvių inteligentiją buvo ir miesto komiteto antrasis sekretorius Malotinas. Stalino rajono komiteto sekretorius Kreznij nesutiko priimti į partiją inteligentijos atstovo, nemokančio rusų kalbos. Toks pat buvo ir jo pirmtakas Suchorukovas. Gobdanko viešpatavimo metais buvo „rekonstruotas“ Karinio istorinio muziejaus kiemelis iš jo išmetant Vincą Kudirką, Maironį ir pastatant Feliksą Dzeržinskį. Šūkiai, informacija stotyse

dažniausiai buvo tik rusiški. Geriausi butai mieste paprastai atitekdavo rusams, nes juos skirstė rusai – miesto komiteto antrasis sekretorius ir vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas. Lietuviai be jokios priežasties buvo vejami iš vadovaujamų pareigų, o į jas ateidavo atvykėliai, dažniausiai žemos moralės žmonės.

Negana to, kad iš gyvenimo buvo stumiamą lietuvių kalbą, nemažai valstiečių buvo ir materialiai apiplėšti reevakuojamų iš Lietuvos rusų, kuriuos buvo atvežę vokiečiai. Tokie rusai, padedami karinių dalinių, milicijos pareigūnų, prievarta arba sufalsifikavę dokumentus, atimdavo iš valstiečių karves, arklius ir vežimus⁵⁶. SSRS paruošų liaudies komisariato įgaliotinio Lietuvos SSR 1945 m. informaciniame pranešime LKP(b) CK ir LSSR liaudies komisarų tarybai apie politinę padėtį Utenos apskrityje sakoma: „Nustatyta, kad vokiečių okupacijos metu atvežti į LTSR iš kitų Tarybų Sąjungos respublikų piliečiai, grįžtantys į savo pirmąsias gyvenamąsias vietas, vėl spekuliacijos tikslais atvyksta po kelis kartus atgal, atvyksta net ir visai čia nebuvę. Čia kaimuose iš valstiečių supirkinėja karves, arklius ir produktus. Valsčių vykdomieji komitetai, nepatikrinę reikalo esmės, išdavinėja pažymėjimus, kad jie iš čia grįžta į pirmąsias vietas su savo gyvuliais ir produktais. Kai kurie jų net patys pasidaro fiktyvius valsčių vykdomųjų komitetų pažymėjimus. VRLK Ukmergės apskrities skyrius su šia „prekyba“ net nemano kovoti. Skyriaus viršininkas kpt. Česnakovas pareiškė, kad jis tuo reikalu neturįs jokių nurodymų. Priešingai, yra faktų, kad VRLK Ukmergės skyrius net palengvina jiems išvažiuoti su supirktais produktais, išduodamas asmens pažymėjimus ir leidimus išvykti (Jakovleva Jevdokija Ivanovna, Timofejeva Irina Jegorovna, Lavrentjeva Praskovija Afanasjevna). Partijos komiteto sekretorius drg. Tijunovas net pareiškė ne-

pasitenkinimą, kai apskrities vykdomasis komitetas bandė šią prekybą sustabdyti.⁵⁷ Taip elgtis valdžios pareigūnus skatino tokie pat atvykėliai, sėdintys aukštuose postuose. Michailas Suslovas dar 1944 m. piktinosi, jog kai kurių apskričių vykdomieji komitetai kategoriškai reikalauja, kad išvyktų vokiečių iš kitų respublikų atvežti SSRS gyventojai. Jis kėlė klausimą, „ar tai padeda stiprinti lietuvių ir kitų tautų draugystę“⁵⁸, reikalavo duoti atkirtį priešiška propagandai ir kuo plačiau supažindinti darbo žmones „su didžiuoju istoriniu rusų tautos vaidmeniu“⁵⁹. Šiuos atskleistus faktus komunistų partijos struktūros vadino „vokiečių pasėtos nacionalinės ir rasinės neapykantos ir nesantaikos kurstymu“, „lietuvių sukurstymu prieš rusus ir kitas Tarybų Sąjungos tautas. Ši piktavali darbą tęsia lietuvių-vokiečių nacionalistų pakalikai. Jie bando pasėti nepasitikėjimą ir nesantaiką su draugais rusais, ukrainiečiais, baltarusiais ir kitais, atvykusiais iš broliškų tarybinių respublikų dirbti jaunos Tarybų Lietuvos įstaigose, padėti greičiau atkurti sugriautą liaudies ūkį ir sustiprinti tarybų valdžią.“⁶⁰ Taigi vadinamasis sovietinis patriotizmas ir proletarinis internacionalizmas tapo ne tik tautos identiteto naikinimo priemone, bet ir ekonominio engimo įrankiu.

Komunistinis režimas kūrė tokią socialinę aplinką, kuri įgyvendintų jo ideologines priemones, jį remtų ir stiprintų. Komunistų partijos ir represinės struktūros socialinės aplinkos pokyčius siejo su kuo platesnio masto pasipriešinimo judėjimo slopinimu, siekė pasėti nepasitikėjimą kovos perspektyva, pačiais kovotojais. Sovietinė propaganda, iškėlusį šūkį „Lietuvių tauta pati savo rankomis turi susidoroti su liaudies priešais“⁶¹, tikėjosi pakeisti žmonių tautines nuostatas, tarpusavio santykius. To pirmiausia buvo siekiama keičiant socialinę aplinką. Buvo stengiamasi, kad komunistai, komjaunuoliai ir liumpenizuoti gyventojų

sluoksniai – mažžemiai ir bežemiai valstiečiai, kaimo samdiniai, sovietinių laikų naujakuriai – sudarytų pagrindinį represinių ir ideologinių valdžios struktūrų branduolį. Jie buvo skiriami kaimų seniūnais, apylinkių pirmininkais, bibliotekų vedėjais ir pan., tačiau tai pasiekti sunkiai sekėsi, nes daugelis net ir režimui artimos socialinės aplinkos gyventojų su nepasitikėjimu žiūrėjo ne tik į sovietų valdžią, bet ir į jos vykdomus politinius, socialinius ir ekonominius pertvarkymus. Be to, šie gyventojai bijojo ir partizanų keršto. „Manome, kad dėl silpno mūsų propagandinio ir agitacinio darbo priešiškos propagandos įtakoje ir toliau lieka daugelis tų darbininkų, valstiečių ir darbo inteligentijos, kurie turėtų būti tarybų valdžios atrama. Tarp tų, kurie bendradarbiavo su vokiečiais, išėjo į gaujas, tarp besislapstančių nuo mobilizacijos dezertyrų mes matome nemažą procentą vargingųjų sluoksnių žmonių, paveiktų priešiškos propagandos.“ Dar 1944 m. LKP(b) CK vadovai partiniams organams nurodinėjo: „Būtina labiau išplėtoti masinį darbą tarp gyventojų už visokeriopos paramos kovoje su banditais suteikimą, derinant prieš banditus ir jų talkininkus taikomas baudžiamąsias priemones su masiniu politiniu darbu mobilizuojant darbo žmones buožinių nacionalistinių gaujų likvidavimui.“⁶² Sovietų pareigūnai stebėjosi, kodėl vargingiesiems valstiečiams „artimesni buožės nei tarybų valdžia“, kodėl „biedniokai verkia ir gailisi buožių, kai atimama buožių žemė“. „Mūsų uždavinys greičiau politiškai izoliuoti priešiškus elementus, kuo sparčiau atitraukti nuo priešo varginguosius sluoksnius, dar nepajutusius po kojomis tvirto tarybinio pagrindo, nepajutusius, kad jie yra savo šalies šeimininkai“⁶³, – nurodė 1944 m. LKP(b) CK IV plenumas.

Pati sovietų valdžia, o ypač represiniai organai, į savo skelbiamą kovos su pasipriešinimo judėjimu visuotinumą žiūrėjo

su tam tikru nepasitikėjimu. Valdžios ir komunistų partijos struktūros dėjo daug pastangų, kad suskaldytų kaimo žmones, pakeistų jų mentalitetą. Apskričių ir valsčių komunistų partijos ir komjaunimo komitetai rengė valstiečių, kaimo jaunimo sąskrydžius, komjaunimo aktyvo, samdinių susirinkimus, kuriuose vieni gyventojų sluoksniai buvo nuteikinėjami prieš kitus. Visi gyvenimo sunkumai buvo suverčiami „priešiškaiai buožių veiklai“. Nuostata skatinti šalies gyventojų tarpusavio nepasitikėjimą išliko per visą aktyvios pasipriešinimo kovos laikotarpį. LKP(b) CK sekretorius K. Preikšas 1949 m. skelbė, kad „reikia daugiau dirbti su gyventojais, pasiekti, kad jie praneštų valstybės saugumo organams apie banditų ketinimus, atskleistų teroristų vardus ir slapstymosi vietas. Reikia skatinti tuos, kurie padeda organams gaudyti banditus.“⁶⁴

Pradėjus steigti kolūkius, išsiplėtė socialinė komunistų partijos veiklos bazė. Tai kolūkių pirmininkai, brigadininkai, sąskaitininkai ir kiti, kurie sudarė nemenką kolūkiečių dalį. LKP(b) CK 1949 m. birželio 1 d. surengtame pasitarime „Dėl priemonių likviduojant nacionalistinio pogrindžio likučius ir gaujas ryšium su kolūkių kūrimu“ LSSR žemės ūkio ministras Kazimieras Liaudis pareiškė, kad MGB privalo „daugiau dirbti su kolūkiečiais“⁶⁵. Kuriamų kolūkių struktūros pagrindą sudarė sovietų valdžiai lojalūs asmenys – komunistai, komjaunuoliai, sribai ir pan. Plečiantis represinių struktūrų veiklai valsčiuose, MGB siekė, kad šiose struktūrose dirbtų daugiau lietuvių, sribus „priartinti prie kolūkių“, pagerinti vadovavimą ginkluotoms grupėms, sustiprinti miestų režimą. Ginkluotos komunistinio aktyvo grupės labiau nepaplitę. Į siūlymus apginkluoti „partinį ir tarybinį aktyvą“ represinės struktūros reagavo vangiai, nes suprato, kad ginklai greitai gali atsidurti partizanų rankose.

Politinės MGB ir komunistų partijos priemonės, kurių buvo imamasi siekiant paveikti tautines žmonių pažiūras, įtraukti miesto ir kaimo gyventojus į kovą su partizanais, neturėjo didesnės įtakos. Gyventojai ir toliau rėmė partizanus. Lietuvos SSR pasienio apygardos karinis prokuroras 1948 m. lapkričio 11 d. rašte LKP(b) CK pažymėjo, kad „nacionalistinis pogrindis ir veikiančios gaujos plačiai įtraukia į rėmimo veiklą visus gyventojų sluoksnius“, „jie turi platų ryšininkų, žvalgų ir konspiracinių butų tinklą. Dabar banditai iš esmės stengiasi įtraukti į rėmimo veiklą varguomenę, naujakurius ir kolūkiečius, nukreipdami smūgį nuo buožių“⁶⁶, „banditai naudojami gyventojų religiniu fanatizmu, jaunimo romantizmu, giminystės ryšiais, pažintimis su merginomis, apdoroja nacionalizmo dvasia, platina lapelius ir kt.“⁶⁶ LKP CK biuras 1953 m. gruodžio 31 d. priėmė nutarimą „Dėl priemonių respublikoje aktyvinant kovą su nacionalistinio pogrindžio gaujų likučiais“. Jame kaip tautinio pogrindžio gyvavimo priežastis nurodomas ne tik prastas čekistų darbas, „menki jų ryšiai su gyventojais, silpnas masinis politinis darbas, dvasininkijos įtaka jaunimui, bet ir mažas pirminių partinių organizacijų dėmesys priešišku elementu mėginimams griauti kolūkių ekonomiką, silpninti kolūkiečių darbo drausmę“⁶⁷.

Derindama represijas ir ideologines priemones, komunistų partija griovė per amžius susiklosčiusią tautos tarpusavio pasitikėjimą, kurstė vieną tautos dalį prieš kitą, siekdama sudaryti sau atramą ir užsitikrinti palaikymą įtvirtinant krašto pavergimą. Tik aktyvaus pasipriešinimo judėjimo pabaigoje, kai jame atsidūrė ir abejotini ar net priešiškus tikslus turinčių žmonių, represinėms ir komunistų partijos struktūroms pavyko palenkti dalį gyventojų pasukti išdavystės keliu.

Nuorodos

¹ J. Bagušauskas, „Komunistų partijos ideologinė apologetika slopinant tautos pasipriešinimą (1944–1953 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 2(16), p. 41–54.

² T. Judt, *Pokaris. Europos istorija nuo 1945 metų*, Vilnius, 2011, 919 p.; E. Зубкова, *Общество и реформы. 1945–1964*, Москва, 1993; К. А. Катанян, *Конституционный „процесс века“ в России*, Москва, 1999; В. Кожин, *Россия. Век XX (1939–1964)*, Москва, 1999; А. Реймон, *Демократия и тоталитаризм*, Москва, 1993; *Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы*, Москва, 2002 ir kt.

³ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996.

⁴ J. Starkauskas, *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais: NKVD-MVD-MGB kariuomenė partizaninio karo laikotarpiu*, Vilnius, 1998 ir kt.

⁵ *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, 712 p.

⁶ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007, 306 p.

⁷ A. Švedas, *Matricos nelaisvėje*, Vilnius, 2009, 335 p. ir kt.

⁸ A. Eidintas, *Istorija kaip politika. Įvykių raidos apžvalgos*, Vilnius, 2008, 484 p.

⁹ V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002, 302 p.

¹⁰ „Новые архивные документы о сталинской политике разрушения литовской национальной культуры и духовном сопротивлении интеллигенции Литвы (1944–1953 гг.)“, *The Stalin-era Research and Archives Project. Working Paper No. 5*, Toronto, 2000, 12 p.

¹¹ V. Kubilius, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius, 2006.

¹² E. Baliutytė, *Laiko įkaitė ar partnerė: lietuvių literatūros kritika, 1945–2000*, Vilnius, 2002, 295 p.

¹³ L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995.

¹⁴ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais (MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla)*, Vilnius, 1999, 415 p.

¹⁵ „Stalinizmas ir Lietuvos dailininkai“, *Meno tyra*, 1996, Nr. 1, p. 61–67; „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė“, *Metai*,

2002, Nr. 8–9, p. 131–146; „Juodas Ždanovo šešėlis virš Lietuvos menininkų“, *Metai*, 1998, Nr. 8–9, p. 118–130 ir kt.

¹⁶ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, sud. J. R. Bagušauskas ir A. Streikus, Vilnius, 2005, 484 p.

¹⁷ *Pirmoji sovietinė okupacija. Okupantai ir kolaborantai*, sud. A. Anušauskas, Vilnius, 2007; V. Tininis, *Antroji sovietinė okupacija. Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikaltama veikla (1944–1953)*, Vilnius, 2008 ir kt.

¹⁸ J. Mackonis, *Boružės odisėjos. Pasiropinėjimas po laiko pievas*, Vilnius, 2003, 280 p.; V. Areška, *Kumelė vardu Emilija. Prisiminimai ir apmąstymai*, Vilnius, 2007, 434 p.; M. Martinaitis, *Mes gyvenome. Biografiniai užrašai*, Vilnius, 2009, 222 p.; A. Drilinga, *Aš juos mylėjau. Atsiminimai*, Vilnius, 2005, 240 p.; M. Sluckis, *Laiko sūpuoklėse. Esė, bruožai portretams, pokalbiai*, Vilnius, 2009, 199 p.; V. Baziūnas, *Eduardas Mieželis: post scriptum. Prisiminimai apie Eduardą Mieželaitį, straipsniai, laiškai*, Vilnius, 2008, 336 p. ir kt.

¹⁹ L. Šepetytė, *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos. Atsiminimai*, Vilnius, 2005, 382 p.; V. Butėnas, *Cė Ka. Kelias į 1988-uosius metus*, Vilnius, 2003, 352 p.; J. Grigalavičius, *Kai Lietuvoje šeiminkavo stalinistai. Atsiminimai. 1944–1953*, Vilnius, 1991, 144 p. ir kt.

²⁰ J. Rudokas, *Istorija, kuria galime didžiuotis*, Vilnius, 2002, 384 p.; R. Vaigauskas, *Slaptajame protų kare. Tarybinio žvalgo prisiminimai*, Vilnius, 2005, 320 p. ir kt.

²¹ A. Sniečkaus kalba 1945 m. vasario 11 d. Vilniaus partinio aktyvo pasitarime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 16895, ap. 2, b. 56, l. 6.

²² LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. vasario 26 d. pranešimas VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui ir LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 10, ap. 3, b. 8, l. 74.

²³ LKP(b) CK 1949 m. lapkričio mėn. informacija VKP(b) CK apie politinę padėtį Lietuvos SSR, *ibid.*, f. 1771, ap. 52, b. 48, l. 12.

²⁴ M. Gregorausko ataskaita, nušviečianti 1945 m. birželio mėn. Rokiškio apskrityje surengtus susirinkimus, *ibid.*, ap. 8, b. 159, l. 191.

²⁵ NKVD-NKGB Utenos aps. skyrių viršininkų 1945 m. informacija apie politines moralines nuotaikas ir partinį masinį darbą apskrityje, *ibid.*, f. 18, ap. 4, b. 11, l. 102.

²⁶ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas „VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“ 1946 m. lapkričio 22 d. LKP(b) CK XI plenumė, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 19, l. 29–31, 35.

²⁷ LKP(b) CK 1945 m. ataskaita VKP(b) CK, nušviečianti liaudies švietimo padėtį Lietuvos SSR 1944–1945 m. m. pirmą pusmetį, *ibid.*, ap. 8, b. 331, l. 6.

²⁸ LKP(b) Šakių apskrities komiteto 1947 m. rugpjūčio 20 d. informacija apie „VKP(b) CK uždaro laiško apie profesorių Kliujevos ir Roskino bylą“ svarstymą, *ibid.*, ap. 10, b. 405, l. 36–37.

²⁹ LKP(b) CK 1947 m. vasario 27 d. ataskaita VKP(b) CK Mokyklų skyriui, *ibid.*, b. 554, l. 36.

³⁰ *Ibid.*, l. 37.

³¹ SSRS MVD-MGB įgaliotinio Lietuvoje 1946 m. liepos 11 d. raštas LKP(b) CK, *ibid.*, ap. 9, b. 262, l. 73–75.

³² LSSR švietimo ministerijos 1946 m. rugpjūčio 8 d. raštas LKP(b) CK apie Lietuvos vidurinių mokyklų ir Kauno universiteto kadrus, *ibid.*, b. 380, l. 14.

³³ *Ibid.*

³⁴ V. Tininis, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2003, p. 191.

³⁵ V. Tininis, „Sovietų Sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykstant nusikaltimus 1944–1953 m.“, *www.komissija.lt*, p. 103.

³⁶ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-762, b. 143, l. 5–8.

³⁷ LKP(b) CK kadrų sekretoriaus M. Junčo-Kučinsko kalba LKP(b) CK V plenumė 1945 m., LYA, f. 1771, ap. 8, b. 3, l. 134.

³⁸ Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaro gen. mjr. A. Guzevičiaus 1945 m. liepos 28 d. aiškinamasis raštas SSRS NKGB 2-osios valdybos viršininkui gen. ltn. P. Fedotovui apie Lietuvos SSR inteligentijos I suvažiavimą, *ibid.*, f. 10, ap. 3, b. 7, t. 3, l. 125–127.

³⁹ NKGB 1945 m. pranešimas apie inteligentijos suvažiavimą, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 41, l. 81–85.

⁴⁰ Lietuvos SSR valstybės saugumo liaudies komisaro gen. mjr. A. Guzevičiaus 1945 m. liepos 28 d. aiškinamasis raštas SSRS NKGB 2-osios valdybos viršininkui gen. ltn. P. Fedotovui apie Lietuvos SSR inteligentijos I suvažiavimą, LYA, f. 10, ap. 3, b. 7, t. 3, l. 128–129.

⁴¹ LKP(b) CK ats. organizatoriaus P. Batajevo 1945 m. lapkričio 14 d. ataskaita, nušviečianti parti-

nių darbuotojų brigados veiklą Rokiškio apskrityje, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 258, l. 53–55.

⁴² LKP(b) CK XI plenumo 1946 m. lapkričio 22–24 d. nutarimas „Dėl VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimo „Apie Lietuvos KP(b) CK darbą“, *ibid.*, ap. 9, b. 15, l. 10–12.

⁴³ E. Hobsbawn, *Kraštutinių amžių. Trumpasis XX amžius: 1914–1991*, Vilnius, 2000, p. 454.

⁴⁴ LSSR MGB 1946 m. gegužės 21 d. pažyma „Lietuvos periodinės spaudos trūkumai“, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 262, l. 52.

⁴⁵ LKP(b) CK Agitacijos ir propagandos skyriaus 1946 m. gruodžio mėn. pranešimas VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkui V. Ščerbakovui „Dėl ideologinio ir agitacinio-propagandinio darbo Lietuvoje“, *ibid.*, b. 438, l. 106.

⁴⁶ VKP(b) CK darbuotojų grupės 1952 m. sausio 9 d. pažyma VKP(b) CK sekretoriui M. Suslovui „Dėl ideologinio darbo padėties Vilniaus srities partinėje organizacijoje“, Rusijos valstybinis socialinės politinės istorijos archyvas, f. 17, ap. 132, b. 507, l. 5.

⁴⁷ LKP(b) CK Agitacijos ir propagandos skyriaus 1946 m. gruodžio mėn. pranešimas VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkui V. Ščerbakovui „Dėl ideologinio ir agitacinio-propagandinio darbo Lietuvoje“, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 438, l. 101.

⁴⁸ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas „VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl Lietuvos KP(b) CK darbo“ 1946 m. lapkričio 22 d. LKP(b) CK XI plenumė, *ibid.*, b. 19, l. 29–31, 35.

⁴⁹ LKP(b) CK VII plenumo 1945 m. liepos 26–28 d. stenograma, *ibid.*, ap. 8, b. 9, l. 162–163.

⁵⁰ „Azijatai“ su europiečių kaukėmis?, *Politika*, 1991, Nr. 15, p. 17.

⁵¹ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas 1944 m. gruodžio 27 d. LKP(b) CK IV plenumė, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 14, l. 15.

⁵² LKP CK V plenumo 1953 m. stenograma, *ibid.*, ap. 131, b. 179, l. 56.

⁵³ SSRS paruoštų liaudies komisariato įgaliotinio LSSR K. Banio 1945 m. birželio 30 d. informacinis pranešimas LSSR LKT ir LKP(b) CK apie lankymąsi Utenos apskrityje, *ibid.*, ap. 8, b. 160, l. 120.

⁵⁴ M. Gregorausko ataskaita, nušviečianti Rokiškio apskrityje 1945 m. birželio mėn. surengtus susirinkimus, *ibid.*, b. 159, l. 191.

⁵⁵ LKP(b) CK VII plenumo 1945 m. stenograma, *ibid.*, b. 14, l. 26.

⁵⁶ LKP(b) CK 1944 m. rugpjūčio 22 d. informacija Nr. 25, *ibid.*, ap. 7, b. 193, l. 106.

⁵⁷ SSRS paruošų liaudies komisariato įgaliotinio Lietuvos SSR 1945 m. informacinis pranešimas LKP(b) CK ir LSSR LKT apie politinę padėtį Utenos apskrityje, *ibid.*, ap. 8, b. 160, l. 118.

⁵⁸ LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27–30 d. stenograma, *ibid.*, ap. 7, b. 11, l. 173–174.

⁵⁹ *Ibid.*, l. 100.

⁶⁰ LSSR AT prezidiumo pirmininko J. Paleckio 1944 m. gruodžio 29 d. kalba LKP(b) CK IV plenumo, *ibid.*, l. 94–101.

⁶¹ LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27–30 d. stenograma, *ibid.*, l. 101.

⁶² LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas 1944 m. gruodžio 27 d. LKP(b) CK IV plenumo, *ibid.*, b. 14, l. 29.

⁶³ LKP(b) CK IV plenumo 1944 m. gruodžio 27–30 d. stenograma, *ibid.*, b. 11, l. 98.

⁶⁴ LKP(b) CK 1949 m. birželio 1 d. pasitarimo „Dėl priemonių likviduojant nacionalistinio pogrindžio likučius ir gaujas ryšium su kolūkių kūrimu“ protokolai, *ibid.*, ap. 190, b. 7, l. 39–42.

⁶⁵ *Ibid.*, l. 41.

⁶⁶ Lietuvos SSR pasienio apygardos karinio prokuroro 1948 m. lapkričio 11 d. trumpas pranešimas LKP(b) CK dėl trūkumų organizuojant kovą su partizanais, *ibid.*, ap. 11, b. 283, l. 336.

⁶⁷ LKP CK biuro 1953 m. gruodžio 31 d. nutarimas „Dėl priemonių aktyvinant kovą su nacionalistinio pogrindžio gaujų likučiais respublikoje“, *ibid.*, ap. 190, b. 9, l. 36–41.

Gauta 2013 03 01

Juozapas Romualdas Bagušauskas

THE IDEOLOGICAL APOLOGETICS OF THE COMMUNIST PARTY DURING SUPPRESSION OF LITHUANIAN NATIONAL RESISTANCE (1944–1953)

Summary

After WWII, the second wave of Stalinist terror initiated by the USSR acquired special features in Lithuania. The suppression of national resistance, Sovietisation of the country, and destruction of national identity by combining terror, repression and ideological propaganda took place throughout the country.

In the resolutions adopted by the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (AUCP[B]) between 1944 and 1948 on the political situation in Lithuania, the demand was made to destroy the ideology and social basis of the national underground movement and to expel the nation's aspirations for freedom from its consciousness as soon as possible. Destruction of the spiritual life and identity of the nation was initially carried out by promoting contempt for the nation's historical past and culture and promoting vandalism. Spiritual and physical terror became the everyday reality of Lithuania's political life.

The national attitudes of the intelligentsia and their attempts to preserve spiritual values that had formed over the years became the cause of never-ending persecution and reprisals against them. One goal was to use a certain part of the intelligentsia for the dissemination of the Soviet ideology. The intention was to bridge the gap that emerged after the repressive measure that caused the emigration of

intellectuals to the West. Propaganda and mass political agitation became an important area of ideological activity of the Soviet regime and accompanied spiritual terror and implementation of Communist ideology based on Stalinist dogmas. The Soviet press was full of vitriolic condemnation of the “enemies of the people” and euphoric praise of Stalin and his henchmen. With the help of the press, the Soviet regime hoped to purge ideas about the nation's freedom from people's consciousness. Under the veil of Soviet patriotism and proletarian internationalism, Russian nationalism was forced down people's throats, the role of Russia as the elder brother was constantly emphasised, the spiritual values of the nation were derogated, the nation was humiliated, and it became increasingly difficult to communicate in the native Lithuanian language.

The Communist regime created a social environment that it hoped would help to destroy the resistance movement as soon as possible. With the help of the government and the organisations of the Communist Party, society was divided and one social stratum was pitted against the other. By combining repression and ideological measures, the Communist Party eroded the typical mutual relationship of trust that had formed over centuries in the nation.

Ideologinė prievarta ir represijos Kauno valstybiniame Vytauto Didžiojo universitete (1944–1950 m.)

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje vykusią Lietuvos reokupaciją lydėjo SSRS vykdoma sovietizacija, teroras, ideologinė ir moralinė prievarta. Tie patys metodai buvo taikomi ir aukštosioms mokykloms. Okupacinė valdžia siekė perauklėti tautinę inteligentiją, susiformavusią nepriklausomoje Lietuvoje, ir parengti sovietų valdžiai lojalius inteligentus. Represijas ir ideologinę prievartą organizavo ir vykdė komunistų partijos ir komjaunimo organizacijų nariai. Straipsnyje analizuojama ideologinė prievarta ir represijos Kauno valstybiniame Vytauto Didžiojo universitete 1944–1950 m.

IVADAS

Sovietų Sąjunga, 1944 m. vėl okupavusi Lietuvą, ėmėsi represijų: paskelbė vyrų mobilizaciją į Raudonąją armiją, pradėjo vykdyti masinius areštus ir trėmimus, o kaime – prievartinę kolektyvizaciją. Teroras sukėlė partizaninį pasipriešinimą, kurį palaikė didžioji Lietuvos visuomenės dalis. Partizaninį karą pavadinusi „klasine kova su buržuaziniais nacionalistais“, okupacinė valdžia ir Lietuvos komunistų partija nutarė perauklėti tautinę inteligentiją: aukštosiose mokyklose įvedė privalomą marksizmo-leninizmo kursą, politines valandėles, jų darbuotojus ir studentus vertė dalyvauti sovietinių švenčių išklilmėse ir demonstracijose, paskaitose šlovinti rusų ir sovietinius

mokslo pasiekimus ir t. t. Okupacinė valdžia suvokė, kad norint palaužti antisovietinį pasipriešinimą kariuomenės ir saugumo organų pastangų neužtenka, todėl pasitelkusi komunistų partijos ir komjaunimo organizacijos narius visokiais būdais stengėsi primesti visuomenei sovietinę ideologiją ir išauklėti lojalius sovietinius piliečius.

Sovietų valdžios metodai, kuriais ji vadovavosi „auklėdama“ okupuotos valstybės piliečius, atsiskleidžia tyrinėjant Kauno valstybinio Vytauto Didžiojo universiteto ir Kauno politechnikos instituto istoriją. Šios temos istoriografija negausi. Apie universitete sovietmečiu vykdytą ideologinę prievartą šiek tiek rašyta KPI leidiniuose. Kauno valstybinis Vytauto Didžiojo universitetas (toliau – KVVDU) 1950 m. buvo reorganizuotas į Kauno politechnikos institutą (toliau – KPI), o jo Medicinos fakultetas – į Kauno medicinos institutą. KPI niekada nepamiršo, kad yra kilęs iš Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universiteto, tačiau tarpukario laikotarpio pasiekimai sovietmečiu buvo vertinami neigiamai, o ideologizuotos sovietinės reformos – teigiamai. Jubiliejiniuose instituto leidiniuose ideologinė prievarta ir represijos buvo pateisinamos kaip neišvengiama būtinybė kovojant su „buržuaziniu nacionalizmu“¹.

Atkūrus valstybingumą, atsirado sąlygos universiteto istoriją įvertinti objektyviai. Kauno technologijos universiteto (toliau – KTU) 75-mečiui skirtoje kolektyvinėje

monografijoje² jau aprašomos sovietinio laikotarpio represijos ir netektys, bet vis dar teigiamai vertinama komunistų partijos veikla. Šis tendencingas vertinimas paskatino KTU docentą Albiną Tamašauską išnagrinėti Kauno universiteto ir KPI partinių organizacijų veiklą atskiroje monografijoje³. Autorius, remdamasis archyvais, aptarė komunistų partijos narių tautinę sudėtį, išsimokslinimą, stojimo į partiją motyvus, o daugiausia dėmesio skyrė jos ideologinei represinei veiklai, stengdamasis tame kontekste kartu įamžinti ir represuotųjų atminimą bei pasipriešinimą sovietizacijai. A. Tamašauskas atsargiai atsiliepė apie aukštosios mokyklos rektorato ir dekanatų darbuotojų veiklą, kadangi oficialūs pareigūnai sovietmečiu gyveno dvilypį gyvenimą: viešumoje reiškė lojalumą sovietinei sistemai, o būdami tarp bendraminčių laikėsi kitos pozicijos.

Kai kurie sovietinių represijų aspektai paminėti monografijose, skirtose išskilioms universiteto ir instituto asmenybėms – profesoriams Kazimierui Vasiliauskiui, Kazimierui Baršauskiui ir Antanui Purėnui⁴. Studentų pašalinimo iš universiteto priežastis, socialinę pašalintųjų padėtį ir jos įtaką išsimokslinimui bakalauro darbe tyrinėjo KTU Socialinių mokslų fakulteto absolventė Karolina Pržialgauskytė⁵.

Šio darbo tikslas – apžvelgti ideologinę prievartą ir represijas, jų pobūdį ir vykdytojus KVVDU. Straipsnyje remiamasi universiteto rektorato posėdžių protokolais, saugomais KTU archyve, universiteto partinės organizacijos posėdžių protokolais, esančiais Lietuvos ypatingajame archyve, ir to meto periodinėje spaudoje skelbtais LKP(b) CK plenumų nutarimais.

UNIVERSITETO VEIKLOS PRADŽIA IR LKP(B) KOVA SU „ANTISOVIETINIAIS ELEMENTAIS“

1944 m. rugpjūčio 4 d. universiteto rektoriumi buvo paskirtas prof. A. Purėnas. Sovietinė Lietuvos vyriausybė nutarė atkurti universitetą su Statybos, Technologijos, Medicinos ir Istorijos-filosofijos fakultetais. Iškilmingas universiteto atidarymo posėdis įvyko spalio 23 d. pirmųjų rūmų salėje. Jo pradžioje rektoriui prof. A. Purėnui pakvietus LSSR vyriausybės ir LKP(b) narius į prezidiumą, studentų choras sugiedojo Sovietų Sąjungos ir Lietuvos himnus. Tokia atidarymo programa buvo numatyta spalio 3 d. rektorato posėdyje⁶. Matyt, dar vykstant karui sovietinė valdžia nenorėjo būti blogesnė nei vokiečių okupacinė administracija, leidusi Lietuvos himną. Vėliau Lietuvos himnas ir trispalvė buvo uždrausti, o himno atlikimas ir trispalvės vėliavos naudojimas buvo vertinami kaip kalėjimu baudžiama antisovietinė veikla. 1944 m. spalio 24 d. posėdyje universiteto rektorius prof. A. Purėnas pranešė, kad vyriausybės nutarimu universitetui grąžintas Vytauto Didžiojo vardas ir jis vadinsis Kauno valstybiniu Vytauto Didžiojo universitetu⁷. Tačiau jau po metų rektorius informavo, kad „kai kurie vyriausybės nariai abejoja, ar Kauno universitetą tinka vadinti Vytauto Didžiojo vardu“⁸.

1945 m. vasario pradžioje buvo gautas raštas iš Valstybinės etatų komisijos prie SSRS liaudies komisarų tarybos, informuojantis, kad Kauno universitetas priskiriamas prie III aukštųjų mokytojų įstaigų kategorijos. Rektorato posėdyje nutarta komandiruoti rektorių prof. A. Purėną ir mokslinį sekretorių prof. Kazį Sleževičių į LSSR švietimo liaudies komisariatą prašyti, kad universitetas būtų priskirtas prie I aukštųjų mokytojų kategorijos⁹. Deja, Lietuvos sovietinė vyriausybė šio klausimo išspręsti negalėjo, todėl

1945 m. kovo 5–10 d. universiteto rektorius prof. A. Purėnas, prorektorius Juozas Kupčinskas ir doc. Antanas Venclova lankėsi Maskvos sąjunginiame aukštųjų mokyklų reikalų komitete ir pasiekė, kad Kauno universitetas taptų I kategorijos aukštąja mokykla¹⁰. Iš pradžių KVVDU priklausė LSSR švietimo liaudies komisariatui, tačiau kadangi svarbiausius klausimus sprendavo Sovietų Sąjungos pareigūnai, 1946 m. birželio 7 d. ši aukštoji mokykla perduota SSRS aukštojo mokslo ministerijai¹¹.

Siekdamas, kad būtų nostrifikuoti mokslo darbuotojų mokslo vardai ir laipsniai, universitetas turėjo SSRS aukštajai atestacinei komisijai pateikti jų anketas. Blažiejaus Abračio, Jono Janickio ir J. Kupčinsko profesoriaus moksliniai vardai iš karto nebuvo patvirtinti, todėl rektorius tuo klausimu pakartotinai kreipėsi į SSRS aukštąją atestacinę komisiją¹².

Kaip ir 1940–1941 m., SSRS, pasitelkusi LSSR komunistų partiją, represinę NKVD ir NKGB aparatą, pradėjo skubiai universitetą sovietizuoti, o sovietinė Lietuvos vyriausybė uoliai vykdė okupantų reikalavimus. 1944 m. gruodžio 27–30 d. įvykusiame Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (toliau – LKP(b) CK) plenumo nutarta ne tik griežtai kovoti su „lietuviškaisiais-vokiškaisiais nacionalistais“ ir naikinti jų ideologiją, sparčiai kurti „naikinamuosius batalionus“ (žmonės jų narius vadino istrebiteliais arba sribais), bet ir perauklėti tautinę inteligentią bei „ryžtingai išvalyti iš mokyklų svetimus ir priešiškus elementus“¹³.

Ieškodama „priešiškų elementų“ LKP(b) pasitelkė NKVD, kuris skubėjo kuo greičiau perimti universiteto archyvinės bylas, tačiau pavėlavo: studentai sudegino rastas savo draugų ar dėstytojų bylas su vokiečių okupacijos metais užpildytomis anketomis. Universiteto Statybos fakulteto studentas, Birutės rinktinės vadas Juozas Lukša atsiminimuose rašė:

„Mus sudomino netvarka medicinos rūmuose: koridoriai užversti studentų ir mokomojo personalo bylomis, anketomis ir kitokia archyvine medžiaga. Didžiausio rūpesčio mums sukėlė tiek studentų, tiek mokomojo personalo, tiek ir tarnautojų vokiečių okupacijos metais užpildytos anketos, kuriose buvo pažymėta, kad pirmosios bolševikinės okupacijos metu jie buvo Aktyvistų Fronto nariais prieš bolševizmą arba nepriklausomybės laikais priklausę bet kurioms kultūrinėms organizacijoms. [...] Sunešėm jas į krematoriumo krosnį ir paleidom dūmais dokumentines nuodėmes. [...] Apsidirbom pačiu laiku, nes NKVD pareigūnai sekančiomis dienomis jau susirūpino panašių dokumentų globa, visus likučius perimdami savon kontrolėn.“¹⁴

1944 m. gruodžio pabaigoje, prieš pat studentų žiemos atostogas, Švietimo liaudies komisariatas įpareigojo universiteto vadovybę surengti studentams paskaitų apie tarptautinę padėtį, Lietuvos SSR „atstatymą“, vokiečių okupacijos padarinių likvidavimą ir pan. ciklą. Pirmąją paskaitą gruodžio 20 d. universitete skaitė LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis¹⁵.

Viena iš inteligentijos perauklėjimo priemonių buvo 1945 m. sausio 23 d. universiteto pirmuosiuose rūmuose iškilmingai atidarytas Marksizmo-leninizmo universitetas ir partinė mokykla. Atidarymo metu LKP(b) Kauno miesto komiteto sekretorius Juozas Grigalavičius pareiškė, kad „marksistinis-lenininis kadro parengimas padės įgyvendinti LKP(b) CK IV plenumo nutarimus demaskuojant ir užkertant nusikalstamą lietuviškai-vokiškų nacionalistų, kaip vokiškojo fašizmo samdinių, veiklą [...]“¹⁶. Tuo metu Lietuvoje vyko plataus masto partizaninis karas, todėl komunistų partijai buvo ne tik svarbu fiziškai sunaikinti partizanus, bet ir kovoti prieš „buržuazinę nacionalistinę ideologiją“.

Universiteto partinės organizacijos 1945 m. rugsėjo 15–spalio 1 d. darbo plane numatyta darbuotojams ir studentams perskaityti agitacinių paskaitų ciklą tokiomis temomis: „Buržuaziniai nacionalistai – pikčiausi lietuvių tautos priešai“ (lektorius – Viktoras Ivanovas), „I-asis Lietuvos inteligentų suvažiavimas pasmerkė buržuazinius nacionalistus ir kvietė kovon su jais“ (lektoriai – profesoriai Pranas Mažylis, Jonas Janickis ir Antanas Venclova, docentas Antanas Bistrickas)¹⁷.

Pokariu, kai visose srityse stigo kvalifikuotų specialistų, aktyviai buvo vykdoma „kadruų valymo politika“. LKP(b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus LKP(b) CK V plenumo 1945 m. balandžio 11 d. kalbėjo: „LKP(b) CK IV plenumas įpareigojo visus partinius organus „imtis griežtų priemonių kuo greičiausiai išvalyti iš tarybinio ūkinio aparato jam svetimus ir politiškai abejotinus elementus“. Tačiau tas nutarimas buvo vykdomas nepatenkinamai. [...] Ypač blogi reikalai mūsų aukštosiose mokslo įstaigose.“¹⁸

Dar 1944 m. rudenį prasidėjo Kauno universiteto studentų areštai. Mokslininkai pirmųjų arešto bangų išvengė, nors ir jie buvo stebimi. 1945 m. balandžio 21 d. rektorato posėdyje universiteto rektorius prof. A. Purėnas išreiškė susirūpinimą dėl nesiliaujančių studentų suėmimų¹⁹. Pirmiausia buvo suimami studentai, iki 1940 m. okupacijos ir karo metais priklausę studentų korporacijoms. 1944 m. pabaigoje vykusiam Studentų ateitininkų sąjungos valdybos posėdyje, kuriame dalyvavo šios organizacijos pirmininkas Jonas Algirdas Antanaitis, dėstęs universitete statybos darbų organizavimą, „Grandies“ korporacijos pirmininkas Stasys Rainys, „Gajos“ vyrų korporacijos pirmininkas J. Draudvila, bažnytinio studentų choro pirmininkas Mindaugas Bloznelis ir kapelionas Antanas Bieliūnas, buvo nutarta studentų ateitininkų, taip pat ir „Grandies“ korporacijos veiklą laikinai sustabdyti. Kai

kurie ateitininkai išitraukė į pagrindinę tiesioginio pasipriešinimo veiklą. 1944 m. pabaigoje suimti kapelionas A. Bieliūnas ir studentė stomatologė Bronė Karaliūnaitė buvo žiauriai tardomi siekiant suregzti bylą prieš Ateitininkų sąjungą. 1945 m. liepos 21 d. suimami dar keturi buvę studentai ateitininkai – J. A. Antanaitis, Juozas Vaičaitis, Elena Marcinkevičiūtė ir Ona Eitmanavičiūtė. NKGB sudarė vadinamąją ateitininkų bylą, kurioje visi suimtieji apkaltinti tėvynės išdavimu. Gydytojai A. Bieliūnienei, kuri tuo metu vadovavo vienai Kauno medicinos įstaiagai, pavyko susisiekti su karo tribunolo teisėju ir įtikinti jį, kad merginos nekaltos. 1945 m. rugsėjo 24–25 d. karo tribunolas svarstė ateitininkų bylą ir paskelbė nuosprendį. Kun. A. Bieliūnas, inž. J. A. Antanaitis ir J. Vaičaitis buvo nuteisti po 10 metų lagerio, o merginos išteisintos ir paleistos²⁰.

Suėmimai neaplenkė ir universiteto darbuotojų. SSRS valstybės saugumo ministerijos (toliau – MGB) pareigūnų suimtus darbuotojus rektorius A. Purėnas atleisdavo iš darbo, o kai jie išeidavo iš kalėjimo, vėl grąžindavo į universitetą. Pavyzdžiui, 1946 m. kovo 30 d. jis atleido iš darbo buhalterį Vincą Auškalnį, suimtą 1945 m. sausio 31 d., o 1946 m. gegužės 1 d. paskyrė jį Statybos fakulteto mechaniku²¹. Taip pat elgėsi ir vietoj prof. A. Purėno rektoriumi paskirtas prof. J. Kupčinskas.

SSRS valstybės saugumo liaudies komissariatats (toliau – NKGB), norėdamas turėti universitete agentų, siekė užverbuoti jo darbuotojus ir studentus. Prof. Kazys Šešelgis atsiminimuose prisipažino, kaip jį, jauną Kauno universiteto dėstytoją, 1945 m. į Saugumo rūmus išsikvietė pulkininkas Stasys Vaupšas (Vaupšasovas) ir po pokalbio, trukusio 4–5 valandas, pasiūlė jam bendradarbiauti. Jaunas dėstytojas neatlaikė psichologinio spaudimo ir pasirašė pasižadėjimą bendradarbiauti. Netrukus jis gavo užduotį pranešti raštu viską, ką žino apie savo buvusio kolegos architekto

Vlado Zubovo šeimą, tačiau tai daryti atsiskaitė²². Saugumiečiai pagrasino K. Šešelgiui, kad jis pasigailės atsisakydamas bendradarbiauti, vis dėlto jokių represijų jis nesulaukė.

LSSR NKGB komisaras Aleksandras Guzevičius 1945 m. birželio 20 d. pranešime LSSR liaudies komisarų tarybos pirmininkui Mečislovui Gedvilui rašė, kad tarp Kauno ir Vilniaus universitetų profesorių ir studentų yra daug antisovietinių elementų, kurių vieni skleidžia priešišką agitaciją, o kiti žiūri į sovietų valdžią ironiškai, pasirinkę laukimo poziciją²³.

Universiteto darbuotojus ir studentus sekė uolūs sovietinio saugumo agentai, negausūs komunistų partijos ir komjaunimo organizacijų nariai. 1945 m. rugsėjo 14 d. universiteto partinės organizacijos steigiamajame susirinkime, kuriame dalyvavo 5 partijos nariai ir 2 kandidatai, organizacijos sekretoriumi išrinktas Vytautas Kuzminskis pareiškė:

„Kauno miesto partinis aktyvas teisingai įvertino padėtį mūsų universitete [...] pareiškdamas, kad universitetas yra antitarybinio veikimo citadelė ir buržuazinių nacionalistų organizavimosi lizdas. Tą patvirtina kad ir toks dalykas – valstybės saugumo organai daugiausia žmonių areštavo iš universiteto. Universitetas labiausiai užterštas iš visų miesto įstaigų. Dar ir dabar universitete tebedirba 4 buvę baltieji partizanai, buvę ministeriai, generolai, įvairūs valdininkai. Jie dirba vadovaujamose vietose. [...] Dabar, įsisteigus universiteto specskyriui, jo uždavinys ir bus išsiaiškinti visus tuos elementus.“²⁴

Jam pritarė ir komunistas Jonas Parnarauskas, pareiškdamas, kad reikia „apvalyti universiteto vadovaujamąjį personalą, nes kitaip padėties pagerinimas beveik neįmanomas. Kokie mokytojai, tokie ir vaikai [...]“.²⁵

Buvęs Raudonojo Kryžiaus ligoninės gydytojas plk. ltn. Leonas Kęsgaila-Kensta-

vičius buvo įsitikinęs, kad 1945 m. pradžioje bendradarbis rentgenologas Petras Jašinskas ir Sveikatos skyriaus vedėjas gydytojas J. Parnarauskas jį įskundė MGB²⁶. L. Kęsgaila-Kenstavičius 1945 m. sausio pradžioje buvo atleistas iš darbo, o kovo 17 d. suimtas ir apkaltintas pagalba 1941 m. Birželio sukilimo dalyviams, antisovietine propaganda ir dalyvavimu nacionalistinėje pagrindinėje organizacijoje. Ypatingojo pasitarimo prie SSRS MGB jis buvo nuteistas 6 metus kalėti lageryje. Byloje MGB agentai panaudojo pranešimus ir dokumentus, išvogtus nuo pulkininko leitenanto darbo stalo. Tas pats J. Parnarauskas panašiai planavo „išvalyti“ ir universitetą.

Prorektorius J. Kupčinskas pasidavė partinės organizacijos spaudimui ir, pavaiduodamas rektorių, nuo 1946 m. rugpjūčio 1 d. atleido iš pareigų universitete 15 administracijos ir mokomojo personalo darbuotojų: Technologijos fakulteto Elektromošinių katedros vyresn. dėstytoją Bronių Petrusevičių, Metalų technologijos katedros vyresn. dėstytoją Vincą Babilių, Bendrosios elektrotechnikos katedros vyresn. dėstytoją Joną Praną Kučinską ir Organinės technologijos katedros vyresn. dėstytoją Joną Babiną, Istorijos-filologijos fakulteto Svetimųjų kalbų katedros dėstytoją Vytautą Soblį, Politinės ekonomijos katedros prof. Petrą Šalčių, vyresn. dėstytoją Povilą Kopustinską, Lietuvos istorijos katedros prof. Igną Jonyną ir Rusų kalbos ir literatūros katedros vyresn. dėstytoją Mykolą Banevičių, Medicinos fakulteto Bendrosios chirurgijos katedros asistentą Praną Tiknį-Tiknevičių, Statybos fakulteto Architektūros katedros doc. Klaudijų Dušauską-Duž, Administracijos skyriaus viršininką Antaną Žuką, prorektorius padėjėją Bronių Barzdžiuką, vyresn. buhalterę Stasę Ladygienę ir bibliotekos direktorių prof. Augustiną Janulaitį²⁷. Tuo universiteto „valymas“ nesibaigė. Rugsėjo pradžioje

rektorius prof. A. Purėnas buvo priverstas atleisti Istorijos-filologijos fakulteto Rusų kalbos ir literatūros katedros dėstytojas Magdaleną Šalčiuvienę ir Eleną Jonynienę „kaip nesugebančias tinkamai dirbti pedagoginio darbo tarybiniame universitete“²⁸.

Sovietų saugumas žinojo apie antisovietines nuotaikas universitete ir informuodavo apie tai LKP vadovą A. Sniečką. 1946 m. liepos 11 d. SSRS MVD-MGB įgaliotinis Lietuvoje I. Tkačenka pranešime LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie antisovietines Kauno universiteto darbuotojų nuotaikas rašė, kad Istorijos-filologijos fakulteto dekanas ir bibliotekos vedėjas prof. A. Janulaitis yra „aktyvus reakcionierius“, nes paskaitose studentams perša tokias mintis: „viskas, kas rusiška, lietuviams priešiška...“, „niekada ir niekur nebuvo lietuvių tautos draugystės su rusų tauta...“, „socializmą sukurti galima tik Rusijoje, nes jos liaudis yra laukinė ir nekultūringa...“²⁹ Rašte teigiama, kad prof. A. Janulaitis vykdo antisovietinę veiklą su universiteto rektoriaus prof. A. Purėno žinia, todėl būtina kuo greičiausiai nušalinti prof. A. Janulaitį nuo vadovavimo katedrai ir universiteto bibliotekai, pašalinti jį iš akademikų ir uždrausti jam užsiimti pedagogine veikla. Taip pat siūloma atleisti prof. A. Purėną iš universiteto vadovo pareigų. Istorijos-filologijos fakulteto prof. A. Janulaitis buvo atleistas iš universiteto nuo 1946 m. spalio 1 d., o prof. A. Purėnas – iš rektoriaus pareigų nuo 1946 m. gruodžio 31 d. Rektoriumi paskirtas prof. J. Kupčinskas³⁰.

Siekdama „sustiprinti universiteto vadovaujančius kadrus“ 1946 m. vasarą SSRS aukštojo mokslo ministerija paskyrė mordvį Ivaną Ariskina, buvusį Chabarovsko armijos Politinio skyriaus viršininką, universiteto prorektoriumi mokymo ir auklėjimo reikalams. Nuo tų pačių metų rugsėjo mėn. I. Ariskinas vadovavo Pedagogikos katedrai.

Naujasis prorektorius neslėpė priešiško požiūrio į lietuvių profesorius ir dėstytojus, jau pirmame susitikime apkaltino juos nacionalizmu ir pareiškė, kad „vien už tai juos derėtų sušaudyti, bet dėl dėstytojų stygiaus sovietų valdžia taip pasielgti negalinti“³¹.

1947 m. balandžio 3 d. universiteto partinės organizacijos susirinkime partorgas V. Kuzminskis pasigyrė: „[...] Praveistas didelis universiteto valymo darbas. 1946–1947 metais iš universiteto pašalinta 100 sovietinei santvarkai svetimos ideologijos studentų, 20 profesorių ir dėstytojų, 16 administracijos darbuotojų [...]“³² Universiteto partiniame susirinkime nutarta dar labiau sustiprinti kovą su dėstytojais, „mėginančiais skleisti buržuazinę ideologiją“, ir toliau dirbti, kad tarp studentų, profesorių ir administracinio bei ūkinio personalo neliktų „socialiai svetimų ir įtartinais lojalių asmenų“. 1948 m. kovo 27 d. iš pareigų atleistas Mechanikos fakulteto Medžio technologijos katedros vedėjas doc. Antanas Gravrogkas „kaip nuslėpęs savo praeities anketinius davinius“ (tų pačių metų rugsėjo 1 d. jis vėl buvo paskirtas šios katedros docentu, laikinai einančiu katedros vedėjo pareigas)³³. 1948 m. iš universiteto pašalintas, o po trejų metų apkaltintas šnipinėjimu JAV naudai, suimtas ir nuteistas vienas žymiausių Lietuvos vadybos mokslo atstovų JAV pilietis Vytautas Andrius Graičiūnas (1952 m. žuvo lageryje)³⁴. 1947 m. atleistas kaip neinantis pareigų ir nuteistas kalėti buvęs Lietuvos kariuomenės brigados generolas Technologijos fakulteto Transporto mašinų katedros vedėjas doc. Juozas Barzda-Bradauskas (1953 m. mirė Čiunos lageryje)³⁵.

Universiteto administracija ir mokomasis personalas buvo sekami. Net buvo stengiamasi į jų draugų ratą infiltruoti agentų, pranešančių saugumo pareigūnams apie sekamųjų nuotaikas. Analizuojant LSSR valstybės saugumo ministro Piotro Kapralovo

1950 m. birželio 9 d. pažymą, akivaizdu, kad universiteto vadovai ir profesūra nebuvo lojalūs sovietų valdžiai. Pažymoje rašoma, kad universiteto rektorius LSSR deputatas, komunistas prof. J. Kupčinskas viename iš šeimos vakarėlių, dalyvaujant keletui dėstytojų, pasakė: „Kilus karui daugelis važiuos į Rytus. Aš taip pat važiuosiu, bet tik į pietryčius, kad per Iraną pabėgčiau į Turkiją.“³⁶

Toje pat pažymoje teigiama, kad LSSR mokslų akademijos narys prof. A. Purėnas pokalbyje bendradarbiams aiškino: „Egzistuojančios organizacijos – partija ir jos padaliniai, pavyzdžiui, komjaunimas, – turi didelę reikšmę gyvenime. Reikia, kad mūsų jaunimas nevengtų šių organizacijų, o dalyvautų jose. Tai, ko negalima atvirai pasakyti, reikia paaiškinti studentams taip, kad jie suprastų, būtent: juk mums nepatinka, kad į Lietuvą atvažiuoja daug rusų, kad vadovaujančiuose postuose įstaigose ir vyriausybėje sėdi rusų ateiviai.“³⁷ Pats prof. A. Purėnas, net būdamas rektoriumi, taip ir neįstojo į komunistų partiją, nors buvo priverstas lankyti Marksizmo-leninizmo universitetą.

Sovietinis saugumas plačiai naudojosi skundikais, gana dažnai suvedinėjusiais asmenines sąskaitas. Kartais būdavo įskundžiami ir asmenys, neturintys nieko bendro su antisovietine veikla. Antai analitinės chemijos vyresn. dėstytoją Antaną Gaidį, dėl jo reiklumo negalėdami atsiskaityti už laboratorinius darbus, 1945 m. įskundė du studentai, parašydami NKGB laišką, kad dėstytojas verbavęs juos stoti į Lietuvos laisvės armiją. Dėstytojas, nedalyvavęs pagrindinėje kovoje ir neturėjęs jokio supratimo apie LLA, buvo tardomas Kauno saugumo kalėjime, porą mėnesių kalėjo vienutėje, kur susirgo psichoze, buvo nuteistas ir gavo 10 metų lagerio³⁸.

STUDENTŲ SOCIALINĖS SUDĖTIES KEITIMAS IR IDEOLOGINĖ-MORALINĖ PRIEVARTA

Okupacinė valdžia, siekdama rengti savus kadrus, daug dėmesio skyrė aukštosioms mokykloms: ne tik keitė mokslo planus, bet ir dirbtinai darė įtaką studentų socialinei sudėčiai. 1945 m. liepos 6 d. LKP(b) CK ir LSSR LKT priėmė nutarimą „Dėl studentų komplektavimo Lietuvos TSR aukštosiose mokyklose 1945–1946 m.“, kuriame buvo įsakmiai nurodyta rūpintis, kad į aukštąsias mokyklas stotų daugiau darbininkų ir valstiečių vaikų, aukštosiose mokyklose sudaryti mandatines komisijas, į kurias, be aukštųjų mokyklų vadovų, įeitų Švietimo ministerijos ir komjaunimo Centro komiteto atstovai³⁹. 1946 m. spalio 5 d. SSKP(b) CK nutarimu LKP(b) CK plenumas įsakė Lietuvos partinei organizacijai sukurti savą sovietinę inteligentiją, nurodydamas pagerinti vadovavimą mokymo įstaigoms, sustiprinti socialinių ir ekonominių disciplinų katedras, padidinti partinių ir komjaunimo organizacijų vaidmenį aukštosiose mokyklose ir technikuose, pagerinti aukštųjų mokyklų socialinę sudėtį, priimant į jas daugiau moksleivių iš proletarinių ir dirbančių gyventojų sluoksnių⁴⁰.

Siekis padidinti darbininkų ir valstiečių kilmės studentų skaičių netrukus buvo įgyvendintas įvedus socialinės kilmės ir turto pažymų iš gyvenamosios vietos partijos komitetų sistemą. Šių pažymų kontrolę vykdė iš pradžių studentų, vėliau – Kadro ir Specialusis skyriai. Pažymoje atsispindėjo asmens socialinė kilmė, tėvų valdomas turtas, politinės pažiūros, giminių represavimo ar pasitraukimo į Vakarus faktai ir kitos žinios, kurios nulemdavo stojančio ar jau studijuojančio asmens likimą. Pavyzdžiui, 1947 m. universitetas gavo Eugenijos Mitrikaitės charakteristiką su gausybe gramatinių

klaidų, kurioje rašoma: „[...] Savo laiku jos tėvai iki Tarybų valdžios įvedimo Lietuvoje turėjo 36,04 ha žemės, šiuo laiku palikta 10 ha, samdoma jėga naudojasi. Mitrikas Eduardas 1941 m. dar Tarybų Lietuvos laiku pralaidė pas save vokiškųjų diversantų grupę ir kartu su jais baltųjų banditų štabą, kuris prasidėjęs karui darė užpuolimus ant tarybinių darbuotojų ir Raudonosios armijos dalinių ir buvo aktyvus vokiškųjų grobikų rėmėjas.“⁴¹

Ši charakteristika lėmė, kad Medicinos fakulteto trečio kurso studentė E. Mitrikaitė 1947 m. gruodžio 30 d. buvo pašalinta iš universiteto „už socialinės padėties slėpimą ir neteisingų žinių suteikimą“⁴². Pagal šią formulotę 1946–1950 m. iš KVVDU buvo pašalinta 150 studentų. Daugiausia – net 117 – pašalinta 1947–1948 m.⁴³ Jaunuoliai, kurių tėvai iki kolektyvizacijos turėjo daugiau nei 20 ha žemės, kurių artimi giminaičiai buvo pasitraukę į Vakarus, įkalinti kalėjimuose ir lageriuose ar kovojo partizanų būriuose, nebuvo priimami į universitetą, nors sovietinė konstitucija garantavo jiems lygias teises.

Siekdami aukštojo išsilavinimo, jaunuoliai stengdavosi nusišlėpti sovietinei santvarkai nepriimtinus biografijos faktus, tačiau jiems išaiškėjus buvo šalinami nekreipiant dėmesio į pažangumą ar kuriame kurse studijuoja. Geriausiu atveju jiems būdavo pareiškiamas papeikimas. Pagrindinė priežastis, lėmusi pašalinimą iš universiteto, buvo pateiktos melagingos žinios apie tėvų turimą žemę ir nusišlėpta informacija, kad artimi giminaičiai yra partizanai ar jų rėmėjai. Taip dirbtinai „gerinant“ studentų socialinę sudėtį 1949–1950 m. buvo pasiekta, kad iš 2739 universiteto studentų tik 46 paskutinių kursų studentų tėvai anksčiau buvo turėję 20–30 ha žemės (tuo laikotarpiu ji jau buvo nacionalizuota), o dauguma studentų buvo mažžemių valstiečių ir darbininkų vaikai. Nors

dirbtinai buvo keičiama studentų socialinė sudėtis, komunistų partijos ir komjaunimo organizacijos netapo tarp jų populiareesnės ar patrauklesnės: į partiją įstojo ar rengėsi stoti (buvo kandidatai) tik 25, o į komjaunimą – 350 studentų, tai sudarė 1 ir 12,7 proc. viso jų skaičiaus⁴⁴.

Sovietiniai okupantai, padedami komunistų partijos, rengė Lietuvoje represijų, trėmimų ir ideologinės prievartos akcijas. Vykdamas prievartinę kolektyvizaciją ir siekiant palaužti partizaninį karą vėl pradėti organizuoti masiniai gyventojų trėmimai. Suėmus ir ištrėmus tėvus, vėliau būdavo suimami ir išstremiami ir jų vaikai studentai. 1948 m. Panevėžio vls. Molainių k. buvo suimti ir išstremti KVVDU Technologijos ir Medicinos fakultetų studentų brolių Alberto ir Jono Gurskių tėvai. A. Gurskis atsiminimuose rašė:

„Kadangi mūsų su broliu namuose nerado, ir išstremti kartu su tėvais negalėjo – apie tai buvo pranešta Vytauto Didžiojo universitetui. Esu labai dėkingas šviesios atminties universiteto rektoriui prof. K. Baršauskui už tai, kad jis rado galimybę pranešti man, kad esu ieškomas ištrėmimui, ir patarė pasisaugoti. Kol galėjome, mes su broliu stengdavomės būti namuose kuo mažiau, ilgiau užsibūdavome skaityklose ir bibliotekose. Nakvoti eidavome pas pažįstamus ir draugus. Išvengti ištrėmimo mums nepavyko – 1949 metų kovo 25 dieną mes su broliu buvome suimti apsupus namą Kaune, Seinų 28, kur mes nuomojome kambarį ir buvome bebailę IV kurso pavasario semestrą.“⁴⁵

A. Gurskis 1949 m. kovo 1 d. išbrauktas iš studentų sąrašų už paskaitų nelankymą⁴⁶. Broliai Gurskiai buvo išstremti į Irkutską, į Lietuvą grįžo tik 1957 m.

Ideologinė ir moralinė prievarta aukštosiose mokyklose reiškėsi privalomu tokių ideologinių pseudomokslinių disciplinų kaip marksizmas-leninizmas, vėliau – mokslinis

komunizmas studijavimu; vertimu liaupsinti sovietinę santvarką, komunistų partiją ir jos vadovus bei šlovinti rusų ir sovietinių mokslininkų pasiekimus, „buržuazinio“ mokslo ir kultūros niekinimu; vertimu niekinti Lietuvos praeitį, klastoti Lietuvos ir visuotinę istoriją; nepakantumu kitaip mąstantiems ir Katalikų bažnyčiai⁴⁷. 1945 m. rudens semestre visuose universiteto fakultetuose ir kursuose buvo pradėti dėstyti marksizmo-leninizmo pagrindai. Specialiai įkurtoje Marksizmo-leninizmo pagrindų katedroje dirbo 8 SSRS aukštojo mokslo ministerijos komandiruoti dėstytojai: Andrejus Nazarkinas, Nikolajus Nikolajevas, Ivanas Trušinas ir kiti, nemo-kėję lietuvių kalbos. Katedrai vadovavęs komunistas A. Nazarkinas skundėsi, kad marksizmą-leninizmą studentai sutiko nedraugiškai, blogai lankė paskaitas, netgi organizuodavo kolektyvinį išėjimą iš jų⁴⁸. Tokiu būdu tautiškai išauklėti studentai priešinosi sovietizacijai.

1948 m. kovo 20 d. „už studentų tarpe buržuazinės literatūros platinimą ir atvirą propagandą“ iš universiteto buvo pašalintas Filologijos fakulteto Filologijos skyriaus antro kurso studentas Vytautas Kubilius⁴⁹. V. Kubilius aktyviai dalyvavo Akademiniam literatūros būrelyje, rašydavo literatūrinius pranešimus ir dalyvaudavo diskusijose, neslėpė savo pažiūrų ir idealizavo vokiečių filosofus. 1949 m. sausio 9 d. išduotoje V. Kubiliaus charakteristikoje jo pašalinimo iš universiteto priežastis aiškinama taip:

„[...] Estetinė, idealistinė literatūros vertinimo koncepcija ne sykį nuvedavo drg. V. Kubilių į politiniu požiūriu neteisingas išvadas apie tarybinę literatūrą. Būdamas estetinis literatūros vertinimo šalininkas, drg. V. Kubilius kartais sąmoningai, o daugumo atvejų tiesiog nesąmoningai stengdavosi aštrinti visuomeninę-politinę literatūros esmę, nušviesti literatūrą kaip grynai estetinę kategoriją, nepriklausomą nuo klasinės

ideologijos. Tokie politiškai reakcingi ir žalingi sprendimai apie literatūrą nuvedė drg. V. Kubilių į buržuazinės literatūros išaukštinimą ir netgi į dalinį tarybinės literatūros nuneigimą, kas turėjo labai blogos įtakos kitiems studentams [...].“⁵⁰

Norėdamas baigti mokslus, V. Kubilius buvo priverstas atsisakyti savo „antimark-sistinių“ pažiūrų ir tik tada jam buvo leista eksterno teisėmis grįžti į KVVDU⁵¹. Kaune panaikinus Filologijos fakultetą, jis baigė studijas Vilniaus universitete, tačiau ir vėliau, tapęs vienu žymiausių literatūrologų, dėl savo kritinių minčių dažnai užsitraukdavo sovietinės valdžios nemalonę.

Komunistų partijos ir komjaunimo aktyvistai vertė studentus agituoti Lietuvos žmones dalyvauti sovietiniuose rinkimuose ir stoti į kolūkius. Agitatoriais dirbti buvo verčiami ir pirmakursiai. 1950 m. prieš rinkimus į LSSR vietines darbo žmonių tarybas Mechanikos fakulteto pirmakursiai buvo verčiami eiti pas Kauno miesto gyventojus ir raginti juos dalyvauti rinkimuose⁵². Prieš rinkimus į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, kurie vyko 1950 m. kovo 12 d., 300 universiteto studentų dirbo keleto agitpunktų agitatoriais⁵³. Kai kurie studentai važinėjo Stalino rajono partijos komiteto įrengta agitacine mašina ir per garsiakalbius skaitė kandidatų į deputatus Petro Vaičiūno ir Mečislovo Gedvilo biografijas bei komunistų partijos atsišaukimus.

Lietuvos kaime okupantams vykdant prievartinę kolektyvizaciją, studentai turėjo agituoti valstiečius stoti į kolūkius. KVVDU Parengiamojo skyriaus komjaunimo organizacijos ir profsąjungos 1950 m. vasario 20 d. sienlaikraštyje rašoma, kad atostogų metu 34 jų skyriaus agitatoriams buvo išdalytos paskaitų temos („Lietuviškosios dvasiškosios priešliaudiška veikla“, „Kolektyvinio ūkio pranašumas prieš individualųjį“, „Kolektyvinio ūkio nario teisės ir pareigos“) ir įsakyta

prisistatyti vietos sovietų valdžios atstovams. Vieni studentai uoliai skaitė nurodytas paskaitas valstiečiams, o studentai Markelis, Čerkasovas ir Prazdeckas įsakymo neįvykdė, todėl buvo smerkiami sienlaikraščio puslapiuose⁵⁴. Buvo ir uolių agitatorių. Tame pačiame sienlaikraštyje studentas K. Valeika gyrėsi per atostogas aplankęs 12 kolūkių, kuriuose surengė 13 susirinkimų, agituodamas rinkti atstovus į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Tuo metu kaime vyko partizaninis karas, todėl panašių agitatorių darbas buvo pavojingas, nes partizanai kovojo prieš sovietų valdžios pareigūnus ir jų talkininkus.

Mažažemio valstiečio sūnus studentas Antanas Barauskas buvo apkaltintas banditizmu, nes jo tėvai žuvo, kai jų sodybą, kurioje tuo metu lankėsi partizanai, puolė sovietų kareiviai. Partizanai, prisidengę nakties tamsa, pabėgo. Po šio įvykio į KVVDU Kadrių skyrių buvo atsiųstas raudonu rašalu ranka rašytas dokumentas, kuriame teigiama, esą Petro Barausko sūnus Antanas buvo tarp banditų, sužeidusių du sovietų karius. Nors visi universiteto lankomumo žurnalai liudijo, kad Antanas tuo metu sėdėjo paskaitose, jo, kaip „bandito“, likimas buvo nuspręstas – išmesti iš universiteto. Mandatų komisijos posėdyje prof. K. Baršauskas atkakliai gynė vaikiną. Padėjo jam ir prof. B. Abraitis. Po ilgų karštų ginčų A. Barauskas buvo paliktas universitete⁵⁵. Tai labai retas įvykis tuometiniame aukštosios mokyklos gyvenime. Be jokios materialinės paramos likusiam A. Barauskui padėjo ir universiteto dėstytojas Jonas Matulionis. Jis pakvietė šį studentą dirbti Matematikos katedros laborantu, suteikdamas jam galimybę išgyventi ir toliau studijuoti. (Vėliau, primygtinai prašomas KPI rektoriaus prof. K. Baršausko, jis įstojo į komunistų partiją ir buvo paskirtas Elektrotechnikos fakulteto dekanu, o po rektoriaus mirties – Automatikos, vėliau – Skaičiavimo technikos fakultetų dekanu.)

Komjaunimo organizacija persekiojo tikinčius studentus, apie juos buvo rašoma sienlaikraščiuose, jie buvo verčiami klausytis paskaitų antireligine tematika ir net verčiami tokias paskaitas patys parengti. Universiteto Parengiamojo skyriaus penktos grupės studentas Šimkevičius 1949 m. pabaigoje buvo apkaltintas religiniais prietarais ir grupės komjaunimo organizacija nutarė jį perauklėti. Jam buvo nurodyta išklausti antireliginių paskaitų ciklą ir pačiam parengti paskaitą „Bažnyčia – mokslo ir pažangos priešininkas“⁵⁶.

PASKAITŲ IDEOLOGIZAVIMAS, CENZŪRA IR UNIVERSITETO REORGANIZAVIMAS

Dar viena studentų perauklėjimo forma buvo agitatorių, vėliau pavadintų grupių auklėtojų ar vadovais, priskyrimas. Šią funkciją atlikdavo dėstytojai. Jie turėjo organizuoti studentų grupių politines valandėles, aiškinti nančias vidaus ir užsienio politiką, svarstyti studentų mokymosi ir auklėjimo problemas. Grupių vadovai dažnai formaliai žiūrėjo į savo pareigas ir tik nedaugelis jų buvo uolūs sovietinės ideologijos propaguotojai. Dėstytojai vengdavo skaityti antireligines paskaitas. 1948 m. partiniame susirinkime komunistas J. Parnarauskas kritikavo kolegas: „J. Matulionio ir J. Šopausko skaitomos antireliginės paskaitos yra tokios apolitinės, kad jas drąsiai galima skaityti kunigų seminarijoje [...]“⁵⁷.

Universiteto partinė organizacija ieškodavo kolegų paskaitose „keliaklupsčiaimo prieš buržuazinę kultūrą“ faktų, juos svarstydavo partiniuose susirinkimuose ir pranešdavo LKP(b) pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, o šis apie tuos faktus informuodavo SSKP vadovus. 1947 m. KVVDU partinės organizacijos susirinkime komunistas Zundelis Federas aiškino, kad „Technologijos

fakulteto dėstytojas Paulauskas remiasi tik vokiečių duomenimis ir vokiečių normomis⁵⁸. Partinės organizacijos nutarime pažymėta, kad prof. J. Dalinkevičius, dėstantis inžinerinę geologiją, ir vyresn. dėstytojas Kazys Barkauskas – chemiją, nekalba apie sovietinio mokslo ir technikos laimėjimus, o elektronikos vyresn. dėstytojas Jurgis Kaunas mokslo tiriamajame darbe orientuojasi į Vakarus, nesiremia socialistinio ūkio duomenimis, nestudijuoja sovietinio mokslo laimėjimų.

Universitete pagrindiniai represijų organizatoriai buvo partorgai V. Kuzminskis, Jonas Sabaliauskas ir Vytautas Nešukaitis. Jų vadovaujamas partinis biuras priimdavo nutarimus, kuriuos ideologiškai ar dėl socialinės kilmės netinkamus dėstytojus ar studentus reikia pašalinti, ir priversdavo rektorių tai padaryti. Partorgams aktyviai talkino kitataučiai komunistai I. Ariskinas, Michailas Airapetjanas, A. Nazarkinas, Ivanas Trušinas, F. Grigorjevas, D. Leonovas, Viktoras Ivanovas, Alteris Michališokas ir kt. Jų spaudimui pasiduodavo rektorius J. Kupčinskas, dekanai Nikolajus Milenskis ir Stasys Vabalevičius⁵⁹.

Ilgametis Fizikos katedros darbuotojas Jonas Balčiūnas prisiminė, kad prorektorius I. Ariskinas įsakė nuo užsienietiškos, ypač vokiškos, aparatūros nulupinėti ar nuskusti firmines etiketes ir užrašus⁶⁰.

Mokslininkų darbai buvo svarstomi ne tik universiteto partinės organizacijos susirinkimuose, bet ir Mokslų akademijoje. 1948 m. sausio 12–14 d. LSSR mokslų akademijos visuotinis susirinkimas svarstė, kaip pagerinti ideologinį darbą. Pagrindiniai kalbėtojai – Mokslų akademijos prezidentas Juozas Matulis ir viceprezidentas Juozas Žiugžda, – remdamiesi LKP CK plenumo nutarimais, griežtai kritikavo įvairius tariamus mokslininkų trūkumus. Kai kurie mokslininkai, tarp jų žinomiausias Lietuvos

gamtininkas prof. Tadas Ivanauskas, buvo smerkiami, kad savo moksliniuose darbuose minėjo Vakarų mokslininkų laimėjimus ir necitavo sovietinių autorių veikalų. Pasak J. Matulio, tariamąjį objektyvaus mokslo garbinimas ir laikymasis yra antipatriotinis veiksmas. J. Matulis ir J. Žiugžda griežtai kritikavo daugelį žymiausių Lietuvos mokslininkų. Kliuvo Juozui Balčikonui ir Jurgiui Lebedžiui, T. Ivanauskui, A. Purėnui, Onkologijos instituto direktoriui Vytautui Girdzijauskui, istorikams Povilui Pakarkliui ir A. Janulaičiui, profesoriams Viktorui Ruokiui, J. Baldžiui (Balkauskui), V. Kairiūkščiui ir kt.⁶¹ Visi kritikuojami mokslininkai turėjo viešai išpažinti savo klaidas. Savaime jausmo vedami, žymūs mokslininkai atsiprašinėjo už būtas ir nebūtas nuodėmes. Prof. T. Ivanauskas kritikuo-damas save aiškino, kad negali būti mokslo mokslui, kad mokslininkas gamtininkas turi savo darbais užtikrinti politiškumą. Šie pavyzdžiai atspindi tų laikų tikrovę. Net pasižymėję mokslininkai ir rašytojai buvo mokomi kaip maži vaikai ir turėjo atsiprašinėti už įvairiausias smulkmenas. Jie tai darė suvokdami, kad pasipriešinimo padariniai būtų baisesni.

Tai buvo traktuojama kaip dideli „idėjinio-politinio darbo“ su inteligentija trūkumai, todėl numatyta stiprinti šį darbą aukštosiose mokyklose, atkreipiant dėmesį į mokomojo proceso pertvarkymą marksizmo-leninizmo „mokslo“ pagrindu, sovietinių technikos ir kultūros laimėjimų panaudojimą dėstant mokslines disciplinas. 1947 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Kaune inteligentams buvo skaitomos tokios paskaitos: „Rusų kultūros ir mokslo didingumas bei pasaulinė reikšmė“, „Tarybinis patriotizmas“, „Maskva tarp pasaulio miestų“, „Maskva – kultūros ir mokslo centras“, „Maskva trijose revoliucijose“, „Maskva – mūsų Tėvynės sostinė“ ir kt.⁶² Prieš pat reorganizaciją į institutus univer-

siteto 1950–1951 m. politinio auklėjamojo darbo plane buvo išipareigojama „auklėti profesorius, dėstytojus, administracijos ir ūkio darbuotojus bei studentus marksistinės-lenininės pasaulėžiūros, sovietinio patriotizmo, atsidavimo socialistinei tėvynei ir Lenino-Stalino reikalui“⁶³.

Sovietinė sistema griežtai cenzūravo visų kūrinių, taip pat ir mokslinių, leidybą. Prieš spausdinami, visi leidiniai buvo duodami patikrinti cenzūros įstaigai Glavlitui (Vyriausiajai karinių ir valstybinių paslapčių spaudoje saugojimo valdybai), kuris nereitai uždrausdavo leidinius spausdinti arba liepdavo perdirbti. Pavyzdžiui, 1948 m. cenzūros organai neleido spausdinti prof. T. Ivanausko knygos „Gyvybės raida“, nes čia „nenušviečiama Darvino mokymo reikšmė kovos su teologiniu požiūriu į pasaulio raidą ir žmogaus kilmę atžvilgiu [...] Knygoje nieko nėra apie iškilus tarybinių mokslininkų bandymus keičiant gamtą.“⁶⁴

Universiteto leidinio „Medicinos fakulteto darbai“ neleista spausdinti dėl kai kuriuose straipsniuose pastebėtų „politiškai kenksmingų teiginių“, nors iš tikrųjų jie buvo teisingi. Antai doc. Stasio Žilinsko darbe nurodoma, kad skleroma į Lietuvą atėjo iš SSRS; Vytauto Juškio straipsnyje tvirtinama, kad SSRS karo metu ypač paplito venerinės ligos; prof. P. Mažylio darbe teigiama, kad jo aprašoma liga Maskvoje sergama triskart dažniau negu Bostone⁶⁵.

Glavlitas sustabdė prof. Juozo Indriūno knygos „Pradinės žinios apie tekstilės technologiją“ spausdinimą, nes „autorius nėra žodžio nepasako apie tekstilės gamybos technologinius procesus, naudojamus TSRS tekstilės pramonėje, kas sudaro didžiausią knygos trūkumą“⁶⁶.

Dėstytojams buvo sunku prisitaikyti prie sovietinių okupantų reikalavimų. Jie buvo priversti ideologizuoti paskaitas, šlovinti rusų ir sovietinius mokslininkus, girti So-

viėtų Sąjungos pasiekimus ir kritikuoti visą „buržuazinį“ mokslą ir kultūrą. Jų paskaitos buvo sekamos, analizuojamos ir svarstomos, o leidiniai pereidavo griežtą sovietinę cenzūrą. Apolitiškumas taip pat buvo smerkiamas, nes sovietinė valdžia reikalavo visur remtis marksistine-leninine ideologija. 1949 m. įvykęs LKP(b) VI suvažiavimas nurodė, „kokį pavojų kelia užmaskuota buržuazinė nacionalistinė ideologija, tariamasis išorinis lojalumas, apolitiškumas, objektyvizmas“. Suvažiavimas griežtai kritikavo Lietuvos istorinės praeities ir kultūrinio lietuvių tautos palikimo vertinimą neigiant klasių kovą, nes toks vertinimas „galėjo padaryti didelę žalą komunistiniam darbo žmonių auklėjimui“⁶⁷.

Nuo sovietinės cenzūros smarkiai nukentėjo turtinga universiteto biblioteka, kuriai buvo įsakyta „išvalyti“ knygų fondus, kad juose neliktų antisovietinio turinio literatūros. Antisovietinio turinio ir ideologiškai žalinga literatūra, komunistinių ideologų nuomone, buvo tarpukario Lietuvos politikų, į Vakarų pasitraukusių visuomenės ir mokslo veikėjų raštai, idealistinio ir religinio pobūdžio literatūra, daugumos užsienio mokslininkų veikalai, net techniškoji užsienio literatūra, Sovietų Sąjungoje išleistos vėliau represuotų autorių knygos ir kt. Dalis šių knygų buvo atiduodama į uždarą specialųjį fondą, kita dalis kaip makulatūra – popieriaus fabrikui.

Senasis bibliotekos personalas negalėjo drastiškai naikinti sunkiai komplektuotų knygų, todėl universiteto partinė organizacija ėmėsi represijų prieš bibliotekų darbuotojus. Iš bibliotekos direktoriaus pareigų atleidus prof. A. Janulaitį, naujuoju direktoriumi paskirtas pedagogas Vincas Ruzgas taip pat neitiko universiteto komunistams. 1947 m. bibliotekos ataskaitoje rašoma, kad „Ypatingoji komisija iš bendrojo vartojimo išėmė apie 20 000 tomų knygų“, tačiau dauguma jų buvo atiduotos į specialųjį fondą, o ne sunaikintos⁶⁸. Tai netenkino universiteto

partinės organizacijos ir ji pasiūlė atleisti V. Ruzgą iš direktoriaus pareigų. Vietoj V. Ruzgo bibliotekos direktore paskirta Stefanija Užkuraitytė ėmėsi aktyviai naikinti knygų fondą ir net įtikinėjo rektorato narius, kad bibliotekoje yra daug „balasto“, kurio neverta inventorizuoti, kad iš Kaliningrado gautos knygos universitetui nereikalingos ir t. t.⁶⁹

Nuo 1947 m. buvo plačiai svarstoma apie universiteto reorganizavimą į Politechnikos ir Medicinos institutus. Fakultetų dekanai informavo rektoratą apie profesūros nuomonę universiteto bazėje steigti institutus. Dauguma Medicinos fakulteto profesorių pasisakė prieš, o techniškujų fakultetų – už universiteto reorganizavimą. 1947 m. kovo 10 d. rektorius prof. J. Kupčinskas LKP(b) Centro komitetui ir LSSR Ministrų Tarybai išsiuntė memorandumą universiteto klausimu, kuriame rašė esąs pakviestas į SSRS aukštojo mokslo ministeriją dėl universiteto padalijimo į institutus, todėl nutaręs atkreipti dėmesį į kai kuriuos sunkumus, kurie susidarys ėmus tokį nutarimą vykdyti.

Pirmiausia jis pabrėžė, kad steigiant institutus teks panaikinti pirmąją Lietuvos aukštąją mokyklą, kuri žinoma už Lietuvos ribų ir ruošiasi švęsti 25 metų jubiliejų. „Pakeičiant universitetą institutais aukštųjų mokyklų skaičius respublikoje iš esmės nesumažės, tačiau tokios plačiai žinomos įstaigos formalus likvidavimas gali sudaryti blogą įspūdį mažai informuotuose sluoksniuose“, – rašoma memorandume⁷⁰. Be to, jame nurodoma, kad teks uždaryti Istorijos-filologijos fakultetą, kuriame mokosi 360 studentų. Ne visi studentai galės persikelti į Vilniaus universitetą, kai kuriems teks nutraukti mokslą. Medicinos institutui prireiktų įsteigti net šešias katedras bei fizikos ir chemijos laboratorijas, kurios buvo bendros visiems fakultetams. Be to, reikėtų atskiros bibliotekos, todėl pritrūk-

tų knygų, taip pat padidėtų abiejų aukštųjų mokyklų administravimo išlaidos. Vis dėlto, jeigu būtų nuspręsta steigti institutus, reikėtų ilgai nedelsti, bet tam gerai pasiruošti, kad nenukentėtų mokomasis darbas. Be to, rektorius nuomone, „[...] uždaryti pedagoginius kadrus ruošiančią įstaigą nereikėtų, nes yra didelis mokytojų trūkumas“⁷¹.

Okupacinė valdžia neatsižvelgė į rektorius argumentus ir 1947 m. gruodžio 9 d. SSRS aukštojo mokslo ministro įsakymu buvo pradėta universiteto reorganizacija. Pirmiausia buvo pakeista universiteto struktūra: Technologijos fakultetas išskaidytas į Cheminės technologijos, Elektrotechnikos ir Mechanikos fakultetus, o Medicinos fakultetas – į Medicinos ir Farmacijos fakultetus. Istorijos-filologijos fakultetas pradėtas naikinti pamažu – iš pradžių reorganizuojant į Filologijos fakultetą ir panaikinant Istorijos skyrių. Pastarojo skyriaus antro ir trečio kurso studentus Kauno universiteto rektorius buvo įpareigotas perkelti į Vilniaus universitetą⁷².

Kadangi nepriklausomoje Lietuvoje įkurtas universitetas buvo tapęs tautinės kultūros židiniu, okupantų įrankiu buvusios komunistų partijos nuomone, jį, kaip „buržuazinių nacionalistų lizdą“, reikėjo sunaikinti. 1948 m. rudenį buvo panaikintas Filologijos fakultetas, o visos humanitarinės specialybės perkeltos į Vilniaus universitetą. 1949 m. pavasarį universitetą baigė paskutinė filologų laida.

1950 m. spalio 31 d., vykdydamas SSRS Ministrų Tarybos 1950 m. spalio 19 d. nutarimą, SSRS aukštojo mokslo ministras Sergejus Kaftanovas įsakymu Nr. 1924 įsakė reorganizuoti Kauno valstybinį universitetą į Kauno politechnikos institutą, o universiteto Medicinos fakultetą – į Kauno medicinos institutą, pirmąjį priskiriant I, o antrąjį – II aukštųjų mokyklų kategorijai⁷³. 1950 m. gruodžio 29 d. komisija, sudaryta iš

SSRS aukštojo mokslo ministerijos atstovo Aukštųjų politechnikos mokyklų valdybos vyr. inspektoriaus doc. B. Jumatovo, Kauno universiteto rektoriaus prof. J. Kupčinsko, Kauno politechnikos instituto direktoriaus prof. K. Baršausko ir kitų narių, pasirašė aktą, kuriuo Kauno universitetas buvo perkeltas iš SSRS aukštojo mokslo ministerijos Vyriausiosios universitetų valdybos į Vyriausiosios aukštųjų politechnikos mokyklų valdybos jurisdikciją, t. y. Kauno universitetas tapo Kauno politechnikos institutu. Universiteto rektorius J. Kupčinskas perdavė universiteto turtą ir studentus Kauno politechnikos instituto rektoriui K. Baršauskui⁷⁴. Akte buvo apžvelgtas universiteto mokomasis darbas, studentų, mokomojo ir administracinio personalo kontingentas, metodinis, mokslinis tiriamasis darbas, sporto bazės aprūpinimas, bibliotekos darbas, įvertinta perduodamų pastatų būklė, finansinė ir ūkinė veikla.

Akte taip pat buvo nurodyti trūkumai: ne visai įrengtos laboratorijos, esama dėstytojų, kurių paskaitos nepakankamai aukšto idėjinio ir mokslinio lygio (vyresn. dėstytojas Minelga, doc. A. Bistrickas, doc. Vladas Šibanovas, vyresn. dėstytojas Ivanauskas), Marksizmo-leninizmo katedra nuo 1949 m. neturi vedėjo, taip pat be vedėjo Rusų kalbos katedra, kai kurios katedros (Mašinžinytės ir Stomatologijos) neįvykdė mokslinio tiriamojų darbo plano ir per mažai padeda liaudies ūkiui, kai kuriose studentų grupėse silpnai dirbamas politinis auklėjamasis darbas, kai kurie studentai (Putna, Vaičiūnas) yra politiškai atsilikę ir morališkai netvirti.

Pabaigoje pateikiami pasiūlymai KPI direktoriui. Pirmiausia nurodoma, kad ypatingą dėmesį reikia skirti studentų ir dėstytojų politiniam auklėjamajam darbui. Tai nebuvo formalus pasiūlymas, nes rekomenduota, kaip tai padaryti: „organizuoti kasdieninę agitatorių darbo kontrolę, siste-

mingai kontroliuoti politinio auklėjamojo darbo plano vykdymą, ypač kontroliuoti politinį auklėjamąjį darbą bendrabučiuose ir akademinėse grupėse“⁷⁵.

Šie pasiūlymai akivaizdžiai įrodo, kad tikrosios universiteto reorganizavimo priežastys buvo ideologinės – reikėjo perauklėti tautinę inteligentiją ir išauginti naujo tipo paklusnius sovietinius inteligentus, nekeliančius grėsmės melu ir prievarta pagrįstos totalitarinės valstybės pagrindams.

Sovietinė represinė sistema neišvengiamai veikė universitetą, nes nei dėstytojai, nei studentai negalėjo jaustis saugūs. Tiek vieniems, tiek kitiems buvo sunku kalbėti netiesą, slėpti savo nuomonę, nes priešingu atveju už nelojalumą sovietinei santvarkai ir ištartą tą santvarką kritikuojančią frazę jie galėjo būti pašalinti iš universiteto, ištremti į Sibirą. Ideologinė prievarta žeidė žmonių orumą, skatino veidmainystę, žlugdė kūrybingas asmenybes. Universitete vyravo nepasitikėjimo ir baimės atmosfera.

IŠVADOS

Vytauto Didžiojo universitetas tarpukariu tapo tautinės kultūros židiniu, todėl buvo pavojingas okupacinei valdžiai, siekusiai sunaikinti tautinę savimonę. 1944 m. Sovietų Sąjungai reokupavus Lietuvą, sovietų valdžia, pasitelkusi komunistų partiją ir represinį NKVD-NKGB aparatą, pradėjo vykdyti universiteto sovietizaciją, organizuodama represijų, trėmimų ir ideologinės-moralinės prievartos akcijas.

Siekiant išauklėti lojalius ir paklusnius sovietinius piliečius, buvo taikoma ideologinė prievarta: įvesta pseudomokslinė marksizmo-leninizmo disciplina; dėstytojai buvo verčiami paskaitas ideologizuoti, šlovinti rusų ir sovietinių mokslininkų pasiekimus, lankyti marksizmo-leninizmo

universitetą; visi akademinės bendruomenės nariai privalėjo dalyvauti politinėse valandėlėse, ideologinėse ir antireliginėse paskaitose, sovietinių švenčių iškilmėse.

Kovodamas su antisovietiniu pasipriešinimu, LKP(b) Centro komitetas nutarė nesuteikti aukštojo išsilavinimo ir nepriimti studijuoti jaunuolių, kurių tėvai turėjo daugiau kaip 20 ha žemės, artimieji buvo pasitraukę į Vakarus, ištremti ar kovojo partizanų gretose. Tokiu būdu universitete

buvo dirbtinai keičiama studentų socialinė sudėtis.

Prie represijų ir ideologinės prievartos vykdymo universitete aktyviai prisidėjo partinės ir komjaunimo organizacijų nariai. Ypač pasireiškė kitataučiai komunistai, propaguojantys didžiarusišką šovinizmą.

Reakcinga sovietų valdžios ir universiteto komunistų partijos ideologinė politika padarė daug žalos Lietuvos mokslui, kultūrai ir visoms universiteto veiklos sritims.

Nuorodos

¹ M. Martynaitis, *Kauno Antano Sniečkaus politechnikos institutas*, Vilnius, 1979; *Komjaunimo organizacija Kauno universitete ir Kauno politechnikos institute (1922–1972 metai)*, Vilnius, 1979.

² *Nuo Aukštųjų kursų Kaune iki Kauno technologijos universiteto. 1920–1997*, Kaunas, 1997.

³ A. Tamašauskas, *Iš Kauno universiteto ir Politechnikos instituto praeities. Komunistų partinės organizacijos raidos ir veiklos apžvalga*, Kaunas, 2000.

⁴ J. Stražnickas, *Kazimieras Vasiliauskas. Mokslininkas, pedagogas, inžinierius*, Kaunas, 1997; J. Stražnickas, *Profesorius Kazimieras Baršauskas. Meilės galia*, Kaunas, 2006; R. Baltrušis, *Profesorius Antanas Purėnas*, Kaunas, 2008.

⁵ K. Pržialgauskytė, *Studentų socialinės padėties įtaka išsilavinimui: Kauno valstybinio universiteto 1945–1950 m. atvejis (bakalauro darbas)*, Kaunas, 2011.

⁶ KVVDU rektorato 1944 m. spalio 3 d. posėdžio protokolas Nr. 6, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R631, ap. 1, b. 2, l. 8.

⁷ KVVDU rektorato 1944 m. spalio 24 d. posėdžio protokolas Nr. 8, *ibid.*, l. 12.

⁸ A. Tamašauskas, *op. cit.*, p. 20–21.

⁹ KVVDU rektorato 1945 m. vasario 12 d. posėdžio protokolas Nr. 18, LCVA, f. R631, ap. 1, b. 2, l. 28.

¹⁰ KVVDU rektorato 1945 m. vasario 27 d. posėdžio protokolas Nr. 19; 1945 m. balandžio 10 d. KVVDU rektorato posėdžio protokolas Nr. 21, *ibid.*, l. 28, 31.

¹¹ M. Martynaitis, *op. cit.*, p. 69.

¹² A. Tamašauskas, *op. cit.*, p. 21.

¹³ „LKP(b) CK 1944 m. gruodžio 27–30 d. plenumas nutaria“, *Tarybų Lietuva*, 1945, sausio 7, Nr. 6, p. 2.

¹⁴ J. Daumantas [Juozas Lukša], *Partizanai*, Vilnius, 1990, p. 22–23.

¹⁵ KVVDU rektorato 1944 m. gruodžio 20 d. posėdžio protokolas Nr. 12, LCVA, f. R631, ap. 1, b. 2, l. 19.

¹⁶ „Kaune atidarytas Marksizmo-Leninizmo universitetas ir Partinė mokykla“, *Tarybų Lietuva*, 1945, sausio 28, Nr. 22, p. 6.

¹⁷ KVVDU LKP(b) pirminės organizacijos 1945 m. rugsėjo 15–spalio 1 d. darbo planas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 3542, ap. 1, b. 1, l. 2.

¹⁸ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus kalbos 1945 m. balandžio 11 d. LKP(b) CK V plenumo, *Tarybų Lietuva*, 1945, balandžio 24, Nr. 86, p. 2.

¹⁹ KVVDU rektorato 1945 m. balandžio 21 d. posėdžio protokolas Nr. 22, LCVA, f. R631, ap. 1, b. 2, l. 34.

²⁰ Z. Slibinas [Juozas Prapuolenis], „Ateitininkų byla“, *Ateitis*, 1992, Nr. 2, p. 46.

²¹ KVVDU rektorius 1946 m. kovo 30 d. aktas Nr. 1013 § 85; KVVDU rektorius 1946 m. gegužės 10 d. aktas Nr. 1014 § 18, KTU archyvas, ap. 5, b. 6, rektorius įsakymai, 1945–1947 m., l. 39, 44.

²² K. Šešelgis, *Gyvenimas. Mokslo darbai*, Vilnius, 2000, p. 182–184.

²³ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 85.

²⁴ KVVDU pirminės partinės organizacijos 1945 m. rugsėjo 14 d. steigiamojo susirinkimo protokolas, LYA, f. 3542, ap. 1, b. 1, l. 5.

- ²⁵ Ibid., l. 7.
- ²⁶ *Profesorė Vyda Kęsgailaitė-Ragulskienė (1931–2009)*, Kaunas, 2009, p. 247, 254.
- ²⁷ KVVDU rektoriaus 1946 m. rugpjūčio 5 d. aktas Nr. 1018 § 60–61, KTU archyvas, ap. 5, b. 6, rektoriaus įsakymai, 1945–1947 m., l. 81.
- ²⁸ KVVDU rektoriaus 1946 m. rugsėjo 6 d. aktas Nr. 1021 § 46–47, *ibid.*, l. 94.
- ²⁹ „SSRS MVD-MGB įgaliotinio Lietuvoje I. Tkačenkos 1946 m. liepos 11 d. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Kauno universiteto darbuotojų antisovietines nuotaikas“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990. Dokumentų rinkinys*, sud. J. R. Bagušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005, p. 63–64.
- ³⁰ SSRS aukštojo mokslo ministro 1946 m. gruodžio 31 d. įsakymas Nr. 1982k (kopija), KTU archyvas, ap. 3P, b. 472 (prof. A. Purėno asmens byla), l. 140.
- ³¹ A. Tamašauskas, *op. cit.*, p. 52.
- ³² *Ibid.*, p. 76.
- ³³ KVVDU rektoriaus J. Kupčinsko 1948 m. kovo 31 d. įsakymas Nr. 1059-K § 70, KTU archyvas, ap. 5, b. 5, rektoriaus įsakymai, 1947–1949 m., l. 85; KVVDU rektoriaus J. Kupčinsko 1948 m. rugsėjo 7 d. įsakymas Nr. 1071-K § 119, *ibid.*, l. 175.
- ³⁴ A. Tamašauskas, *op. cit.*, p. 72.
- ³⁵ KVVDU rektoriaus J. Kupčinsko 1947 m. gruodžio 2 d. įsakymas Nr. 1051-K § 50, KTU archyvas, ap. 5, b. 5, rektoriaus įsakymai, 1947–1949 m., l. 29; <02http://lt.wikipedia.org/wiki/Juozas_Barzda-Bradauskas>.
- ³⁶ „LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1950 m. birželio 9 d. pažyma apie lietuvių inteligentijos pasisakymus dėl tautos dvasinio gyvenimo naikinimo“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990*, p. 138.
- ³⁷ *Ibid.*, p. 141.
- ³⁸ L. Dambrauskas, *Gyvenimo akimirkos*, 1 kn., Vilnius, 1990, p. 322.
- ³⁹ M. Martynaitis, *op. cit.*, p. 68.
- ⁴⁰ „Ištrauka iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1947 m. lapkričio 28 d. pranešimo LKP(b) CK XV plenumo apie komunistinės ideologijos įdiegimą LSSR mokslų akademijos moksliniuose tyrimuose“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990*, p. 84.
- ⁴¹ KVVDU studentės Eugenijos Mitrikaitės charakteristika, išduota Pakruojo valsčiaus komiteto LKP(b) sekretoriaus Galinio, 1947 m. gegužės 25 d., KTU archyvas, ap. 4A, b. 648, l. 10.
- ⁴² KVVDU rektoriaus 1947 m. gruodžio 31 d. aktas Nr. 1053-K § 18, *ibid.*, ap. 5, b. 5, rektoriaus įsakymai, 1947–1949 m., l. 40.
- ⁴³ K. Pržialgauskytė, *op. cit.*, p. 61–98.
- ⁴⁴ VDU statistikos knyga, Kauno valst. universiteto studentų 1949–1950 m. m. pavasario semestro statistikos duomenys, KTU archyvas, l. 350–351.
- ⁴⁵ „Alberto Gurskio prisiminimai ir pamąstymai“, *Per gyvenimo audras į mokslo šviesą. Vytauto Didžiojo universiteto (1945–1950 m.)–Kauno politechnikos instituto (1951 m. sausis–gegužė) elektrotechnikų specialybių absolventų atsiminimai ir pamąstymai*, Kaunas, 2007, p. 26.
- ⁴⁶ KVVDU rektoriaus 1949 m. balandžio 8 d. aktas Nr. 1089-K § 53, KTU archyvas, ap. 5, b. 8, rektoriaus įsakymai, 1949 m., l. 11.
- ⁴⁷ A. Tamašauskas, *op. cit.*, p. 59.
- ⁴⁸ *Ibid.*, p. 60.
- ⁴⁹ KVVDU rektoriaus 1948 m. kovo 31 d. aktas Nr. 1059-K § 68, KTU archyvas, ap. 5, b. 5, rektoriaus įsakymai, 1947–1949 m., l. 85.
- ⁵⁰ KVVDU išduota V. Kubiliaus charakteristika, 1949 m. sausio 9 d., *ibid.*, ap. 4A, b. 1646a (Vytauto Kubiliaus byla), l. 28.
- ⁵¹ V. Kubiliaus 1949 m. sausio 3 d. pareiškimas KVVDU rektoriui, *ibid.*, l. 33.
- ⁵² „Priešrinkiminiame darbe“, *Mechanikos pirmūnai* (KVVDU Mechanikos fakulteto I kurso sienlaikraštis), 1950, kovo 10, Nr. 6, Kauno technologijos universiteto muziejus.
- ⁵³ „Su agitacine mašina“, *Mechanikos pirmūnai* (KVVDU Mechanikos fakulteto I kurso sienlaikraštis), 1950, balandžio 28, Nr. 7, *ibid.*
- ⁵⁴ Vilutis, „Mūsų agitatoriai pas kolūkiečius“, *Mokslo keliu* (KVVDU Parengiamojo skyriaus sienlaikraštis), 1950, vasario 20, Nr. 7, *ibid.*
- ⁵⁵ *Per gyvenimo audras į mokslo šviesą. Vytauto Didžiojo universiteto (1945–1950 m.)–Kauno politechnikos instituto (1951 m. sausis–gegužė) elektrotechnikų specialybių absolventų atsiminimai ir pamąstymai*, p. 11–12.
- ⁵⁶ Navakauskas, „Į pagalbą“, *Mokslo keliu* (KVVDU Parengiamojo skyriaus sienlaikraštis), 1949, gruodžio 19, Nr. 5, Kauno technologijos universiteto muziejus.
- ⁵⁷ A. Tamašauskas, *op. cit.*, p. 61.
- ⁵⁸ „LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus raštas VKP(b) CK sekretoriui M. Suslovui dėl Lietuvos mokslo ir kultūros sovietizavimo, atskyrimo nuo Vakarų, 1947 m. rugsėjis (slaptai)“,

Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990, p. 78.

⁵⁹ A. Tamašauskas, op. cit., p. 86.

⁶⁰ J. Stražnickas, *Profesorius Kazimieras Baršauskas. Meilės galia*, p. 341.

⁶¹ Žr. <<http://partizanai.org/index.php/kgirnius-partizanu-kovos-lietuvoje/sovietinis-teroras-pirmaisiais-pokario-metais>>.

⁶² „LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus raštas VKP(b) CK sekretoriui M. Suslovui dėl Lietuvos mokslo ir kultūros sovietizavimo, atskyrimo nuo Vakarų, 1947 m. rugsėjis (slaptai)“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990*, p. 78.

⁶³ Kauno valst. universiteto perorganizavimo į KPI ir KMI akto 1950 m. gruodžio 9 d. priedas KPI direktoriui, Kauno apskrities archyvas, f. R-1260, ap. 1, b. 45, l. 101.

⁶⁴ „LSSR Glavlitto pažyma SSRS Glavlitui apie Lietuvos leidinių ideologinę kontrolę, 1948 m. gegužės 28 (slaptai)“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje. 1940–1990*, p. 96.

⁶⁵ Ibid., p. 97.

⁶⁶ Ibid., p. 97–98.

⁶⁷ V. Bastienė, „Kauno valstybinio universiteto komjaunimo organizacijos kova, ugdant marksistinę

studentų pasaulėžiūrą 1944–1950 metais“, *Komjaunimo organizacija Kauno universitete ir Kauno politechnikos institute (1922–1972 metai)*, Vilnius, 1979, p. 83–84.

⁶⁸ A. Tamašauskas, op. cit., p. 90–91.

⁶⁹ Ibid., p. 92.

⁷⁰ KVVDU rektoriaus J. Kupčinsko 1947 m. kovo 10 d. memorandumas LKP(b) CK ir LSSR MT, LCVA, f. R631, ap. 1, b. 76, l. 2–4.

⁷¹ Ibid., l. 4.

⁷² SSRS aukštojo mokslo ministro S. Kaftanovo 1947 m. gruodžio 9 d. įsakymo Nr. 1814 nuorašas, § 1, 2, KTU archyvas, ap. 5, b. 5, rektoriaus įsakymai, 1947–1949 m., l. 57–58.

⁷³ SSRS aukštojo mokslo ministro S. Kaftanovo 1950 m. spalio 31 d. įsakymas Nr. 1924, LCVA, f. R631, ap. 1, b. 77, l. 4.

⁷⁴ KVVDU perdavimo KPI 1950 m. gruodžio 29 d. aktas, ibid., b. 235, l. 1.

⁷⁵ KVVDU perdavimo KPI 1950 m. gruodžio 29 d. aktas, ibid., l. 7–8.

Gauta 2013 03 14

Kauno technologijos universitetas,
K. Donelaičio g. 73, Kaunas
audrone.veilientiene@ktu.lt

Audronė Veilientienė

IDEOLOGICAL VIOLENCE AND REPRISALS AT KAUNAS STATE VYTAUTAS MAGNUS UNIVERSITY (1944–1950)

Summary

At the end of WWII, when the second Soviet occupation of Lithuania started, it was accompanied by Sovietisation, terror, and ideological-moral coercion carried out by the USSR. The same methods were applied to institutions of higher education. Professors and students of Kaunas State Vytautas Magnus University were arrested, deported, expelled from the university, and forced to study pseudo-scientific disciplines, participate in Soviet festivities, during lectures glorify Russian and Soviet scientists and their achievements, and derogate the history, culture and science of Lithuania. The occupation authorities tried to “re-educate” the national intelligentsia formed during the time of independent Lithuania and to train loyal intellectuals. Therefore, individuals

who did not suit the Soviet government were removed from the university by admitting mostly the children of workers and peasants to the university. Repression and ideological coercion at the university were organised and carried out by members of the Communist Party and Komsomol. These measures, however, failed to destroy the spirit of the national university, and as a result the USSR Ministry of Higher Education reorganised the university, renaming it Kaunas Polytechnic Institute (today Kaunas University of Technology). The ministry renamed the Faculty of Medicine of the university Kaunas Medical Institute (today Lithuanian University of Health Sciences).

Partizanų baudžiamoji praktika Varėnos krašte (1944–1952 m.)

Straipsnyje analizuojami partizanų baudžiamieji veiksmai Varėnos krašte. Išnagrinėjus įvairius sovietų represinių struktūrų ir partizanų dokumentus, siekiama atskleisti partizanų vykdytų mirties bausmių ir nužudymo atvejų įvairovę, jų priežastis ir aplinkybes.

IVADAS

Partizaninis karas Lietuvoje 1944–1953 m. – plačiai istorikų nagrinėjamas laikotarpis. Vis dėlto vienas esminių jo aspektų dar sulaukia mažiau dėmesio, o pasirodžius istorikų darbų ta tema pastebimas visuomenės susipriešinimas. Tai partizanų baudžiamoji praktika, jos priežastys, nuostatos ir taikymas, t. y. mirties bausmės.

Pirmiausia svarbu aptarti priežastis, kodėl ėmus nagrinėti partizanų įvykdytus nužudymo atvejus visuomenėje kyla ažiotažas. Partizaninis karas – dar nesenas praeities laikotarpis, kurio tyrimams didelę reikšmę turi gyvoji istorija – dalyvių ir amžininkų liudijimai. Daugelis Lietuvos šeimų vienaip ar kitaip buvo susijusios su partizaniniu judėjimu ir nuo jo neatsiejama trėmimais, todėl iki šiol šis laikotarpis dažniausiai vertinamas asmeniniu požiūriu. Ne mažiau svarbus ir tas aspektas, kad pastarieji dvidešimt atkurtos Lietuvos nepriklausomybės metų buvo herojinės partizanų istoriografijos etapas, kai partizanų baudžiamoji praktika buvo

nagrinėjama labai paviršutiniškai. Galima spėti, kad tai lėmė baimė būti nesuprastiems ar apkaltintiems laisvės kovų dalyvių diskreditavimu.

Be sovietmečiu leistų antipartizaninių veikalo, bene pirmąsias įžvalgas šia tema pateikė Kęstutis Girnius¹. Jis apibendrinėdavo tiek partizanų supratimą jų vykdomų veiksmų požiūriu, tiek opius „kaltumo“ ir „nekaltumo“ klausimus, kritiškai įvertino sovietmečiu pasirodžiusius propagandinius leidinius. Nijolė Gaškaitė 1996 m. publikuotame straipsnyje² apžvelgė partizanų požiūrį į mirties bausmes ir nužudytųjų socialines kategorijas, akcentavo partizanams priskirtus žudymus. Plačiausiai partizanų baudžiamosios praktikos priežastis ir vykdymą nagrinėjo Mindaugas Pocius³. Jis analizavo įvairią partizaninio karo statistiką, akcentavo didesnio masto partizanų veiksmus ir nekaltus žudymus. Šiokių tokį ažiotažą sukėlė 2011 m. pasirodžiusi Povilo Masilionio sudaryta „Partizanų teroro aukų atminimo knyga“⁴. Šiame leidinyje spausdinami sovietmečiu sudarytuose archyvuose dokumentuose ir leistose knygose pateikti nužudytų žmonių sąrašai.

Vis dėlto svarbu išskirti vieną pirmųjų šio straipsnio žodžių – „karas“. Lietuvoje jis nesibaigė frontui nutolus į vakarus. Bernardas Gailius, nagrinėdamas tarptautinės teisės aktus, teigia, kad, atstovaudami okupuotai valstybei, partizanai turėjo visas karinės ir

politinės valdžios teises⁵. Kaip vienintelę ir aukščiausiąją šalies valdžią partizanus pripažino ne tik visos Lietuvos partizanų vadai savo 1949 m. vasario mėn. suvažiavime, ten taip pat paskelbė, kad nuo 1940 m. birželio 15 d. Lietuvoje yra karo būklė⁶, bet ir Lietuvos Respublikos Seimas, kuris 1999 m. priėmė įstatymą „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“⁷. Partizanai, kurie vadovavosi kariniais visuomeniniais principais, organizavosi į karinius vienetus ir nešiojo uniformas, taip pat disponavo prokuratūros ir teismų funkcijomis, kurios buvo apibrėžtos jų dokumentuose.

Kaip tik baudžiamosios praktikos taikymą galima nurodyti kaip vieną pagrindinių viso ginkluotojo pasipriešinimo neteisėtai okupacinei valdžiai priemonių. Nuo pat karo pradžios 1944 m. rudenį partizanai deklaravo kovojantys prieš sovietų valdžią, jos atstovus ir jai prijuočiančius asmenis, kurie turi būti nubauti. Tačiau čia vėl būtina pabrėžti žodį „karas“: Lietuvos teritorijoje vyko karas, tiesiogiai susijęs su daugeliu Lietuvos gyventojų. Skeptikai teigs, jog tai buvo tik pačių partizanų karas: esą jie tik slapstėsi miške ir kaimo žmonėms trukdė gyventi, dirbti kasdienius darbus. Bet juk joks karas nevyksta entuziastingai visiems pritariant, jo visada bijomasi, jis visada susijęs su nepritekliais, didesnėmis ar mažesnėmis nelaimėmis. Žmogaus prigimtis lemia, kaip elgtis: paklusti sistemai arba priešintis, ir dažniausiai besipriešinantieji vienaip ar kitaip į netiesioginę kovą įtraukia aplinkinius – tuos, kurie paklūsta. Taip priartėjama prie dažniausios kalbant apie partizanų baudžiamąją praktiką replikos – o kaip dėl nekaltai nužudytų asmenų? Taip, tokių buvo. Kare visada tokių būna. Tai ne paslaptis, apie ginčytinas mirties bausmes kalbėjo ir patys partizanų vadai. Tik šios mirtys neturi užgožti viso partizaninio judėjimo, jo reikšmės, nes jos nebuvo taisyklė

ar masinis nevaldomas reiškiny. Nereikia vengti kalbėti apie partizanų baudžiamąją praktiką, bijoti žodžio „nužudymas“, nes jo reikšmė netapatintina su dabartine kriminaline jo samprata. Buvo tokia kovos priemonė, bet partizanų vardo ji nežemina, jų veiklos nediskredituoja.

Viešumas turėtų sumažinti šios temos politizavimą ir kraštutinių pozicijų aktyvumą. Be to, kalbant apie tai, būtų parodyta, jog Lietuva, kaip nepriklausoma demokratinė valstybė, partizanus pripažinusi to meto aukščiausiosios valdžios vykdytojais šalyje, nebijo pasakyti, kad svarbų šalies raidai istorinį įvykį – partizaninį karą – kartais aptemdydavo neaiškiais motyvais paremti nužudymo atvejai. Tačiau tai nekeičia fakto, kad partizaninis judėjimas kilo iš nenoro pasiduoti ir tarnauti svetimai valdžiai, o patys partizanai kaip kovotojai dėl Lietuvos laisvės su sovietų okupaciniu režimu smarkiai prisidėjo išsaugodami valstybingumą ir tautiškumą. Tai patvirtina skaičiai: apie 50 tūkst. žmonių buvo aktyvūs ginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, o visame judėjime kaip pagrindžio organizacijų nariai, rėmėjai, partizanai dalyvavo daugiau kaip 100 tūkst. žmonių⁸. Atsakydama į pasipriešinimą sovietų valdžia taikė savo represijas, nuo kurių apie 20 tūkst. partizanų žuvo, apie 113 tūkst. Lietuvos gyventojų buvo ištremta⁹.

Siekdamas išnagrinėti partizanų baudžiamąją praktiką, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Specialiųjų tyrimų skyrius vykdo programą „Bendri negrįžtamieji žmonių nuostoliai Lietuvoje 1944–1953 m.“. Jos tikslas – kuo nuodugniau ištirti partizanų ir gyventojų santykius karo metu, atskleisti nužudymo atvejų įvairovę, išaiškinti partizanų organizacijų taikytą sprendimų gyventojų atžvilgiu priėmimo tvarką. Keliami uždaviniai atlikti kompleksinį istorinį statistinį tyrimą, parengti žūties atvejų klasifikaciją ir

statistinių duomenų rinkinį; surinkti duomenis apie partizanų organizacijų santykius su gyventojais, karo lauko teismų (toliau – KLT) ir kitų partizanų institucijų veiklą; atlikti šių duomenų istorinę ir teisinę analizę, įvertinti partizanų sprendimų gyventojų atžvilgiu teisėtumą, pagrįstumą ir padarinius. Taip pat siekiama patikslinti, papildyti sovietinių laikų kartoteką, kuri saugoma LGGRTC kaip partizanų nužudytų ir sužeistų asmenų duomenų bazė, ir ištaisyti jos klaidas.

Šiuo metu baigtas programos etapas ir atliktas archyvinis istoriografinis tyrimas, apimantis Varėnos kraštą (buv. Varėnos apskritis) 1944–1952 m. įvykdytas mirties bausmės, nužudymo atvejus ir kautynėse žuvusius žmones. Šis straipsnis parengtas to tyrimo pagrindu.

Dzūkija kaip teritorinis tyrimo objektas buvo pasirinkta dėl bene plačiausio ir aktyviausio ginkluotojo pasipriešinimo sovietams. Taip pat šis regionas išsiskyrė geografinėmis ir gamtinėmis savybėmis bei susiklosčiusia istorine patirtimi – kairysis Merkio krantas tarpukariu buvo okupuotas lenkų. Tai pietinė Dainavos partizanų apygardos dalis, kuri pasižymėjo organizuotumu ir savarankiškumu ir pirmoji kartu su Tauro apygarda sudarė jungtinį partizaninį darinį – Pietų Lietuvos partizanų sritį.

Kadangi sovietų valdžia dažnai vykdė administracinio suskirstymo reformas, objekto teritorijos klausimas yra keblus ir painus. Mat iki 1946 m., kai buvo įkurta Varėnos apskritis, jos valsčiai priklausė Alytaus apskrčiai (žr. 1 lent.).

1 lentelė. *Varėnos apskrities administracinis suskirstymas 1946–1950 m.*

Valsčius	Įkūrimo data	Pastabos
Druskininkų	1946 04 24	iki 1946 04 24 – Alytaus apskritis
Marcinkonių	1946 04 24	iki 1946 04 24 – Alytaus apskritis
Merkinės	1946 04 24	iki 1946 04 24 – Alytaus apskritis
Perlojos	1947 11 06	sudarė Varėnos ir Merkinės vls. teritorijos
Raitininkų	1947 11 06	sudarė Merkinės ir Alytaus aps. Alovės vls. teritorijos
Rudnios	1946 04 24	iki 1946 04 24 – Alytaus apskritis
Varėnos	1946 04 24	iki 1946 04 24 – Alytaus apskritis

1950 m. birželio 20 d. pakeitus Lietuvos SSR administracinį suskirstymą, įkurti Varėnos ir Druskininkų rajonai. Į Varėnos rajono teritoriją įėjo buvusių Marcinkonių, Merkinės, Perlojos, Rudnios ir Varėnos valsčių teritorijos. Į Druskininkų rajono teritoriją įėjo buvęs Druskininkų valsčius, dalis Marcinkonių, Merkinės ir Raitininkų valsčių teritorijų. Daržininkų, Matuizų ir Valkininkų apylinkės, kurios iki 1950 m. priklausė Trakų apskrities Valkininkų valsčiui, prie Varėnos rajono

prijungtos tik 1955 m., todėl Valkininkų valsčiaus nužudymai priskiriami prie visos Trakų apskrities nužudymų. Buvęs Raitininkų valsčius tapo Alytaus rajono Raitininkų apylinke. Toks teritorinis tyrimo objektas pasirinktas vengiant dar didesnės painiavos, taip pat orientuojantis į Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomų bylų suskirstymą. Todėl teritoriniu tyrimo objektu tikslingiausia laikyti Varėnos kraštą, kuris nėra prilygintinas dabartiniam Varėnos rajonui.

Tyrimo chronologinės ribos – nuo pirmųjų partizanų būrių įsikūrimo 1944 m. rugsėjį iki 1952 m. gruodžio 12 d., kai buvo sunaikintas paskutinis Dzūkų rinktinės ir Dainavos apygardos būrys. Partizaninio pasipriešinimo etapus tikslinga skirti atsižvelgiant į baudžiamųjų veiksmų mastą, jie panašūs į istoriografijoje nusistovėjusį partizaninio karo skirstymą: pirmasis etapas – 1944–1945 m., kai partizanai veikė didesnėmis pajėgomis, vykdė nemažai pasau; antrasis etapas – 1946–1948 m. – išsiskiria baudžiamųjų veiksmų kiekiu ir pobūdžiu; trečiajame etape – 1949–1952 m. – keitėsi kovos taktika ir nužudymo atvejų smarkiai sumažėjo.

Vykdam tyrimą naudotasi ne visai išlikusiais LYA fonduose saugomais įvairiais operatyviniais (LSSR NKVD-KGB struktūrinių padalinių, skirtų kovai prieš lietuvių tautinį pagrindį ir vykdyusių kontržvalgybinį darbą ir kt.) dokumentais, sovietinių represinių struktūrų teistų partizanų, jų ryšininkų ir rėmėjų baudžiamosiomis bylomis, Lietuvos komunistų partijos dokumentais, tremties bylomis ir kt. Taip pat tiriant pravertė Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA) saugomi 1942 m. visuotinio gyventojų surašymo dokumentai ir 1944–1948 m. naujakurių sąrašai.

Analizuojant LYA dokumentus dažnai susiduriama su jų patikimumo problema. Mažiau abejonių kelia faktiniai nužudymo duomenys, tačiau vertinant įvykių aplinkybes į dalį dokumentų, ypač operatyvinių, nereikėtų žiūrėti kaip į labai objektyvius šaltinius, nes sovietinė sistema partizanus nušviesdavo kaip „sovietinės gerovės“ naikintojus ir pan. Sunkumų kelia dažnai iškraipyti asmens duomenys, geografiniai pavadinimai, dokumentuose nurodomos skirtingos įvykių datos ir kt. Baudžiamųjų bylų apklausų protokolai suteikia daugiau informacijos apie įvykių aplinkybes ir dalyvius.

Ši archyvinė informacija yra pagrindinė, tačiau ir ji turi būti vertinama kritiškai.

Taip pat buvo peržvelgta tuometinė Varėnos krašto spauda – „Tarybinio balso“ (1946–1962) ir „Raudonosios vėliavos“ (1962–1988) laikraščiai. Juose išspausdintų straipsnių ir atsiminimų taip pat negalima laikyti objektyviais šaltiniais. Jie tendencingi, partizanai juose vaizduojami vienareikšmiškai – kaip „banditai“, „nacių pakalikai“, o jų veikla – kaip „buržuazinių nacionalistų siautėjimas“ ir t. t. Išsiskiria 1987 m. vasarą publikuoti Konstantino Jevseičiko pokario kovų prisiminimai „Giltinės sutramdymas“¹⁰, neretai aprašantys klaidingus arba kitais šaltiniais neparemtus nužudymo atvejus. Antai K. Jevseičikas nurodo, kad 1946 m. Merkinės vls. Žeimių k. buvo nužudytas Jonas Gelažauskas, Kosto s.¹¹ Tačiau rasti archyviniai dokumentai rodo, kad J. Gelažauskas 1948 m. liepos 24 d. pateikė prašymą priimti jį į VKP(b) kandidatus. Prašyme jis teigė dėl partizanų 1946 m. buvęs priverstas pakeisti gyvenamąją vietą ir persikelti į Druskininkus¹².

Kaip orientacinė ir pagalbinė priemonė tiriant naudota ir minėtoji LGRTC saugoma partizanų nužudytų ir sužeistų asmenų duomenų bazė, kurioje užregistruoti anketiniai asmenų duomenys iš sovietinių kartotekų. Tačiau dažniausiai tai netiksli, neišsami, besidubliuojanti arba klaidinga informacija. Ją patikslinti, papildyti duomenis, ištaisyti klaidas, nustatyti pakartotinius atvejus – taip pat vienas iš vykdomos programos tikslų.

Tyrimo metu buvo sudaryta atskira kiekvieno nužudyto asmens (arba jų grupės) anketa, kurioje pateikti nužudyto asmens duomenys, nužudymo data, vieta, vykdytojai, motyvas, įvykio aplinkybės ir šaltiniai. Anketos punkte „Vykdytojai“ nurodomi partizanų duomenys – vardas, pavardė, slapyvardis, o išsami informacija apie juos pateikiama sudaromame partizanų sąrašė, kuris leidžia atlikti spartesnę paiešką, palyginti

ar surasti konkrečioje vietovėje veikusius laisvės kovotojus. Pункte „Motyvas“ nurodoma tik tiksli informacija apie nužudymo priežastis, t. y. jeigu tokios buvo nurodytos šaltiniuose (pvz.: dėl ryšių su sovietų valdžia, dėl šnipinėjimo ir pan.). Tačiau daugeliu atvejų nužudymo motyvą galima nuspėti iš įvykio aplinkybių arba asmens duomenų (pvz., darbovietės). Pункte „Aplinkybės“ pateikiama visa kita informacija apie įvykį, jo eigą, kitus dalyvius, liudytojus, pastabos ir kiti svarbūs duomenys.

Renkant informaciją, turimi duomenys buvo nuosekliai tikrinami ir papildomi, atsirado ir neįregistruotų atvejų. Didesnių sunkumų kėlė netikslūs arba neišsamūs duomenys. Tokie atvejai buvo sudėti į atskirą bylą ir į bendrą anketų skaičių neįtraukti. Juose dažniausiai nurodomi neaiškūs nužudyto asmens duomenys, nežinoma įvykio data, vieta, netgi abejojama faktu, ar asmuo tikrai buvo nužudytas, įvykį patvirtina vienas arba abejotinos reikšmės šaltinis. Prie tokių nužudymų priskirti atvejai, aprašyti spaudoje ir literatūroje, bet neparemti jokiais kitais šaltiniais; atvejai, kuriuose iškraipyta nužudytojo pavardė ar įvykio vieta; keletas Baltarusijos SSR Gardino srityje įvykdytų nužudymų; atvejai, kai KLT protokole rašoma, kad asmeniui paskirta mirties bausmė, tačiau nenurodoma, ar ji buvo įvykdyta, o daugiau tai nušviečiančių šaltinių nerasta. Taip pat užregistruoti partizanams nepriširtini nužudymo atvejai, žmogžudystės, savižudybės ir sužeidimai.

Surinkta informacija patikrinta naudojantis LGGRTC duomenų bazėmis – baudžiamųjų bylų; tremties bylų; kadrinių sovietinių struktūrų darbuotojų, kurioje pateikti duomenys apie jų darbinę veiklą.

Tiriant išskirtos šios nužudytųjų grupės:

a) administracijos darbuotojai ir tarnautojai – vykdomųjų komitetų pirmininkai, jų pavaduotojai, sekretoriai; kaimišųjų

apylinkių tarybų pirmininkai, jų pavaduotojai, sekretoriai; apylinkių tarybų deputatai; komjaunimo ir partiniai funkcionieriai (komsorgai, partorgai ir kt.); dešimtininkai; inspektoriai; instruktoriai; mokesčių ir paruošų agentai; eiguliai; mokytojai; kolūkio pirmininkai, sąskaitininkai ir valdybos nariai; sanatorijos ir lėtpjūvės direktoriai; kiti darbuotojai;

b) administracijos darbuotojų ir tarnautojų šeimos nariai;

c) karinių ir saugumo struktūrų darbuotojai, pareigūnai – represinių struktūrų kariai, karininkai; stribai; milicininkai; operatyviniai įgaliotiniai;

d) karinių ir saugumo struktūrų darbuotojų, pareigūnų šeimos nariai;

e) aktyvistai, t. y. kaip tik taip archyvinuose dokumentuose įvardyti asmenys, nors sovietiniais-partiniais aktyvistais galima laikyti daugumą administracijos darbuotojų ir tarnautojų, taip pat lojalius sovietų valdžiai eilinius žmones; šaltiniuose nurodyti aktyvistai dažniausiai buvo ūkininkai ar darbininkai, nes pareigas ėję asmenys būdavo įvardijami konkrečiai pagal pareigybes;

f) aktyvistų šeimos nariai;

g) naujakuriai – asmenys, kuriems sovietų valdžia suteikė žemės iš buvusių dvarų, ištremtų partizanų šeimų ir kitų žmonių valdų;

h) informatoriai arba agentai – asmenys, sovietų represinių struktūrų užverbuoti teikti įvairaus pobūdžio informaciją apie partizanus, jų ryšininkus ir rėmėjus, kitus gyventojus;

i) komjaunuoliai;

j) mokiniai;

k) ūkininkai ir darbininkai – asmenys, kurių pagrindinė veikla archyvinuose dokumentuose nurodyta kaip žemės ūkis, samdomasis darbas;

l) buvę partizanai, pagrindžio ryšininkai, rėmėjai ir pagalbinkai.

BAUDŽIAMOSIOS PRAKTIKOS TAIKYMAS

Partizanų karo lauko teismai. Pradėjusių kurtis pirmųjų partizanų dalinių ir didesnių formuočių štabai nustatė vidaus tvarkos ir veiklos taisykles, baudžiamosios praktikos ir KLT nuostatus. Vienas pirmųjų didesnių partizanų vienetų Dzūkijoje buvo Dominyko Jėčio-Ažuolio 1945 m. birželį įkurta Dzūkų rinktinė, kurios štabo parengtos partizanų veiklos taisyklės numatė, kad tikslui pasiekti partizanai gali naudoti „spaudą – raštiškus bendrus ir asmeninius išpėjimus; applanymą – žodinį išpėjimą; fizinę bausmę; konfiskavimą ar visišką sunaikinimą asmeninio turto; mirties bausmę“¹³. Juozo Vitkaus-Kazimieraičio 1945 m. gegužės 7 d. įkurta Dzūkų grupė 1945 m. lapkričio 18 d. buvo pervadinta į A apygardą (atitinkamai A apygarda 1946 m. gegužės 15 d. pervadinta į Dainavos apygardą), kurios štabas parengė Partizanų lauko teismo nuostatus. Juose numatyta partizanų lauko teismui nagrinėti nusižengusių partizanų bylas; šnipinėjančių ir kitų asmenų, dirbančių bolševikams, bylas. Teismo sprendimu asmuo galėjo būti išteisintas, papeiktas arba nubaustas mirties bausme. Byla galėjo būti nagrinėjama už akių, o sprendimas turėjo būti įvykdytas per 24 valandas nuo jo patvirtinimo¹⁴.

Daugumoje straipsnių apie partizanų KLT rašoma, kad jų veiklai daugiausia trukdė tinkamų sąlygų neturėjimas, todėl dažniausiai protokolai būdavo surašomi formaliai, nes to reikalavo partizanų vadai. Dainavos apygardos Merkio rinktinės vado Adolfo Ramanausko-Vanago 1946 m. spalio 8 d. įsakyme I bataliono II būrio vadui nurodoma „kuo skubiausiai pranešti pavardes, vardus ir adresus Tamstai priklausomoj erdvėj likviduotų šnipų nuo š. m. birželio 13 d. ir po to. Ateityje sudarinėti KLT protokolus pagal pri- siunčiamą pavyzdį. Su tuo gerai supažindinti

visus partizanus.“¹⁵ A. Ramanauskas-Vanagas 1957 m. birželio 11 d. apklausoje teigė, kad protokolai turėjo būti surašomi iš anksto, motyvuojant, už ką asmuo sušaudomas, ir tai turėjo būti paskelbiama sušaudomajam. Tačiau praktikoje šių taisyklių nebuvo laikomasi. Protokolai buvo surašomi po nužudymo formaliai, vien tik ataskaitai, nes A. Ramanauskas-Vanagas reikalavo, kad jam pavaldūs partizanų vadai tokius protokolus pristatytų. Vis dėlto A. Ramanauskas-Vanagas pabrėžia, kad ištirti nusikaltimą pagrindžio sąlygomis buvo beveik neįmanoma, nes daugeliu atvejų partizanai, nuėję jo tirti, žūdavo¹⁶. Tačiau esama ir kitokių faktų apie partizanų KLT. Dainavos apygardos Kazimieraičio (buv. Merkio) rinktinės Geležinio Vilko tėvūnijos II kuopos I skyriaus vado Juozo Židecko-Žemaičio parodymuose apie partizanų KLT vykdymą ir tvarką teigiama, kad teismui vadovavo vadas, šiuo atveju – pats J. Žideckas-Žemaitis, o teismo nariais buvo jo būrio partizanai. Nuosprendžiui turėdavo įtakos iš visuomenės surinkta informacija apie kaltinamąjį, jo lojalumą sovietų valdžiai ar bendradarbiavimą su represinėmis struktūromis. Partizanai patys rinko žinias apie tam tikrą žmogų. Jeigu surinkta informacija įrodydavo, kad kaltinamasis veikia prieš partizanus, partizanai surengdavo teismą, surašydavo protokolą, kuriame nurodydavo nuosprendžio priežastis. Protokolą pasirašydavo teismo pirmininkas ir teismo nariai partizanai. Nuosprendžio įvykdymas taip pat buvo pažymimas protokole ir patvirtinamas parašais. KLT protokolai būdavo surašomi trimis egzemplioriais: vieną jų pasilikdavo teismo pirmininkas, kiti du būdavo išsiunčiami kuopos vadui, kuris vieną egzempliorių nusiųsdavo Geležinio Vilko tėvūnijos štabui – partizanų veiklos ataskaitai¹⁷.

Išnagrinėjus Varėnos krašte pagal KLT įvykdytus mirties nuosprendžius, galima

teigti, kad dauguma protokolų buvo surašyti pasinaudojus galimybe bylą nagrinėti už akių. Sunku nustatyti, ar protokolas surašytas prieš nuosprendį įvykdant ar po to, bet dažniausiai jo surašymo ir mirties bausmės data sutapdavo, o pagal Partizanų lauko teismo nuostatus sprendimas ir turėjo būti įvykdytas per 24 valandas.

Taip pat žinoma faktų, kai partizanai sulaikydavo asmenis, atlikdavo jų apklausą ir nuo to priklausydavo nuosprendis. 1945 m. rugpjūčio 9 d. Subartonių miške (buv. Alytaus aps. Merkinės vls.) partizanai sulaikė važiuojančius Merkinės sovietinius-partinius aktyvistus. Merkinės apylinkės tarybos pirmininką Aleksandrą Nikolską, Andriaus s., ir Merkinės partorgo dukterį komjaunuolę Stasę Mizaraitę partizanai išsivedė su savimi, o kitus penkis asmenis paleido. A. Ramanauskas-Vanagas 1957 m. gegužės 31 d. apklausoje teigė, jog jis apklausė S. Mizaraitę, surašė kvotos protokolą ir davė jai pasirašyti. Kvota nebuvo paruošta iš anksto. A. Nikolskas ir vėliau atvestas stribas Aleksandras Sudničenko, Povilo s., buvo nušauti, o S. Mizaraitę paleista¹⁸.

Atskirai bausmės būdavo apibrėžtos ir partizanų platinamuose atsisaukimuose bei įspėjimuose konkrečias pareigas einantiems ir kitiems asmenims, o bausmių vykdymas aptartas įvairiuose įsakymuose. Tačiau nusikaltimai buvo aiškiai įvardyti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) 1949 m. Teismų statuto projekto Baudžiamuosiuose nuostatuose¹⁹. Mirties bausmė buvo skiriama už šnipinėjimą, darbą priešui, išdavystes, vietos gyventojų įskundimą, vagystes ir kt. Jos taip pat galėjo sulaukti okupacinės valdžios pareigūnai, veikiantys prieš vietos gyventojus, valdžios rėmėjai, kriminalinius nusikaltimus padarę asmenys.

Baudžiamosios praktikos kryptys ir jų analizė. Iš nurodytų nužudytųjų grupių iš-

siskiria trys pagrindinės kategorijos, kurios parodo, kokiems žmonėms partizanai skyrė daugiausia dėmesio, ką laikė pavojingiausiais ir labiausiai prisidedančiais prie sovietų valdžios išsigalėjimo. 30,6 proc. (arba 152 nužudytieji) sudaro asmenys, archyvuiniuose dokumentuose įvardyti kaip ūkininkai ar darbininkai; 29,6 proc. (arba 147 nužudytieji) – karinių ir saugumo struktūrų darbuotojai ir tarnautojai; 20,9 proc. (arba 104 nužudytieji) – administracijos darbuotojai ir kiti tarnautojai.

Pastarosios dvi kategorijos labiausiai pabrėžiamos ir partizanų dokumentuose. LLKS Tarybos 1949 m. vasario 12 d. nutarime „Dėl laisvės kovotojų ir gyventojų santykių pobūdžio“ rašoma, kad „VKP(b) nariai, ginkluoti okupacinės valdžios pareigūnai ir visi kiti tautai priešiškais tikslais apginkluoti asmenys skaitomi lietuvių tautos priešais ir todėl iškrenta už neliečiamumo ribų.“²⁰ Taigi tokiais tampa visi karinių ir saugumo struktūrų darbuotojai ir tarnautojai, kuriems partizanai neprivalėjo rengti KLT, nes „asmenys, užtikti bevykdant nusikalstamą darbą, įmatytą okupacijos meto Baudžiamajame statute, gali būti baudžiami vietoje be teismo“²¹. Beje, šis teiginys tinka visoms socialinėms kategorijoms. Iki 1949 m. vasario 12 d. tokio konkretumo partizanų dokumentams trūko. Tačiau LLKS nutarimai gimė iš ankstesnių metų patirties, sudėjus visų apygardų vadų nuostatus į vieną dokumentą. Todėl ginkluoti ir nusikalstantys asmenys viso partizaninio karo metu turėjo būti vertinami vienodai.

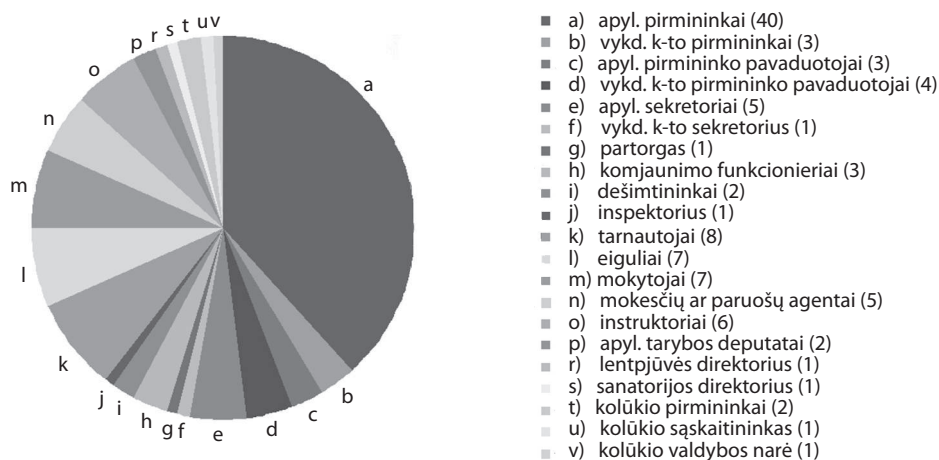
Nustatyta, kad buvo nužudyti 77 stribai, 43 saugumo kariuomenės kariškiai, 14 operatyvinių įgaliotinių, 12 milicininkų ir LSSR MGB poskyrio viršininkas. Nors šie asmenys praktiškai buvo laikomi esantys už įstatymo ribų, partizanai ir jiems buvo suteikę galimybę atsisakyti savo darbo ir taip išvengti bausmės įteikdami atsisaukimus

ir raginimus pagalvoti apie lietuvių tautai daromą žalą²². Dauguma kariškių ir strībų (apie 50 proc.) nukauti partizanų surengtose pasalose, kurioms būdavo gerai pasiruošiama – parenkama vieta, iš kurios būtų patogų apšaudyti keliu važiuojančius asmenis, išvaloma kulkosvaidžių ugnies krypties vieta, kelias užminuojamas, į pasalos organizavimą įtraukiami ryšininkai, kurie pranešdavo apie važiuojančias karines-operatyvines grupes ir t. t. Dažniausiai karinė-operatyvinė grupė partizanų būdavo išskviečiama specialiai: vietos gyventojas saugumo pareigūnams pranešdavo apie tam tikroje vietoje pastebėtus partizanus, jų įvykdytą baudžiamąją ar maisto nusavinimo operaciją. Didelės kovotojų pajėgos pirmaisiais partizaninio karo metais leido surengti daugiau pasalų, tačiau jos buvo organizuojamos ir iki pat aktyvių partizanų veiksmų pabaigos 1949 m. Galima paminėti 1945 m. rugpjūčio 7 d. Jono Jakubavičiaus-Rugio vadovaujamų partizanų ties Babriškių k. (buv. Alytaus aps. Varėnos vls.) surengtą pasalą, kurios metu partizanai nušovė 10 saugumo struktūrų narių²³. 1945 m. pavasarį Subartonių miške (buv. Alytaus aps. Merkinės vls.) Vincas Ivanauskas-Gegutis ir kiti partizanai pasaloje nušovė 9 strības ir kt.

asmenis bei išvadavo į Alytų konvojuojamą areštuotą Gegučio brolių partizaną Joną Ivanauską-Rugį ir dar vieną žmogų²⁴. 1948 m. gegužės 7 d. Bartelių miške (buv. Varėnos aps. Varėnos vls.) Petro Vaitkaus-Genio ir Prano Janušausko-Aro vadovaujami partizanai pasaloje nušovė 9 saugumo struktūrų ir administracijos tarnautojus, kurie Bartelių k. agitavo ūkininkus pristatyti valstybines rinkliavas²⁵. Pasalos rengtos ir mažesnės įvairias akcijas vykdančioms žmonių grupėms, o jų metu sovietų valdžia patyrė nuostolių iš esmės negalėdama užkirsti tam kelio.

Likusių nužudytų karinių ir saugumo struktūrų narių dalį sudaro tie, kurie buvo nukauti ar nužudyti kitų partizanų veiksmų metu, per puolimus ar įvykdant mirties bausmę. Taip pat dalis kariškių ir strībų buvo nukauti, kai veiksmų iniciatyva buvo jų pačių pusėje, karinių-čekistinių operacijų metu.

Kita viena pagrindinių partizanų baudžiamosios politikos krypčių buvo administracijos tarnautojų ir darbuotojų, kurie įtvirtino ar prisidėjo įtvirtinant sovietų valdžią Lietuvoje, sunaikinimas. Šios kategorijos nužudytų asmenų pasiskirstymas pagal pareigas atsispindi pateikiamoje diagramoje (žr. 1 pav.). Daugelį šias pareigas ėjusių as-

1 pav. Administracijos tarnautojų ir darbuotojų nužudymo atvejai

menų galima laikyti partiniais-sovietiniais aktyvistais (bendrajai prasme sovietiniai aktyvistai buvo įvairios socialinės padėties ir profesijų atstovai), kurie formaliai taip pat turėjo arba galėjo turėti ginklą. LSSR NKVD liaudies komisaras Juozas Bartašiūnas 1945 m. rugsėjo 15 d. rašte dėl efektyvesnės kovos prieš partizanus įsakė: „Iki š. m. spalio 1 d. turimais ginklų likučiais apginkluoti visą partinį sovietinį aktyvą, o jei ginklų trūksta – kreiptis į komisariatą.“²⁶ Buvo stengiamasi apginkluoti ne tik komunistų partijos narius ir komjaunuolius, t. y. žmones, kurie savo likimą tiesiogiai susiejo su okupantais, bet ir nemažą dalį tarnautojų. Į kaimą vykstantys mokesčių, paruošų įstaigų darbuotojai paprastai būdavo apginkluojami. Net mokytojams, vykstantiems agituoti, ypač prieš rinkimus, stengtasi įbrukti šautuvą²⁷. Apie visuomenės apginklavinimą rašė ir partizanai. Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės štabo dokumente Kęstučio grupės vadui teigiama: „Bolševikai žmonėms siūlo ginklus. Jie ketina palaužti tautos vienybę, žmonių pasitikėjimą vienas kitu ir t. t. Užkirsti tam kelią partizanai kiekvienam, kuriam bolševikai davė ginklą, privalo pateikti perspėjimą su siūlymu atsisakyti ginklo ir atiduoti jį partizanams. Jeigu antrą kartą žmogus vėl paims ginklą, jis bus sunaikintas kartu su jo daiktais, bus perduotas partizanų KLT ir teisiamas kaip ginkluotas bolševikinis bendradarbis, veikiantis okupanto naudai ir tautos pražūčiai.“²⁸ Sunku pasakyti, ar visuotinė apginklavimo programa buvo įvykdyta, tačiau iš archyvinių dokumentų galima susipažinti su sribų ir sovietinių aktyvistų apginklavimo mastu ir trūkumais. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio Pnušino 1945 m. spalio 4 d. pažymoje bei LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko pavaduotojo I. Grigoričovo ir LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus

viršininko B. Burilino 1945 m. spalio 4 d. rašte pažymima, kad iš 700 Alytaus aps. sribų ginkluoti tėra 557²⁹, o sovietiniam aktyvui apginkluoti buvo skirta 180 šautuvų, 30 automatų ir 9600 šovinių³⁰. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pavaduotojo ir 3-iojo poskyrio viršininko I. Eismonto 1946 m. sausio mėn. suvestinėje nurodyta, kad Alytaus aps. sribai ir sovietinis aktyvas turėjo 543 šautuvus, 119 automatų, 47 lengvuosius kulkosvaidžius ir 37 pistoletus³¹. Žinant, kad 1946 m. vasario 15 d. Alytaus aps. (kaip minėta, Varėnos apskritis kaip atskiras teritorinis objektas pradėjo egzistuoti 1946 m. balandžio 24 d.) buvo 425 sribų etatai, o 1946 m. balandžio 15 d. ginkluotas sovietinio-partinio aktyvo ir savigynos grupės sudarė 313 žmonių³², turimų ginklų ir žmonių skaičius iš esmės sutampa.

Taigi administracijos tarnautojų ir darbuotojų nužudymai turėtų būti paremti ne vien tik partizanų baudžiamuosiuose dokumentuose įvardijamu nusikalstamu darbu tautai ir priešo naudai, bet ir tuo, kad dažnas jų, turėdamas ginklą, peržengė neliečiamumo ribas.

Didžiausią nužudytųjų dalį sudaro kaimo vykdomųjų komitetų pirmininkai, kurie paprastai įvardijami kaip apylinkės pirmininkai. Jie buvo tiesiogiai atsakingi už sovietų valdžios vykdymą ir įtvirtinimą žemiausiame, bet turbūt svarbiausiame sovietinės administracijos sistemos lygmenyje. Vykdomasis komitetas – kolegialus savarankiškas vykdomasis ir tvarkomasis vietinės darbo žmonių deputatų tarybos organas, renkamas 2,5 metų iš tos tarybos deputatų ir nuolat dirbantis tarp jos sesijų. Buvo tiesiogiai atsakingas tiek jį išrinkusiai tarybai, tiek aukštesniajam vykdomajam ir tvarkomajam organui³³. Tačiau svarbu pažymėti, kad kokių nors pareigų ėjimas nebūtinai turėjo sutapti su asmens priklausymu komunistų partijai.

Partizanai nužudė 40 apylinkės pirmininko pareigas Varėnos krašte ėjusių asmenų. Taip pat buvo nužudyti 3 jų pavaduotojai, 5 sekretoriai, 3 valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkai, 4 jų pavaduotojai ir 1 sekretorius. Akivaizdų kaimų ir valsčių tarnautojų nužudymo atvejų skaičiaus skirtumą galima paaiškinti prieinamumu prie jų – nors partizanai ir puldavo valsčių centrus, taip būdavo gana retai. Visi apylinkės pirmininkai buvo nužudyti savo namuose ar vykdančys pareigas kuriame nors kaime, taip pat per pasalas.

Kita vertus, gyvenantys ir dirbantys kaime vietinės administracijos atstovai buvo arti partizaninio judėjimo, todėl jiems buvo geriau pasiekiami partizanų platinami raštiški įspėjimai ir perspėjamieji kovotojų apsilankymai. A apygardos Merkio rinktinės vado A. Ramanausko-Vanago 1946 m. sausio 4 d. pranešime partizanui Broniui Ivanauskui-Šnekučiui rašoma, kad „[...] visi seniūnai ir rinktiniai be išimties turi tuoj pat atsisakyti iš pareigų. Aukojasi tauta, tepasiaukoja ir jie, nors dėl to tektų kiek ir nukentėti. Jiems duodami perskaičius pasirašyti atsistatydinimo pasižadėjimai.“³⁴ Tokių įspėjimų buvimą patvirtina LSSR NKVD-NKGB 1946 m. sausio mėn. aiškinamasis raštas, kuriame rašoma, kad Merkinės vls. teritorijoje partizanai platina atsisaukimus su raginimais mesti tarnybą sovietinėse valdžios įstaigose. Tai paskatino atsisakyti pareigų 7 Merkinės vls. apylinkių pirmininkus ir 4 sekretorius³⁵. 1945 m. gruodžio 18 d. rastame įspėjime teigiama: „[...] Ginkluotas pareigūne, tau išeitis viena. Pasitrauk su ginklu iš budelių tarpo, slapstykis ir gyvenk kaip dera tikram tautos sūnui ir ryžkis atpirkti savo kaltes ant išgamų ir engėjų kailio, ir mes garantuojame gyvybę ir laisvę. Garantuojame, kad tik taikos metu teismas vertins tavo darbų žalą ir nuopelnus ir tik jis skirs tau atlyginimą. Priešingu atveju tolimesnis tavo darbas bus

galutinis paties išneštas ir patvirtintas mirties sprendimas. Jo nepakeis niekas ir taikos metu. [...] Valdžios pareigūne, tavo darbas neturi kenkti saviesiems, neturi pataikauti kruvinajam engėjui, nes, kas neina su tauta, tas prieš ją! Tad, lietuviai, apsigalvokite, nežudykite kitų, neprazudykite ir savęs, nes Tėvynei visuomet bus reikalinga gerų sūnų, sąžiningų darbininkų jos gerovei kurti ir ugdyti.“³⁶ LSSR MGB Varėnos aps. Rudnios vls. poskyrio 1948 m. gegužės 5 d. pažymoje teigiama, kad 1948 m. gegužės 4 d. Edvardui Akstinui, Šimo s., gyvenančiam Karaviškių k., partizanai įteikė raštą, raginantį atsisakyti tarnybos apylinkės taryboje, prieš tai jį perskaitę garsiai. Priešingu atveju jis bus laikomas savo noru vykdančiu pražūtingas priešo užmačias ir sulauks tautos išdaviko galo. Įspėjimą pasirašė Dainavos partizanų apygardos vadovybė³⁷. E. Akstinas 1931 m. įstojo į Vakarų Baltarusijos komunistų partiją, o 1945 m. buvo išrinktas Dubičių apylinkės tarybos deputatu. Galima spėti, kad jis nevykdė partizanų reikalavimų, nes 1948 m. rugsėjo 27 d. buvo nužudytas³⁸.

Partizanai stengėsi pasiruošti kovai tiek prieš anksčiau aptartus saugumo ir karinių struktūrų darbuotojus ir pareigūnus, tiek prieš administracijos tarnautojus ir pareigūnus sudarydami jų sąrašus. Dzūkų grupės štabo viršininko J. Vitkaus-Kazimieraičio 1945 m. spalio 15 d. rašte Merkio rinktinės vadui prašoma pranešti grupės štabo 2-ajam skyriui valsčių vykdomųjų komitetų pirmininkų, milicijos viršininkų (ne rusų), milicininkų, istrebitelių, valsčių komunistų partijos sekretorių, valsčių komunistų partijos kitų pareigūnų, visų įstaigų vadovų komunistų, valsčių viršaičių, nuovadų viršininkų, paštų viršininkų, geležinkelio stočių viršininkų pavardes, vardus, adresus ir kili-mo vietas³⁹. Yra išlikęs tik Merkio rinktinės III bataliono vado Merkio rinktinės vadui 1946 m. lapkričio 1 d. rašytas šifruotas

pranešimas su nustatytų valsčių pareigūnų pavardėmis⁴⁰. Nors, veikiant daugiausia savo gimtosiose vietose, esant plačiam ryšininkų ir rėmėjų ratui, partizanams nebuvo sunku sužinoti minėtas pareigas einančių asmenų, tokių dokumentų buvimas rodo partizanų požiūrį į savo veiklą. Be to, įvairias pareigas administracijoje ėję asmenys daugiau ar mažiau prisidėjo prie sovietų valdžios nurodymų vykdymo, tuo prieštaraudami partizanų tikslams, keldami pavojų sau, o kartais ir savo artimiesiems. Partizanų supratimu, pagrindinė okupacinės valdžios priemonė įsitvirtinti svetimame krašte buvo darbas su žemiausiosios grandies pareigūnais, kurie savo ruožtu stengėsi tas priemones paskleisti pagrindinėje to meto tautos dalyje – valstietijoje. Siekdami užkirsti tam kelią, partizanai viena svarbiausių savo kovos krypčių ir laikė sovietinių pareigūnų naikinimą.

Kad sovietų valdžia įsigalėtų žemiausiam, taip pat ir jauniausiam visuomenės lygmenyje, svarbų vaidmenį atliko mokytojai. 1944–1952 m. aptariamame regione buvo nužudyti 7 mokytojai, tačiau tai nereiškia, kad šią profesiją partizanai traktavo kaip prielankią sovietų valdžiai, o visi mokytojai savo darbe rėmėsi sovietinėmis dogmomis. Iš šių 7 mokytojų 4 buvo nužudyti partizanams įtariant juos turėjus ryšių su sovietų represinėmis struktūromis. Varėnos aps. Marcinkonių vls. Kabelių k. 1946 m. gruodžio 26 d. buvo nužudytas mokytojas Petras Šiškevičius, Petro s., kurį partizanai laikė sau palankiu asmeniu, o būrio vadas Edvardas Juknaitis-Juozaitis išreiškė nusivylimą netikėdamas, kad „Šiškevičius iki tiek nusiris“⁴¹. Tiesa, nėra žinoma, už ką konkrečiai šis mokytojas buvo nužudytas, tačiau galima įtarti jį praradus partizanų pasitikėjimą. Taip pat nėra duomenų, ar tarp minėtų atvejų būta tokių, kad mokytojas buvo nužudytas dėl savo darbo ar mokymo tvarkos.

Vertinant konkrečias pareigybes, nesaugiai tuo metu turėjo jaustis eiguliai, kurių darbas susijęs su miško priežiūra ir žvalgymu, dažnu lankymusi jame. Kaip tik tokių žmonių partizanai ir vengė, nes privalėjo miške išsilaikyti slapta ir nepatekti į kitų asmenų akiratį. Užfiksuoti 7 nužudyti eiguliai, iš kurių 6 buvo įtariamai ryšiais su sovietų saugumo organais ar partizanų sekimu ir išdavimu. Visiems mirties bausmė buvo įvykdyta jų namuose ar iš jų išvedus, taigi nė vienas eigulys nebuvo sulaikytas miške ir nužudytas darbo metu.

Kitų 1 paveiksle pateikiamoje diagramoje išvardytų pareigų atstovai, išskyrus per pasalas nušautus lėntpjūvės ir sanatorijos direktorius, buvo nužudyti vien dėl jų atliekamo darbo. Partiniai ir komjaunimo organizatoriai, vadinti partorgais ir komsorgais, dešimtkiemių įgaliotiniai, paruošų ir mokesčių agentai, inspektoriai ir instruktoriai – visi jie dirbo sovietų valdžiai, važinėjo po kaimus agituoti įvairiais politiniais ir kitais klausimais, rinkti valstybinių rinkliavų iš ir taip sunkiai besiverčiančių žmonių. Visus juos, dirbančius savo darbą, partizanai nušovė pasaloje ar pavieniui vadovaudamiesi nuostata, kad asmenys, dirbantys prieš naudai ir sąmoningai kenkiantys tautai ir kovotojams, baudžiami mirties bausme⁴².

Nors daugelį nurodytas pareigas ėjusių asmenų galima laikyti sovietiniais aktyvistais, tačiau, remiantis archyviniais dokumentais, buvo išskirta atskira jų kategorija, į kurią įeina 14 nužudytų žmonių, šaltiniuose vadinamų aktyvistais. 1944 m. gruodžio 26 d. Alytaus aps. Merkinės vls. Majoriškių k. buvo nužudyti sovietiniai partizanai, aktyvistai Jurgis Marcelis, Juozo s., ir Julius Marcelis, Juozo s.⁴³ 1946 m. spalį Varėnos aps. Merkinės vls. Ilgininkų k. partizanai mirties bausme nubaudė aktyvistus Vincą Cilcų, Juozo s., ir Kazį Cilcų, kurie kaimo susirinkime palaikė komunistų partiją. Partizanų KLT protokole

rašoma, kad V. Cilcus buvo stribo tėvas, sekė partizanus ir vietos gyventojus, pranešdavo apie juos milicijai. Partizanų žinių lape įrašyta, kad V. Cilcus buvo mokamas šnipas, komunistas. K. Cilcus taip pat buvo komunistas nuo 1940 m., jo įskūsti, žuvo du vyrai⁴⁴. Sovietinėse įvykių ataskaitose aktyvistais įvardytų asmenų statusas daug abejonių nekelia, nes tokiu būdu parodytas jų palankumas okupacinei valdžiai ir tuometinei sistemai.

Daugiausia klausimų kelia ūkininkams ir darbininkams įvykdytos mirties bausmės, kurios sudaro 30,58 proc. visų nužudymo atvejų. Nesigilinant gali atrodyti, jog tai neutraliausia socialinė žmonių kategorija, nes šie asmenys nėjo jokių pareigų ir tiesiogiai neprisidėjo prie sovietų valdžios vykdymo ar įsigalėjimo. Straipsnio įvade užsiminta, kad partizaniniame kare būta nekaltų aukų ir neginčytiniais faktais nepagrįstų nužudymų. Tačiau atlikus tyrimą galima teigti, kad konkrečiai įvardyti kaltas ir nekaltas aukas iš esmės neįmanoma. Tai lemia kelios priežastys. Pirma, jau minėtas sovietinių dokumentų, kuriuose visi partizaninio karo įvykiai prilyginti kriminaliniams nusikaltimams, nepatikimumas. Iš jų negalima daryti vienareikšmių ir galutinių išvadų, nes, sovietų supratimu, eilinis ūkininkas ar darbininkas turėjo būti tik nekaltas ir beprasmė auka. Iš to kyla antra priežastis, kad partizanai ir visas jų pasipriešinimas labiausiai nukentėjo nuo plataus šnipų tinklo, kurio pagrindą sudarė kaip tik paprasti kaimo žmonės, buvę arčiausiai partizanų. Vienas pagrindinių partizanų tikslų ir buvo kova su tokiais asmenimis ir tai turi įtakos jų nužudymo atvejų skaičiui. Trečia, diskutuotina, ar nekaltumo prezumpciją, t. y. vieną svarbiausių baudžiamojo proceso principų, kai asmuo laikomas nekaltu tol, kol teismas nenustatė kitaip, galima taikyti kalbant apie XX a. vidurio Lietuvą partizaninio karo

metu. Anksčiau straipsnyje jau buvo aptarti partizanų KLT ir sudėtingas jų vykdymas, tuomečių ir dabartinių normų gretinimas, todėl kyla abejonių, ar nekaltumo prezumpcija galiojo ir galėjo veikti partizaninio karo metu. Ūkininko ar darbininko nužudymas beveik visada būdavo paremiamas kaltinimu bendradarbiavus su sovietų valdžia, lojalumu jai ar ryšiais su ja, partizanų ir jų aplinkos išdavimu ar įtarimu padarius šiuos nusikaltimus. Tiesa, kiek tokiuose kaltinimuose buvo tiesos, vargu ar kada pavyks nustatyti, nes archyvuose dokumentuose nužudytojo sąsajos su valdžios organais retai būdavo nurodomos, juolab plačiau apibūdinamos, o lojalumas okupantams laikytas teigiamu dalyku. Tokią sovietmečio įvykių ataskaitoje ar kitame operatyviniame dokumente nurodytą nužudymo priežastį sunku arba neįmanoma paremti kitais šaltiniais, nes galimi nusikaltami nužudytojo ryšiai su valdžia dažniausiai nebuvo fiksuojami (arba tokių dokumentų neišlikę). Turima agentūrinė informacija, pateikianti žinių tiek apie pastebėtą partizanų judėjimą, tiek ir apie kasdienį kaimo gyvenimą, pasirašyta tik slapyvardžiais, kurių didžiosios dalies neįmanoma identifikuoti. Kita vertus, partizanai, vadovaudamiesi savo nuostatais, turėjo įtariamo asmens veiklą, remdamiesi surinkta informacija, ištirti, svarstyti KLT ir skelbti nuosprendį. Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės štabo dokumente Kęstučio grupės vadui, kurį pasirašė D. Jėčys-Ažuolis, teigiama, kad partizanai vykdo policijos ir juridinių organų funkcijas⁴⁵. Tai leistų tvirtinti, kad visgi nekaltumo prezumpcija galiojo, tačiau, žinant partizaninio karo subtilybes, šio principo ne visada buvo laikomasi. Pačių partizanų veiksmai nusikaltimo tyrimo atveju geriausiai atsispindi jų baudžiamųjų bylų apklausos protokoluose. Į tardytojo klausimus, už ką nužudytas konkretus žmogus, partizanai paprastai atsakydavo, kad jis buvo įtariamas ryšiais su valdžia: teikė jai

informaciją apie laisvės kovotojus ar skundė kitus pasipriešinimui palankius asmenis. Tokius duomenis partizanai gaudavo iš vado, ryšininkų ar rėmėjų. Tolesnis tokių kaltinimų tyrimas, ypač eilinių partizanų baudžiamosiose bylose, tardytojų dažniausiai nedomino, nes svarbiausią tikslą – prisipažinimą arba nužudymo fakto patvirtinimą – jie būdavo pasiekę.

Yra žinoma, kad partizanai, siekdami pagrįsti kaltinimus, apklausdavo įtariamuosius. Antai Varėnos aps. Marcinkonių vls. Musteikos k. 1949 m. rugpjūtį Alfonso Garbatausko-Beržo vadovaujami partizanai sulaikė Gediminą Jaskievičių, Jono s. Nusivedęs toliau nuo kaimo, A. Garbatauskas-Beržas apie dešimt minučių apklausė G. Jaskievičių, kaltino jį bendradarbiavimu su saugumu ir partizanų išdavimu, o paskui Tadiui Baubliui-Lakūnui įsakė jį nušauti⁴⁶. A. Ramanauskas-Vanagas 1957 m. birželio 11 d. apklausos protokole teigė, kad išdavikus partizanai galėjo nužudyti savo nuožiūra, tam nereikėjo aukštesniosios vadovybės leidimo. Jis reikalaudavęs pristatyti tik KLT protokolą, taip siekdamas drausmės. Tačiau A. Ramanauskas-Vanagas pripažino, kad KLT protokolai dažnai būdavo surašomi jau po įvykio tik dėl ataskaitos. Būdavo nekaltų nužudymų, įvykdytų vien tik kitų asmenų keršto sumetimais, neva vienas ar kitas asmuo yra komunistas ar pan.⁴⁷ A. Ramanauskas-Vanagas iš Dainavos apygardos štabo netgi buvo gavęs nurodymą pranešti apie partizanų nekaltai nužudytus asmenis, kai dėl vieno šnipu nukentėdavo jo artimieji⁴⁸. Taigi tokių atvejų tikrai buvo, juos pripažino aukščiausioji partizanų vadovybė. Bet jų mastas ir dažnumas turėjo priklausyti nuo konkrečioje vietovėje veikusio partizanų būrio vado, jo požiūrio į kolaboravimą, griežtumo, išsilavinimo, kitų asmeninių savybių. Todėl pasitaikiusius įvairaus pobūdžio nužudymo atvejus klaidinga priskirti visam ginkluotajam pasipriešinimui, o sąvoka

„(ne)kaltas“ tampa itin kebli. Ar ji (ne)reikalinga – mažų mažiausiai diskutuotina.

Ypatingas dėmesys buvo skiriamas šnipinėjimu kaltinamiems asmenims. Pasak partizanų dokumentų, įtariamasis asmuo iš pradžių galėjo būti įspėjamas⁴⁹ nutraukti savo nusikalstamą veiklą, jeigu nuo jos dar nenukentėjo partizanai ar jiems palankūs gyventojai. Pakartotinai padarius nusikaltimą ar tęsiant ankstesnę veiklą, įspėjimas kaip baudžiamoji priemonė jau nebebuvo taikomas. Žinomas atvejis, kai partizanų KLT buvo nuteisęs asmenis mirties bausme lygtinai. Išlikęs Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto grupės 1948 m. lapkričio 10 d. surašytas KLT protokolai, kuriame buvo už akių nagrinėjama Milių-Miliauskų byla. Adolfas Milius-Miliauskas kaltintas tuo, kad nuo 1945 m. sekė partizanų judėjimą, o 1947–1948 m. dalyvavo tremiant lietuvių šeimas. Alfonsas Milius-Miliauskas kaltintas nuo 1945 m. aktyviai sekęs partizanų judėjimą. Abu nuteisti mirties bausme sušaudant, tačiau, atsižvelgiant į jų šeimos būklę, bausmė skirta lygtinai bandomajam laikotarpiui, iki kol tęsis partizaninė kova. Pakartoję nusikaltimą, šie asmenys per 24 val. turėjo būti likviduoti, Alfonso Milius-Miliausko šeima išvežta į miestelį, o turtas konfiskuotas. KLT pirmininkavo partizanų vadas Adolfas Baublys-Merkys, nariai – partizanai Šilutis, Liepa ir Tigras⁵⁰.

Minėtame Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės štabo dokumente Kęstučio grupės vadui rašoma, kad bolševikų šnipai sunaikinami iškart⁵¹. Alytaus aps. Merkinės vls. Kibyšių k. 1945 m. kovo 9 d. partizanai už bendradarbiavimą su LSSR NKVD organais nušovė Kostą Bolį, Motiejaus s., ir jo žmoną Oną Boliene. Partizanai paliko raštelį: „IŠPĖJIMAS VISIEMS LIETUVIAMS ILGALIEŽUVIAMS. Bolys ir jo žmona yra Lietuvos brolių partizanų išdavikai, jie pranešinėjo NKVD-istams apie partizanų buvimą vietą.

Už tai jie prapuola kaip Lietuvos priešai. Ir kas seks tokiu pavyzdžiu, jų laukia tas pats, visų partizanų persekiojimas.⁵² 1946 m. gruodžio 9 d. tame pat Kibyšių k. partizanų KLT nuteisė Kostą Prunską, Vytautą Čebatorių ir Klimą Taraskevičių (kitur minimas Klemensas Kilmonas). K. Prunskas ir V. Čebatorius sekė vietinius gyventojus ir partizanus, skundė juos bolševikiniais Merkinės pareigūnams, be to, vaikščiojo ginkluoti naktimis ir partizanų vardu įvykdė septyniolika vagysčių – vogė javus, gyvulius ir drabužius. K. Taraskevičius taip pat kartu plėšikavo, turtą slėpė savo namuose, o vėliau pasidalydavo. Visi nubausti mirties bausme sušaudant⁵³.

Varėnos aps. Druskininkų vls. Ratnyčios k. 1947 m. rugsėjo 3 d. Antano Suraučiaus-Paberžio vadovaujami partizanai nušovė pusbrolius Petrą Kalpoką, Petro s., ir Petrą Kalpoką, Juozo s. Jie buvo apkaltinti bendradarbiavę su saugumo organais. Vieną jų saugumiečiai kelis kartus buvo suėmę, bet vis paleisdavo. Kitas P. Kalpokas dažnai lankėsi pas savo svainį partizanų rėmėją Juozą Sviklą ir klausinėjo apie partizanus, jų buvimo vietas. P. Kalpokas buvo sutikęs partizanus ir A. Suraučius-Paberžis jam liepęs niekam apie tai nesakyti, tačiau po kelių dienų toje pat vietoje partizanams buvusi surengta pasala⁵⁴.

Varėnos aps. Rudnios vls. Noškūnų k. 1948 m. rugpjūčio 4 d. partizanai nušovė Agotą Danilienę, Prano d., kurią anksčiau tris kartus buvo įspėję niekam nepasakoti apie partizanus. Paskutinį kartą tai buvo padaryta dvi savaitės iki nužudant⁵⁵. Varėnos aps. Varėnos vls. Vazgirdonių k. 1949 m. birželio 8 d. J. Židecko-Žemaičio vadovaujami partizanai įvykdė mirties bausmę Mykolui Stanevičiui, Juozo s. Partizanai jį jau seniai įtarė ryšiais su saugumo organais, tačiau neturėjo tiesioginių įrodymų. J. Žideckas-Žemaitis keletą kartų įspėjo M. Stanevičių nustoti visiems pasakoti mačius partizanus.

Iš kitų asmenų partizanai sužinojo, kad M. Stanevičius lankosi Valkininkų milicijoje, nenakvoja namie, slapstosi ir ketina persikraustyti gyventi į Valkininkus. Reikia paminėti, kad M. Stanevičiaus teismas vyko 1949 m. birželio 2 d.⁵⁶

Pasitaikė atvejų, kai saugumiečių iniciatyva būdavo sukombinuojama informacija apie neva partizanus išdavusio jiems prielankaus vieno ar kito asmens veiklą. Partizanai, neturėdami sąlygų ištirti tokio atvejo ir nenorėdami rizikuoti nukentėti dar labiau, nubausdavo juos išdavusį žmogų. Saugumiečiai taip pat pasiekdavo tikslą – sukompromituodavo partizanus, priversdami juos nužudyti savą žmogų. Alytaus aps. Merkinės vls. Samūniškių k. 1946 m. kovo 30 d., remdamiesi LSSR MGB Alytaus aps. Merkinės vls. poskyrio viršininko Surkovo kombinacija, partizanai nužudė Juozą Lepešką, Juozo s., kuris buvo aktyvus partizanų rėmėjas, dažnai susitikinėjo su jais savo namuose, duodavo maisto, teikė jiems žinių. Surkovas parašė J. Lepeškai laišką, dėkojantį už suteiktą informaciją, kuria remiantis buvo nužudyti partizanai Juozas Bankauskas ir Zigmas Bankauskas. Šie partizanai iš tikrųjų buvo nužudyti 1946 m. kovo 6 d. prie Alytaus aps. Merkinės vls. Jablanavo k. esančiame bunkeryje. Šis laiškas 1946 m. kovo 23 d. buvo numestas J. Lepeškos kambaryje tarytum atsitiktinai pamestas. Taip pat yra duomenų, kad partizanai įspėdami J. Lepešką buvo vieną kartą sumušę⁵⁷.

Daug dėmesio partizanai skyrė sovietų organizuojamiems rinkimams: reikalavo, kad gyventojai neitų balsuoti, neretai surinkdavo jų asmens dokumentus, grąšindavo nepaklususius nubausti aukščiausiaja bausme. Partizanų vadovybė dėl rinkimų boikoto tiek leido oficialius dokumentus, tiek platino atsišaukimus. Dainavos apygardos vadas D. Jėčys-Ažuolis 1946 m. vasario 28 d. išleido įsakymą dalinių vadams boiko-

tuoti rinkimus į LSSR Aukščiausiąją Tarybą: „1947 m. vasario 4–6 dienomis patiems bei padedant patikimiems vietų gyventojams išklijuoti ar šiaip išplatinti iš anksto paruoštus ir reikiamai sukoncentruotus atsisaukimus, raginančius neiti balsuoti, ir įspėjimus, grasinančius neiti balsuoti net mirties bausmėmis. Kaip tik tokie grasinimai ir sudarys gyventojams priežastį atsisakyti balsuoti.“⁵⁸ 1947 m. vasario 4 d. išplatintame įspėjime rašoma: „Tamstai vien gero linkėdami patariame š. m. vasario mėnesio 9 d. ne tik nevykti balsuoti, bet ir nepasišalinti iš savo sodybos be rimto reikalo. Kas nepaisydamas šio perspėjimo išdrįs savo ir tautos žudikų vykdomoj rinkiminėje komedijoje dalyvauti, tas žudydamas tautą pražudys ir save.“⁵⁹ Alytaus aps. Druskininkų vls. Vietiūnų k. 1946 m. kovo 17 d. partizanai nušovė tokio įspėjimo nepaisiusią Malviną Žūkieneį, Felikso d. Taip pat partizanai turėjo žinių, kad ji ketina juos išduoti⁶⁰.

Remdamiesi statutais ir įsakymais, partizanai kaltinamąjį beveik visada išvesdavo iš namų ir nušaudavo jo sodyboje arba toliau nuo pašalinių žmonių akių miške. Toks mirties bausmės vykdymo būdas nurodytas 1945 m. kovo 7 d. Lietuvos partizanų veiklos ir tvarkos taisyklių projekte ir Dzūkijos rinktinės štabo parengtose partizanų veiklos taisyklėse, sakančiose, kad mirties bausmė gali būti įvykdoma viešai ir slapta. Viešasis mirtininkas baudžiamas vietoje (tik ne šeimos, vaikų akivaizdoje), o slaptasis – išvedamas į nežinią be triukšmo⁶¹. Dėl saugumo ir galimybės pasišalinti dažniausiai tai būdavo atliekama naktį.

Kaip jau minėta, partizanai patys pripažino, jog pasitaikė ir nekaltų aukų. Lietuvos partizanų štabo 1945 m. atsisaukime rašoma: „Bolševikai rėkte rėkia, kad tariamieji banditai, lietuviai, partizanai žudo nekaltus vyrus, moteris, senius ir kūdikius. [...] Mums gaila kiekvieno kenčiančio, gaila tūkstančio

artimųjų Sibire ir tolimojoje Rusijoje, gaila daugybės trūnijančių kalėjimuose, milijonų prispaustų teroro ir vergijos Tėvynėje, pagaliau gaila ir apakusių tautiečių istribitelių, valdžios pareigūnų, šnipelių ir išdavikų. Mums gaila kiekvieno kenčiančio. Bet tai neleidžia ramiai stebėti niekšų pragaištingus darbus ir liejamą kraują, ir šimtų tautiečių ramybei ir laisvei užtikrinti mes privalome aukoti keletą niekšų gyvybių. Tad didesniai tautos pajėgumui išlaikyti, jos vienybei užtikrinti paskutinį kartą tariame: LIETUVIAI, SUSIPRASKITE!“⁶²

Ar galima tokį požiūrį pateisinti? Svarbu pažvelgti į šią situaciją pačių laisvės kovotojų akimis. Partizanai, kovodami miške dėl kiekvienam tikriausiai kiek kitokių tikslų ar priežasčių, pirmiausia turėjo garantuoti savo saugumą, nes kitu atveju būtų nukentėję tiek jie patys, tiek jų artimieji, tiek visas partizaninis judėjimas. Gavę žinių ar kilus įtarimų, kad kaime yra šnipas, dėl kurio kaltės bet kada galėjo kilti pavojus būti suimtiems ar nukautiems per čekistinę-karinę operaciją, partizanai neprivalėjo keisti savo bunkerio ar stovyklos vietos. Būdavo žengiamas logiškas tokiu atveju žingsnis – pašalinama kliūtis veikti saugiai ir užtikrintai. Ne paslaptis ir tai, kad drauge su kaltinamuoju ar įtariamuoju kartais būdavo sušaudomi jo artimieji ar visa šeima. Karo ir žmogiškumo principai to nepateisina. Bet nesiekiant teisti ir nuteisti reikėtų pabandyti suvokti buvusią karo laiko padėtį. Taip veikti partizanus galėjo paskatinti keletas priežasčių. Pirma, partizanai kolaboravimu kaltino visus nužudytuosius. Antra, savisaugos ir baimės jausmas skatino imtis pačių griežčiausių veiksmų. Trečia, bausmės mastas priklausė nuo vadovaujančio partizano asmeninių savybių. Ketvirta, atsirasdavo keršto veiksnys: savo šeimą ir artimuosius praradęs partizanas tokio pat likimo linkėjo savo ar lietuvių tautos priešui. Partizanai dažnai legalizuodavosi dėl artimųjų gerovės, bijodami gresiančių

sankcijų. Sovietai, norėdami palaužti partizanų, taip pat imdavosi dorotis pirmiausia su jų šeimomis, kurios buvo pretendentų į Sibirą sąrašo viršuje. Savo ruožtu partizanai, platindami grasinančius atsisaukimus, taip pat siekė paveikti priešą, reikalavo atsisakyti pareigų, partizanams kenksmingos veiklos ir pan. 1945 m. atsisaukime partizanai deklaravo: „Gera dirbsite – būsite šlovunami, blogai dirbsite – bus blogai Jums ir Jūsų šeimoms. Visi, kas liausis išdavinėti, naikinti lietuvių ir ims padėti savo tautai, gali laukti geros ateities. Laukiame iš Jūsų gero, o jei to nebus, tai visą sunaikinsime be jokio gailesčio.“⁶³

Partizanų įvykdyti baudžiamieji veiksmai šeimų atžvilgiu ir nužudytųjų klasifikavimas pagal amžių kelia bene daugiausia diskusijų šios temos publikacijose ir apskritai visuomenėje. Aptariamame LGGRTC programos „Bendri negrįžtamieji žmonių nuostoliai Lietuvoje 1944 – 1953 m.“ etape, nagrinėjant Varėnos krašte įvykdytus nužudymus, nustatytos maždaug 443 asmenų gimimo datos. Nužudytųjų amžiaus vidurkis – 35,6 metų. Mažiau nei 18 metų buvo sulaukę 52 asmenys, iš jų dauguma – 14–17 metų paaugliai, o dešimtmečiai ir jaunesni – 9. Daugiau nei 65 metų buvo 15 asmenų, tačiau iš jų tik vienas 83 metų amžiaus, o kiti – 73 metų ir jaunesni.

Vėlyvuosiuose partizanų dokumentuose buvo deklaruota, kad atsakomybės už nusikaltimus išvengia 18 metų neturintys asmenys. 1949 m. LLKS Teismų statuto projekte nurodyta, kad KLT teisia visus pilnamečius asmenis, neatsižvelgdamas į jų lytį, tautybę, pilietybę, religines pažiūras ar padėtį ir turimus nuopelnus Lietuvai praeityje, o už nepilnamečius (iki 18 metų) atsakingi jų tėvai ar globėjai⁶⁴. 1949 m. spalio 11 d. LLKS Baudžiamajame statute pastaba dėl amžiaus prirašyta tik punkte, kalbančiame apie dalyvavimą ginkluotuose plėšimuose: jei plėšė

nepilnametis (iki 18 metų), jis nuginkluojamas ir perduodamas globoti artimiesiems. Nusikaltimui pasikartojus, jis galėjo būti nubaustas mirties bausme, o globėjai įspėti. Kalbant apie kitus nusikaltimus, pavyzdžiui, šnipinėjimą, amžiaus cenzas neišskirtas⁶⁵.

Žvelgiant iš šių dienų pozicijų, nepilnamečiai aukščiausiąja bausme neturėjo būti baudžiami. Tačiau kyla klausimai, kada imama suvokti atsakomybė už savo išsakytus žodžius ar padarytus veiksmus ir ar šešiolikmečio (ne)galėjimas pakenkti partizanams ir jų judėjimui bei (ne)pakaltinamumas yra kitoks negu aštuoniolikmečio? Tuo nesiekama pateisinti partizanų veiksmų vaikų nužudymo atvejais: tikriausiai tik jie patys žinojo, kodėl taip elgiasi. Taip pat nėra duomenų, kad nagrinėjame etape būtų buvęs nužudytas prie lovos prikaustytas garbaus amžiaus žmogus, kurio tikrai buvo neįmanoma apkaltinti kolaboravimu ar pan.

Nepilnametystė partizaninio karo metu vertintina nevienareikšmiškai. 18 metų neturintis asmuo galėjo tiek kovoti miške, tiek priklausyti stribų būriui, komjaunimui. 1947 m. sausio 1 d. Varėnos vls. Vydenių k. partizanai už vieno iš kovotojų brolio žūtį nušovė iki 1946 m. rugpjūčio stribų būryje tarnavusį Stasį Lisauską, Jono s. (g. 1930 m.)⁶⁶. Yra duomenų, kad už ryšius su stribais 1946 m. spalio 5 d. partizanai mirties bausme nubaudė Bolių Kibirniką, Emilio s. (g. 1931 m.), gyv. Druskininkų vls. Ratnyčios k. KLT protokole, surašytame 1946 m. spalio 1 d., nurodyta, kad jis sekė gyventojus, persekiojamas ir besislapstančias partizanų šeimas ir partizanus. Dėl to partizanų šeimų nariai turėjo pasitraukti iš savo nuolatinių gyvenimo ir slapstymosi vietų ir atsidūrė sunkioje persekiojamųjų padėtyje. Be to, represinių struktūrų pareigūnai sužinojo ir nustatė svarbius partizanų judėjimo traktus, juos saugojo, dėl ko vos nežuvo keli partizanai ryšininkai ir buvo smarkiai sutrukdytas partizanų ryšys⁶⁷. Pagal 1949 m. LLKS Baudžiamąjį

statutą 18 metų neturinčiam asmeniui partizanai neturėjo teisės rengti KLT. Tačiau tuo metu partizanai vadovavosi 1945 m. Apygardos Partizanų lauko teismo nuostatais, kuriuose amžiaus cenzas nenurodomas.

Beveik visi nepilnamečių nužudymo atvejai buvo nulemti partizanų veiksmų prieš kolaboravimu kaltinamas jų šeimas. Pavieniui nužudytų vaikų nebuvo. 1947 m. gruodžio 5 d. Merkinėje Prano Ivanausko-Bevardžio partizanai, įtardami ryšiais su represinėmis struktūromis, nužudė Oną Barysienę, Kazio d., ir jos 16 metų sūnų Joną Rasimavičių, Juozo s. Į Merkinę iš kaimo šie asmenys buvo atsikraustę prieš kelis mėnesius⁶⁸. Tie patys partizanai 1948 m. balandžio 6 d. iš Merkinės pašto darbuotojų gavo milicijos viršininkui adresuotą laišką. Jame buvo surašytos partizanų ryšininkų pavardės, todėl paštininkai nesiryžo jo išsiųsti ir per ryšininkus atidavė partizanams. 1948 m. balandžio 15 d. Merkinės vls. Gudakiemio k. partizanai sušaudė laiško autorių ir jo šeimą: Juozą Žaunierauską, Nikodemo s. (g. 1884 m.), žmoną Pranę Žaunierauskienę (g. 1882 m.), sūnus Joną (g. 1920 m.), Vytą (g. 1922 m.), Morkų (g. 1934 m.) ir Vincą (g. 1938 m.), dukteris Jadvygą (g. 1928 m.) ir Veroniką (g. 1931 m.)⁶⁹.

Dar viena nužudytųjų kategorija – naujakuriai. Jų 1944–1952 m. Varėnos krašte nužudyta 15, t. y. tiek asmenų naujakuriais buvo įvardyta archyvuose dokumentuose. Remiantis ginkluotosios rezistencijos kontekstu, naujakuriai taip pat vertintini kaip sovietams lojalūs asmenys, neteisėtai gavę ar užgrobę svetimą turtą. 1945 m. gegužės 12 d. Lietuvos partizanų štabo atsišaukime naujakuriams įspėjama, kad joks lietuvis neturi teisės imti jokių daiktų tų žmonių, kurie sėdi kalėjime arba yra išvežti, ar dirbti jų žemių. Nepaklususieji partizanų įsakymams bus nubausti aukščiausiąja bausme sušaudant⁷⁰. Alytaus aps.

Alytaus vls. po 1945 m. liepos mėn. trėmimų buvo išplatintas partizanų atsišaukimas, kuriame skelbiama, jog asmenys, kurie pirks išvežtųjų daiktus, bus laikomi prisidėjusiais prie trėmimų. Jie atsakys lygiai kaip sovietų pareigūnai ar kiti aktyvistai – bus griežčiausiai baudžiami už dalyvavimą konfiskuojant ir naikinant turtą⁷¹. Tiek pirmosios, tiek antrosios okupacijos metu dalydami svetimą žemę vadinamiesiems bežemiams ir mažžemiams ūkininkams, sovietai siekė praplėsti įtakos sferą ir padaryti juos sau lojaliaus. Žemė taip pat buvo atimama iš ištremtųjų ir partizanų, jų ryšininkų ar rėmėjų šeimų, o asmenis, paėmusius valdyti svetimą turtą, partizanai laikė priešais ir taikė jiems mirties bausmes.

Partizanų KLT 1945 m. gruodžio 14 d. mirties bausme nuteisė Juozą Milių, Kostą Kvaraciejų ir Antaną Kvaraciejų, kurie buvo kaltinami bendradarbiavimu su sovietų saugumo organais, vietos gyventojų sekimu, prisidėję prie 18 žmonių įkalinimo ir jų turto išgrobstymo. Taip pat nušauti naujakuriai Jonas ir Ona Lunska iš Alytaus aps. Merkinės vls. Kibyšių k. 1944–1948 m. vardiname Varėnos aps. naujakurių sąrašė rašoma, kad J. Milius gavo 5 ha, o K. Kvaraciejus – 4 ha žemės iš nusavinto M. Šulco dvaro, buvusio Merkinės vls. Rūsingės k.⁷² Alytaus aps. Varėnos vls. Mergežerio k. 1946 m. sausio 26 d. A. Baublio-Merkio partizanų būrys už lojalumą sovietų valdžiai nužudė naujakurį Praną Karloną, Dominyko s.⁷³ Varėnos aps. Rudnios vls. Kruklių k. 1948 m. rugpjūčio 29 d. Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto bataliono partizanai nušovė naujakurį Juozą Kristapavičių, Prano s. Minėtame naujakurių sąrašė rašoma, kad 2 ha žemės turėjęs J. Kristapavičius gavo dar 4 ha žemės iš nusavinto ūkio⁷⁴.

Remiantis partizaninio karo principais ir dokumentais tik mirties bausmės turėjo sulaukti sovietinių represinių struktūrų

užverbuoti agentai ir informatoriai, kurių pagrindinė užduotis buvo sekti pogrindžio kovų dalyvius. Kaip ir aktyvistų, agentų ir informatorių įvardijimas tokiais įrodo jų ryšį su okupacine valdžia. Tačiau galima kelti klausimą, kiek iš tikrųjų buvo ši statusą turinčių asmenų ir kiek jų buvo partizanų nužudyta konkrečiai neįvardijus jų saitų su sovietinėmis represinėmis struktūromis.

Remiantis archyviniais dokumentais, Varėnos krašte 1944–1952 m. partizanai nužudė 16 agentų ar informatorių. Varėnos aps. Druskininkų vls. Vietiūnų (kitur – Nera-vo) k. 1946 m. liepos 14 d. partizanai nušovė informatorių Petrą Kavaliauską, Juliaus s. KLT protokole teigiama, kad P. Kavaliauskas raštiškai pasižadėjo dirbti represiniams organams ir išduoti partizanus. Būdamas partizanų ryšininkas, jis gerai žinojo partizanų buvimo vietas ir kitą informaciją, dėl to nukentėjo partizanų rėmėjai ir padorūs piliečiai, buvo užpultas ir išsklaidytas vienas partizanų skyrius (jis neteko kulkosvaidžio), surasti keli partizanų bunkeriai ir stovyklavietės. Vykdamas mirties bausmę dalyvavęs Stasys Marcinonis-Lapas 1949 m. birželio 20 d. apklausoje teigė, kad P. Kavaliauską partizanai apklausė ir šis prisipažino bendradarbiaujantis su sovietais. Įsakymas nužudyti P. Kavaliauską buvo gautas iš apygardos štabo⁷⁵. Tame pačiame Vietiūnų k. partizanai mirties bausme sušaudant nuteisė LSSR MVD Varėnos aps. Druskininkų vls. poskyrio užverbuotą informatorių Joną Žantorą, Morkaus s., slapyvardžiu Sver, apie kurio ryšius su saugumo organais apklausiamas pasakojo ir P. Kavaliauskas. 1946 m. liepos 23 d. KLT protokole rašoma, kad J. Žantoras išdavė partizanų bunkerius, seka vietinius gyventojus ir partizanų šeimas⁷⁶. Varėnos aps. Perlojos vls. Pilvingių (kitur – Vadėnų) k. 1949 m. birželio 3 d. nužudytas agentas Julius

Kašėta, Juliaus s., slapyvardžiu Tankistas. Partizanų KLT protokolas buvo surašytas 1949 m. gegužės 12 d. Išklauskęs J. Kašėtą, teismas nustatė, kad pirmosios ir antrosios sovietinės okupacijos metu jis tarnavo armijoje, grįžęs iš jos, slapstėsi nuo partizanų, bet vėliau užsitarnavo jų pasitikėjimą. Pasinaudojęs tuo, pradėjo sekti vietinius gyventojus ir partizanus, jų buvimo vietas. 1948 m. liepą partizanų buvo perspėtas, bet ir toliau šnipinėjo. J. Kašėta, kaip nepataisomas ir tautai kenkiantis žmogus, nuteistas mirties bausme sušaudant⁷⁷.

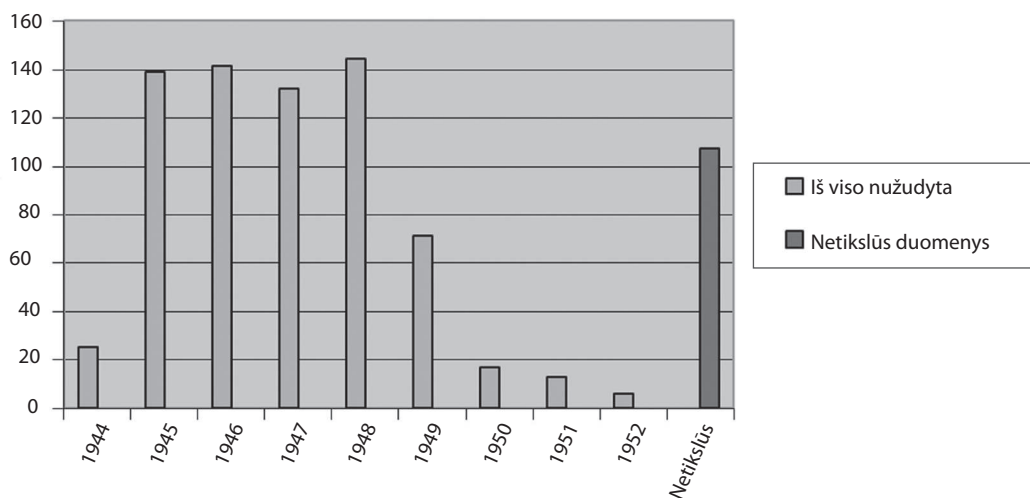
Taip pat buvo nušauti 4 komjaunuoliai, 1 moksleivis ir 9 buvę partizanai arba jų aplinkos žmonės (pvz., partizano Vinco Vištinio-Vanago svainis Kazimieras Malakviejus, Vlado s.⁷⁸, kaltintas vagyste ir įtartas šnipinėjimu, nušautas tą pačią dieną kaip ir minėtas informatorius J. Žantoras). Pirmomis 1948 m. liepos dienomis ties Merkine buvo nušautas Vilniaus amatų mokyklos mokinys Bolius Rasimavičius (kitur – Trakimavičius). Nužudymo motyvų šaltiniai nenurodo⁷⁹. Dalis buvusių partizanų nužudyta dėl jų legalizavimosi ir patiems partizanams nepasitikint jais bei bijant, kad išduos. Taip Varėnos aps. Merkinės vls. Ilgininkų k. naktį į 1946 m. rugpjūčio 26 d. nužudytas legalizavęsis partizanas Vladas Vitkauskas, Kazio s.⁸⁰ Kaltindami vagyste, partizanai Varėnos aps. Varėnos vls. Druckūnų k. naktį į 1946 m. birželio 13 d. nužudė buvusį partizaną Bronių Stramkauską, Miko s.⁸¹

Dar kartą būtina pabrėžti, kad nužudytųjų grupės suskirstytos tik pagal archyvinuose dokumentuose pateikiamą tikslią informaciją. Jei šaltinis nenurodo, kad nužudytasis mokėsi kokioje nors ugdymo įstaigoje ar priklausė komjaunimui, nors pagal amžių taip galėjo būti, kitokie nužudytųjų duomenys programos anketose nebuvo registruojami.

APIBENDRINAMIEJI BAUDŽIAMOSIOS PRAKTIKOS REZULTATAI

Atlikus tyrimą nustatyta, kad Varėnos krašte 1944–1952 m. partizanai nužudė ar nukovė 688 asmenis. Jų anketos sudarytos remiantis keliais archyviniais ar kitais šaltiniais, aiškūs daugelis jų punktų.

Skirstant pagal nužudymo metus, tendencija išlieka panaši kaip ir lyginant su istoriografijoje išskirtais partizaninio karo etapais. 1944 m. antrąjį pusmetį nužudyti 25, 1945 m. – 139, 1946 m. – 141, 1947 m. – 132, 1948 m. – 144, 1949 m. – 71, 1950 m. – 17, 1951 m. – 13, 1952 m. – 6 asmenys (žr. 2 pav.).

2 pav. Nužudytų ar nukautų asmenų skaičius (pagal metus)

Partizaninio karo pradžia 1944 m. – patys neaiškiausi ir daugiausia klausimų keliantys metai, išlikusi archyvinė medžiaga skurdžiausia. 1945-ieji pasižymėjo didžiausiu partizanų skaičiumi per visą pasipriešinimo istoriją, jų galimybės tada leido pulti didesnėmis pajėgomis, rengti pasalas, vykdyti platesnio masto operacijas. Tai patvirtina ir kariuomenės bei saugumo struktūrų pareigūnų žūtys (dažniausiai pasalose) – apie 39 proc. visų tais metais nužudytųjų. 1946–1948 m. panašūs partizanų veiklos pobūdžiu, nužudytųjų socialiniu statusu; intensyviau buvo taikoma partizanų baudžiamoji praktika ir vykdomi KLT sprendimai. 1949 m. smarkiai sumažėjus partizanų skaičiui ir pakitus par-

tizaninio karo taktikai, keitėsi ir baudžiamosios praktikos taikymas, smarkiai sumažėjo bendras nužudymų skaičius. Iš jo išsiskyrė ūkininkų nužudymo atvejai, nes partizanų dokumentuose buvo plačiai eskaluojamas požiūris, kad reikia daugiau dėmesio skirti kovai su vietiniais kolaborantais ir šnipais. 1950–1952 m. – partizanų veiksmų pabaiga. Imtis aktyvesnių veiksmų trukdė žmonių trūkumas ir pablogėjusios veikimo sąlygos.

Svarbi programos dalis – nustatyti nežinomus nužudymo atvejus, kurių nėra minėtoje duomenų bazėje. Buvo nustatyti 83 tokie asmenys, arba 12,1 proc. visų nužudytųjų.

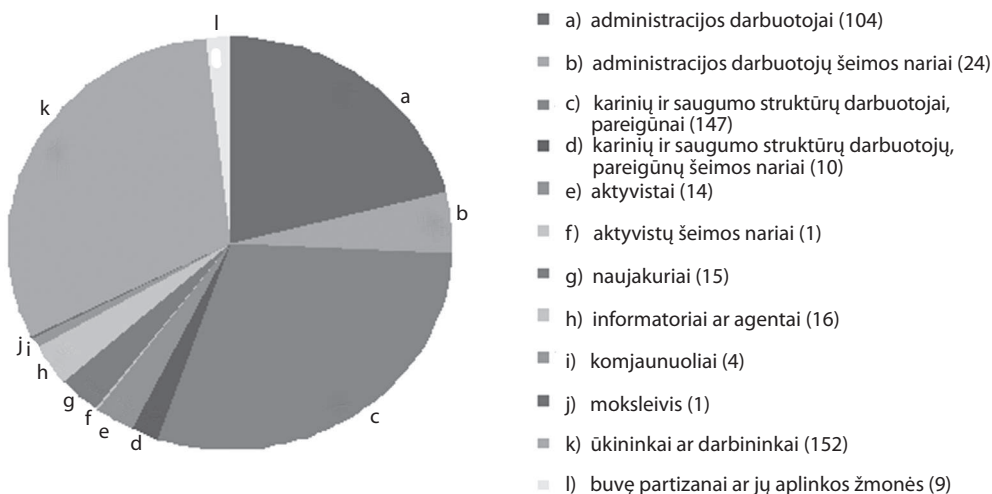
Iš 688 nužudytųjų buvo 548 vyrai ir 136 moterys, 4 nenurodytos lyties asmenys.

Bandant nužudytuosius sugrupuoti pagal socialinį statusą, rasta duomenų apie 497 asmenų veiklą, o 191 asmens tikslių faktų nustatyti nepavyko. Galima tik kelti prielaidą, kad tarp pastarųjų daugiausia buvo ūkininkų ir darbininkų. Nors archyvinuose dokumentuose nenurodyta, kuo jie vertėsi, dažniausiai tai buvo kaimo gyventojai. Be to, nužudyti karinių struktūrų atstovai ar administracijos darbuotojai dažniausiai būdavo identifikuojami. Taigi ūkininkų ir darbininkų grupę sudarytų visų nužudytųjų daugumą.

Svarbu pabrėžti, kad tyrime nevartojamas „civilio“ apibrėžimas, esantis beveik visose apie partizanų baudžiamąją praktiką kalbančiose publikacijose. Sąvoka „civilis“ nėra tiksliai apibūdinant to meto įvykius, nes ją bandoma sutapatinti su dabar vartojamu apibrėžimu, kad civilis – tai kare nedalyvaujantis, ginklo neturintis asmuo. Be to, civilio statusas beveik visada tapatinamas su nekaltumu, o toks apibūdinimas nepriimtinas nagrinėjant partizaninį karą, nes įrodyti kaltumo ar nekaltumo faktą kiekvieno partizanų nužudyto asmens atveju neįmanoma. Antai B. Gailius civiliais laiko žmones,

kurie nebuvo nei kariai, nei saugumiečiai, nei milicininkai, nei sribai⁸². M. Pocius, nagrinėdamas sovietų saugumo struktūrų dokumentus, juose vartojamą žuvusiųjų kategoriją „kiti piliečiai“ keičia į „civilinius gyventojus“. Į šią kategoriją įeina valstiečiai, tarnautojai, darbininkai, saugumo agentai, informatoriai, aktyvistai ir jų šeimos nariai, naujakuriai, lojalūs sovietų valdžiai asmenys, atsitiktinai žuvę asmenys, ne partizanų nužudyti asmenys ir kt.⁸³ „Informatorių“, „aktyvistų“, „naujakurių“ kategorijos apibrėžia aiškiai palankius sovietų valdžiai asmenis, kurie partizanų nuostatuose praktiškai paskelbti kaip esantys už įstatymo ribų, todėl „civilio“ asmens ir „nekaltumo“ sugretinimas visiškai netinkamas ir netikslus. Be to, vykstant partizaniniam karui vis daugėjo sovietų saugumo struktūrų užverbuotų asmenų, kurie dažnai buvo tie patys archyvinuose dokumentuose nurodyti ūkininkai ar darbininkai, turintys išduotą ginklą. Taigi gana keblu tokius asmenis priskirti prie civilių.

1944–1952 m. nužudytų asmenų socialinis pjūvis atspindi pateikiamoje diagramoje (žr. 3 pav.) ir pagal nužudymo metus sugrupuotoje lentelėje (žr. 2 lent.).

3 pav. Nužudytų asmenų socialinis pjūvis

2 lentelė. Nužudytų asmenų socialinis pasiskirstymas (pagal metus)

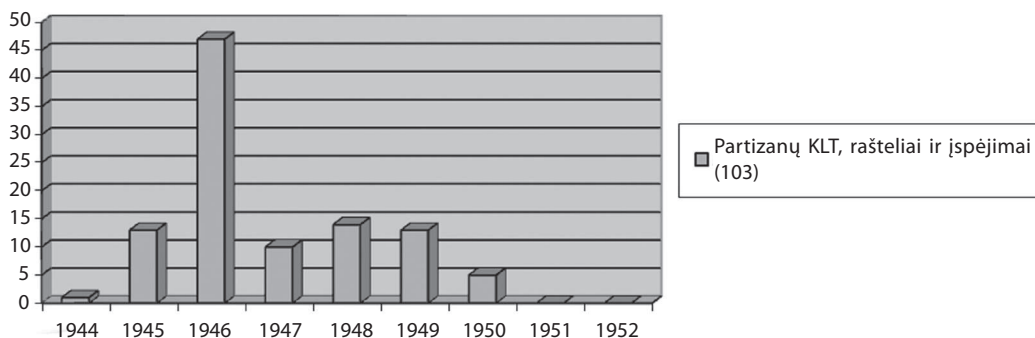
Socialinė grupė	Metai									Iš viso
	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	
Administracijos darbuotojai, tarnautojai	5	23	19	17	22	12	2	2	2	104
Administracijos darbuotojų šeimos nariai	3	8	4	3	5	1	–	–	–	24
Karinių, saugumo struktūrų atstovai	9	54	23	22	30	2	5	1	1	147
Karinių ir saugumo struktūrų atstovų šeimos nariai	–	6	2	2	–	–	–	–	–	10
Aktyvistai	4	3	2	1	2	–	–	2	–	14
Aktyvistų šeimos nariai	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Naujakuriai	–	6	4	2	3	1	–	–	–	15
Informatoriai, agentai	–	–	3	1	1	4	3	3	–	16
Komjaunuoliai	–	–	–	3	–	1	–	–	–	4
Moksleivis	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
Ūkininkai, darbininkai	1	6	22	37	42	35	4	3	2	152
Buvę partizanai	–	1	8	–	–	–	–	–	–	9
Iš viso	23	107	87	88	106	56	14	11	5	497

Ne mažiau svarbus uždavinys – įvykdytas mirties bausmės paremti partizanų dokumentais. Nustatyta 80 KLT nuosprendžių ir 23 kiti partizanų dokumentai (įspėjimai, atsišaukimai), rasti prie nužudytųjų (iš viso 103). Iš pastarųjų aiškėja nužudymo motyvas. Visi partizanų dokumentai apima 14,9 proc. nužudymo atvejų. Žinant, kad partizanų dokumentų išlikę labai mažai, šis gana didelis bendro skaičiaus procentas leidžia kelti prielaidą, kad iki šių dienų neišlikusių arba istorikams nežinomų KLT nuosprendžių galėjo būti gerokai daugiau. Tokią išvadą palaiko ir tai, kad didžioji KLT nuosprendžių dalis buvo rasta pas suimtus partizanus, o partizanų vadovybė stengėsi šių dokumentų su savimi neturėti, laikyti juos patikimose vietose.

Reikia pabrėžti, kad aukščiausiojo KLT nuosprendžio, t. y. mirties bausmės, įvyk-

dymas skiriasi nuo nužudymo. Tai buvo dokumentuotas atvejis, kai partizanai asmeniui pateikė konkrečius kaltinimus. Tačiau minėtas 103 dokumentus tapatinti su pagrįstu nužudymu, o kitus nužudymo atvejus priskirti prie nepagrįstų nužudymų būtų netikslu, nes kaip tik tiek KLT protokolų, raštelių ir įspėjimų rasta atlikus tyrimą.

Pateikiamoje diagramoje (žr. 4 pav.) nurodoma žinomų partizanų dokumentų, susijusių su nužudymo atvejais, skaičiaus kaita pagal metus. Asmenų, kuriems buvo surašyti KLT protokolai, pasiskirstymas pagal socialinę padėtį: 19 ūkininkų ir darbininkų, 17 administracijos darbuotojų ir kitų tarnautojų, 2 jų šeimos nariai, 9 represinių struktūrų atstovai, 1 jų šeimos narys, 7 naujakuriai, 5 informatoriai ir agentai, 4 aktyvistai, 1 komjaunuolė, 37 neaiškūs asmenys, 1 aktyvisto brolis.

4 pav. Partizanų dokumentais paremtų nužudymo atvejų skaičiaus kaita (pagal metus)

„Netikslių“ nužudymų kategorijai buvo priskirti 165 atvejai, tačiau į bendrą skaičių jie neįtraukti dėl anksčiau išsakytų priežasčių. Į šią kategoriją įeina 2 asmenys, nužudyti 1953 ir 1954 m., kai Varėnos rajone organizuotų partizanų būrių jau nebebuvo; 16 asmenų, nužudytų Gardino srityje (iš jų 6 asmenys nušovė ne partizanai); 4 nužudyti partizanai (iš jų trims mirties bausmės įvykdytos pagal pačių partizanų statutą); 34 asmenys, nužudyti ne partizanų (iš jų 12 asmenų nužudė lenkų partizanai); 2 savižudybės; 2 sužeisti; 1 sumuštas; 1 partizanų įspėtas ir nenužudytas; 2 KLT nuteisti lygtinai ir nenužudyti; 6 atvejai gali dubliuotis su kitais asmenimis; 95 neaiškūs atvejai. Iš 165 „netikslių“ nužudymų išsiskiria 16 spaudoje paminėtų asmenų ir 48 asmenys, kurių nėra nužudytųjų duomenų bazėje, taip pat 30 atvejų, sietinų su KLT nuosprendžiais, ir 2 atvejai, sietini su kitais partizanų dokumentais. Pastaruosius skaičius pridėjus prie anksčiau gautųjų, partizanų dokumentais paremtų ir naujai registruotų nužudymų kategorija gerokai padidėtų, tačiau tai daryti neleidžia faktinių įrodymų trūkumas.

IŠVADOS

1. 1944–1952 m. Varėnos krašte buvo nužudyti 688 žmonės, o iš viso tirti 858 užfiksuoti nužudymo ar galimo nužudymo atvejai. Nustatyta 497 asmenų socialinė padėtis, 443 asmenų gimimo datos. Nužudytųjų amžiaus vidurkis – 35,6 metų. LGGRTC nužudytųjų ir sužeistųjų asmenų duomenų bazė papildyta 83 įrašais (12,1 proc.).

2. Išskirtos 3 pagrindinės nužudytųjų kategorijos: karinių ir saugumo struktūrų darbuotojai ir pareigūnai (29,6 proc.); sovietinės administracijos darbuotojai ir tarnautojai (20,9 proc.); ūkininkai ir darbininkai (iš viso 30,6 proc.; atitinkamai 22,1 ir 8,5 proc.). Kitos pagal asmens pareigas, užsiėmimą ar kt. išskirtos kategorijos: karinių ir saugumo struktūrų atstovų šeimos nariai (2 proc.), administracijos darbuotojų ir tarnautojų šeimos nariai (4,8 proc.), naujakuriai (3 proc.), informatoriai ir agentai (3,2 proc.), aktyvistai (2,8 proc.), aktyvistų šeimos nariai (0,2 proc.), komjaunuoliai (0,8 proc.), moksleiviai (0,2 proc.), buvę partizanai ir jų aplinkos žmonės (1,8 proc.).

3. Nustatyta 80 partizanų KLT nuosprendžių ir 23 kiti partizanų dokumentai (įspėjimai, atsisaukimai), palikti nužudymo vietoje.

Tai sudaro 14,9 proc. visų nužudymo atvejų. Iš išlikusių KLT protokolų galima spręsti, kad jų surašymo ir bausmės įvykdymo data beveik visada sutampa. Sunku patvirtinti arba paneigti teiginį, kad KLT protokolai būdavo surašomi jau po įvykio.

4. Dauguma karinių ir saugumo struktūrų karių, darbuotojų ir pareigūnų žūčių yra nužudymai surengus pasala. Partizanų organizuotos pasalos kaip taktinis karinis manevras buvo geriausias būdas sunaikinti tiesiogiai už represijų vykdymą atsakingus šių grupių asmenis.

5. Sovietinės administracijos tarnautojų, darbuotojų ir kitas pareigas einančių asmenų nužudymai dažniausiai motyvuoti sovietų valdžios nurodymų vykdymu. Vyrauja nužudymo atvejai, įvykdyti namuose arba iš

jų išvedus, partizanams pateikus išpėjimą ir kaltinimą.

6. Daugiausia klausimų kelia ūkininkams ir darbininkams įvykdytos mirties bausmės, jų nužudymai. Didžiąją šios grupės dalį sudaro asmenys, nužudyti kaltinant kolaboravimu, kenkimu partizaniniam judėjimui ir jo aplinkai. Remiantis surinkta informacija, dažniausiai sunku galutinai įvertinti tokių nužudymų pagrįstumą.

7. Kaltinamųjų šeimos narių ir artimųjų nužudymo atvejai dažniausiai vertintini kaip keršto išdava už pačių partizanų, jiems palankių asmenų šeimų ir artimųjų nukentėjimą, sovietų vykdomus trėmimus ir kitas represijas. Taip pat pasitaikydavo, kad keli šeimos nariai būdavo apkaltinami partizanų sekimu ir išdavimu.

Nuorodos

¹ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990.

² N. Gaškaitė, „Partizanų mirties nuosprendžiai: prasimanymai ir tikrovė“, *Laisvės kovų archyvas*, Nr. 18, Kaunas, 1996.

³ M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009.

⁴ P. Masilionis, *Partizanų teroro aukų atminimo knyga*, Vilnius, 2011.

⁵ B. Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius, 2006, p. 62.

⁶ *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, Kaunas, 1996, p. 307.

⁷ „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“, Lietuvos Respublikos Seimas, interaktyvus [žiūrėta 2012 01 14], interneto prieiga <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=71713&p_query=&p_tr2=>>.

⁸ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 347.

⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m.*, Vilnius, 1996, p. 304.

¹⁰ K. Jevseičikas, „Giltinės sutramdymas (pokario kovų prisiminimai)“, *Raudonoji vėliava* (Varėna), 1987, Nr. 55–100.

¹¹ Ibid., Nr. 67.

¹² Kandidato į VKP(b) narius Jono Gelažausko, Kosto s., asmens byla, LYA, f. 947, ap. 2, b. 70.

¹³ *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945–1952 m. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2003, p. 58–59.

¹⁴ *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, p. 180–181.

¹⁵ Dainavos apygardos Merkio rinktinės vado Vanago 1946 m. spalio 8 d. įsakymas I bataliono II būrio vadui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 8, l. 10.

¹⁶ A. Ramanausko 1957 m. birželio 11 d. apklausos protokolas, ibid., t. 2, l. 209–211.

¹⁷ J. Židecko 1949 m. rugpjūčio 31 d. apklausos protokolas, ibid., b. 19070/3, t. 1, l. 48, 51.

¹⁸ A. Ramanausko 1956 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, ibid., b. 44618/3, t. 1, l. 162; A. Ramanausko 1957 m. gegužės 31 d. apklausos protokolas, ibid., t. 2, l. 163–164; S. Mizeraitytės ir B. Ivanausko 1947 m. sausio 28 d. akistatos protokolas, ibid., b. P-15051, l. 69–70.

¹⁹ LLKS 1949 m. Teismų statuto projekto Baudžiamieji nuostatai, ibid., f. K-12, ap. 1, b. 1.

²⁰ *Laisvės kovos 1944–1953 m.*, p. 308–310.

²¹ Ibid.

²² Ibid., p. 546; 1945 m. atsišaukimas lietuviams milicininkams, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 805, l. 101.

²³ A. Tursko 1947 m. rugsėjo 4 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. P-17807, l. 26–27; LSSR

NKGB Alytaus aps. skyriaus viršininko V. Rogožino 1945 m. rugpjūčio 22 d. specialusis pranešimas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 92, l. 119.

²⁴ LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko mjr. P. Černyšovo 1945 m. kovo 24 d. specialusis pranešimas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 804, l. 128–129; LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko mjr. P. Černyšovo 1945 m. balandžio 17 d. aiškinamasis raštas, *ibid.*, l. 170; A. Ramanausko-Vanago 1945 m. rugsėjo 29 d. dokumentas „Masališkių k. ir apylinkės partizaninė veikla“, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 10, l. 152.

²⁵ P. Vaitkaus 1952 m. spalio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 26768/3, t. 1, l. 65–69; M. Pugačiausko 1949 m. vasario 7 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 37207/3, l. 20–21; G. Didenko 1949 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 143–144; J. Barkausko 1949 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 145–146; SSSR MGB vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos Žvalgybos skyriaus viršininko Zuikovo 1948 m. gegužės 11 d. raštas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1841, l. 184–187.

²⁶ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1945 m. rugsėjo 15 d. raštas, *ibid.*, b. 99, l. 109.

²⁷ J. Starkauskas, *Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo metais (1944–1953)*, Vilnius, 2001, p. 195.

²⁸ Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės štabo dokumento Kęstučio grupės vadui vertimas į rusų kalbą, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 809, l. 291.

²⁹ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio Pnušino 1945 m. spalio 4 d. pažyma apie LSSR liaudies gynėjų batalionų ginkluotę, *ibid.*, b. 98, l. 178.

³⁰ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko pavaduotojo I. Grigoričovo ir LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko B. Būrilino 1945 m. spalio 4 d. raštas dėl sovietinio-partinio aktyvo apginklavimo, *ibid.*, l. 180.

³¹ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pavaduotojo ir 3-iojo poskyrio viršininko I. Eismonto 1946 m. sausio mėn. NKVD apskričių skyrių liaudies gynėjų ir sovietinio-partinio aktyvo apginklavimo suvestinė, *ibid.*, l. 237.

³² J. Starkauskas, *op. cit.*, p. 88, 229.

³³ *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, t. 12, 1984, p. 241.

³⁴ A apygardos Merkio rinktinės vado A. Ramanausko-Vanago pranešimas partizanui Šnekučiui, Genocido aukų muziejus, skaitmeninė kopija PDK518.

³⁵ LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko V. Lisovskio ir LSSR NKGB Alytaus aps. skyriaus viršininko I. Aleksandrovo 1946 m. sausio 5 d. aiškinamasis raštas, LYA, f. K-21, ap. 1, b. 90, l. 40.

³⁶ Lietuvos partizanų štabo išspėjimas, rastas 1945 m. gruodžio 18 d., *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 812, l. 434.

³⁷ LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus Rudnios vls. poskyrio 1948 m. gegužės 5 d. pažyma, *ibid.*, f. K-30, ap. 1, b. 1683, l. 146; Dainavos partizanų apygardos vadovybės 1948 m. balandžio 15 d. išspėjimas E. Akstinui, *ibid.*, l. 147.

³⁸ E. Akstino žuvusiojo kovoje už tarybų valdžią 1980 m. balandžio 16 d. registracijos lapas, *ibid.*, f. 3377, ap. 66, b. 53, l. 4.

³⁹ Lietuvos partizanų Dzūkų grupės vado Kazimieraičio 1945 m. spalio 15 d. dokumentas Merkio rinktinės vadui, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 10, l. 50.

⁴⁰ Dainavos apygardos Merkio rinktinės III bataliono vado pavaduotojo 1946 m. lapkričio 6 d. raportas Merkio rinktinės vadui, *ibid.*, l. 91.

⁴¹ A. Suravičiaus 1956 m. spalio 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 40345/3, t. 2, l. 18–19.

⁴² LLKS 1949 m. Teismų statuto projekto Baudžiamieji nuostatai, *ibid.*, f. K-12, ap. 1, b. 1.

⁴³ LSSR KGB Varėnos r. skyriaus operatyvinio įgaliotinio G. Kemežio 1989 m. balandžio 21 d. užrašytas buvusio stribo Viktoro Lukoševičiaus, Vinco s. (g. 1908 m.), pasakojimas, *ibid.*, f. K-11, ap. 2, b. 2082, l. 76; S. Kašėtos 1945 m. sausio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 41566/3, l. 10 a. p.; LSSR NKVD OBSS Alytaus aps. skyriaus viršininko milicijos j. ltn. Zuboro pažyma apie Alytaus aps. Merkinės vls. veikiantį partizanų būrį, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 804, l. 56.

⁴⁴ LSSR MVD Varėnos aps. skyriaus viršininko A. Gocevo aiškinamasis raštas (1946 m. spalio mėn.), *ibid.*, b. 1831, l. 248 a. p.; Dainavos apygardos Merkio rinktinės I bataliono II būrio partizanų 1946 m. spalio 2 d. KLT protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 8, l. 44; Skyrininko Karvelio 1946 m. spalio 2 d. partizanų žinių lapo fotokopija, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 271, l. 37.

⁴⁵ Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės štabo dokumento Kęstučio grupės vadui vertimas į rusų kalbą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 809, l. 307.

⁴⁶ LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo I. Mikšio 1970 m. birželio 5 d. pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 18946/3, l. 178, 179; J. Makselės 1952 m. gegužės 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 34336/3, t. 2, l. 27–30.

⁴⁷ A. Ramanausko 1957 m. birželio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44618/3, t. 2, l. 209–211.

⁴⁸ Dainavos apygardos štabo 1946 m. spalio 10 d. dokumentas Merkio rinktinės vadui, *ibid.*, t. 8, l. 16.

⁴⁹ Apie KLT sprendimą išteisinti, papeikti arba nubausti mirties bausme rašyta tiek A apygardos štabo 1945 m. gruodį parengtuose Partizanų lauko teismo nuostatuose (*Laisvės kovos 1944–1953 m.*, p. 180–181), tiek 1949 m. LLKS Baudžiamajame statute (*Ibid.*, p. 357–358).

⁵⁰ Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto grupės partizanų 1948 m. lapkričio 10 d. KLT protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43467/3, t. 3, l. 279–38–279–40.

⁵¹ Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės štabo dokumento Kęstučio grupės vadui vertimas į rusų kalbą, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 809, l. 307.

⁵² LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko mjr. P. Černyšovo 1945 m. kovo 24 d. specialusis pranešimas, *ibid.*, b. 804, l. 130; LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno pažyma apie agentūrinį-operatyvinį darbą Alytaus aps. iki 1945 m. gegužės 31 d., *ibid.*, l. 213.

⁵³ Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės Kar. Juozapavičiaus grupės 1946 m. gruodžio 9 d. KLT protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 143, l. 124; LSSR MVD Varėnos aps. skyriaus viršininko A. Gocevo 1946 m. gruodžio 21 d. specialusis pranešimas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1836, l. 148; LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus viršininko N. Vukolovo 1947 m. lapkričio 20 d. pažyma, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-5620, l. 183–6.

⁵⁴ A. Suravičiaus 1948 m. gegužės 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 40345/3, t. 1, l. 89–91; A. Suravičiaus 1956 m. spalio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 14–15; E. Kalpokienės 1956 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 265–268.

⁵⁵ LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo V. Sucharevo aiškinamasis raštas (1948 m. rugpjūčio mėn.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1840, l. 225; P. Žilevskos 1948 m. rugpjūčio 6 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. V-5, ap. 1, b. 16995, l. 4.

⁵⁶ J. Židecko 1949 m. rugpjūčio 31 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 19070/3, t. 1, l. 48–49.

⁵⁷ LSSR MVD Alytaus aps. skyriaus viršininko V. Lisovskio 1946 m. balandžio 6 d. informacinis pranešimas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 806, l. 143.

⁵⁸ *Laisvės kovos 1944–1953 m.*, p. 223.

⁵⁹ 1947 m. vasario 4 d. įspėjimas „Lietuvi“, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 12, l. 180.

⁶⁰ S. Marcinonio 1949 m. gegužės 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 37156/3, t. 1, l. 30; V. Kizio 1949 m. gegužės 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 255–256; J. Žuko 1977 m. gruodžio 22 d. pareiškimas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1834, l. 205.

⁶¹ *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945–1952 m. Dokumentų rinkinys*, p. 58–59; *Laisvės kovos 1944–1953 m.*, p. 143.

⁶² Lietuvos partizanų štabo 1945 m. įspėjimas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 812, l. 434.

⁶³ LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus operatyvinio įgaliotinio P. Kuliešiaus 1945 m. gegužės 1 d. partizanų atsišaukimo vertimas į rusų kalbą, *ibid.*, b. 805, l. 101.

⁶⁴ LLKS 1949 m. Teismų statuto projekto Baudžiamieji nuostatai, *ibid.*, f. K-12, ap. 1, b. 1.

⁶⁵ *Ibid.*; *Laisvės kovos 1944–1953 m.*, p. 357–358.

⁶⁶ LSSR MVD Varėnos aps. skyriaus viršininko A. Gocevo 1947 m. vasario 8 d. aiškinamasis raštas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1836, l. 2; LSSR MGB 2N valdybos Varėnos aps. poskyrio viršininko pavaduotojo A. Ošurkovo ir LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo N. Vukolovo pažyma, *ibid.*, b. 1838, l. 17.

⁶⁷ A. Suravičiaus 1956 m. spalio 16 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 40345/3, t. 2, l. 13–14; E. Kibirnikienės 1956 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 221–223; Dainavos apygardos Merkio rinktinės II bataliono partizanų 1946 m. spalio 1 d. KLT protokolas, *ibid.*, t. 3, l. 219.

⁶⁸ LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo L. Grišino 1948 m. sausio mėn. aiškinamasis raštas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1836, l. 108; 1946–1952 m. Varėnos aps. partizanų nužudytų asmenų sąrašas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1628, l. 1, 10.

⁶⁹ V. Kudarausko 1948 m. gegužės 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. 35260/3, t. 1, l. 42–43; B. Arlinsko 1948 m. gegužės 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 117–119; B. Arlinsko 1948 m. gegužės 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 148–149; V. Skernišio 1948 m. gegužės 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, t. 2, l. 59–60; J. Dancevičiaus 1948 m. gegužės 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 222–226; J. Dancevičiaus 1948 m. birželio 23 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 235–237; K. Paltanavičiaus 1948 m. gegužės 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 275–297; A. Dancevičiūtės 1948 m. gegužės 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 334–337; 1942 m. J. Žaunierausko

namų ūkio surašymo byla, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 569, l. 14.

⁷⁰ 1945 m. gegužės 28 d. teksto „Lietuviai!“ vertimas į rusų kalbą, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 805, l. 104.

⁷¹ LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko V. Lisovskio 1945 m. rugsėjo 5 d. aiškinamasis raštas, partizanų atsišaukimo vertimas į rusų kalbą, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 94, l. 191.

⁷² *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda 1945–1952 m. Dokumentų rinkinys*, p. 94–95; LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko V. Lisovskio 1945 m. gruodžio 20 d. aiškinamasis raštas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 805, l. 226; LSSR Respublikinės žemės komisijos 1946–1948 m. Utenos ir Varėnos aps. vardiniai naujakurių sąrašai ir žinių apie ūkius, iš kurių paimama žemė, gyvuliai, žemės ūkio inventorių ir trobesiai, santrauka. Merkinės vls. Kibyšių ap. vardinis naujakurių sąrašas, LCVA, f. R-61, ap. 2, b. 43, l. 196.

⁷³ LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko V. Lisovskio ir LSSR NKVD BB Alytaus aps. skyriaus viršininko A. Lapšino 1946 m. vasario mėn. pažyma, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1832, l. 157; LSSR NKVD Alytaus aps. skyriaus viršininko V. Lisovskio ir LSSR NKGb Alytaus aps. skyriaus viršininko I. Aleksandrovo 1946 m. sausio 29 d. raštas, *ibid.*, f. K-21, ap. 1, b. 90, l. 53.

⁷⁴ 1945–1952 m. Varėnos aps. partizanų veiksmų įskaitos žurnalas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4183, l. 20–21; LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo V. Sucharevo aiškinamasis raštas (1948 m. rugpjūčio mėn.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1840, l. 226; LSSR Respublikinės žemės komisijos 1946–1948 m. Utenos ir Varėnos aps. vardiniai naujakurių sąrašai ir žinių apie ūkius, iš kurių paimama žemė, gyvuliai, žemės ūkio inventorių ir trobesiai, santrauka. Rudnios vls. Kruklių ap. vardinis naujakurių sąrašas, LCVA, f. R-61, ap. 2, b. 43, l. 174.

⁷⁵ LSSR MVD Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo A. Gocevo 1946 m. liepos 20 d. informacinė suvestinė, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1831, l. 75; II bataliono partizanų 1946 m. liepos 14 d. KLT protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 40345/3, t. 3, l. 217; S. Marcinonio 1949 m. birželio 20 d. apklausos protokolai, *ibid.*, b. 37156/3, t. 1, l. 46–47; 1945–

1952 m. Varėnos aps. partizanų veiksmų įskaitos žurnalas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4183, l. 144.

⁷⁶ LSSR MVD Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo A. Gocevo aiškinamasis raštas (1946 m. liepos mėn.), *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1831, l. 151 a. p.; 1945–1952 m. Varėnos aps. partizanų veiksmų įskaitos žurnalas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4183, l. 143; 1946 m. liepos 23 d. KLT protokolai J. Žaptoriui ir K. Malakviejui, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 8, l. 39.

⁷⁷ LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo P. Pogulijajev 1949 m. birželio 9 d. raštas, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1846, l. 16; Partizanų 1949 m. gegužės 12 d. KLT protokolo vertimas į rusų kalbą, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 42397/3, t. 3, l. 3–2; 1945–1952 m. Varėnos aps. partizanų veiksmų įskaitos žurnalas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4183, l. 39–40.

⁷⁸ J. Milučio 1947 m. rugsėjo 12 d. apklausos protokolai, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-17035, t. 1, l. 125–126; 1946 m. liepos 23 d. KLT protokolai J. Žaptoriui ir K. Malakviejui, *ibid.*, b. 44618/3, t. 8, l. 39.

⁷⁹ 1945–1952 m. Varėnos aps. partizanų veiksmų įskaitos žurnalas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4183, l. 17–18; LSSR MGB Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo V. Sucharevo 1948 m. liepos 5 d. operatyvinė suvestinė, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 1841, l. 275.

⁸⁰ LSSR MVD Varėnos aps. skyriaus viršininko pavaduotojo L. Grišino 1946 m. rugsėjo 8 d. aiškinamasis raštas (1946 m. rugpjūčio mėn.), *ibid.*, b. 1831, l. 215 a. p.; 1945–1952 m. Varėnos aps. partizanų veiksmų įskaitos žurnalas, *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 4183, l. 145.

⁸¹ 1945–1952 m. Varėnos aps. partizanų veiksmų įskaitos žurnalas, *ibid.*, l. 142; 1946–1952 m. Varėnos aps. partizanų nužudytų asmenų sąrašas, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 1628, l. 30.

⁸² B. Gailius, *op. cit.*, p. 75.

⁸³ M. Pocius, „Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: represinių struktūrų nuostoliai ir civilinių gyventojų netektys“, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1997, p. 207.

Gauta 2013 03 06
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Laimis Mikelevičius

PARTISAN PUNITIVE PRACTICE IN VARĖNA DISTRICT (1944–1952)

Summary

One of the least analysed aspects of the partisan war in Lithuania between 1944 and 1953 is the punitive practice of partisans. The aim of Total Irreversible Human Loss in Lithuania Between 1944 and 1953, a programme conducted by the Special Investigation Department of the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, is to explore in detail the relationship between the partisans and the population during the war, to reveal the variety of executions conducted by partisans, and to clarify the decision-making procedures of partisan organisations with respect to the population. The objectives of the programme are to carry out a complex historical-statistical study and to prepare a classification of cases and a statistical data set; to collect data on the relationship of partisan organisations with the population and on the activities of courts-martial and other partisan institutions; and to carry out historical and legal analysis of data and to assess the legitimacy, validity and effects of partisan decisions concerning the population. It is also necessary to clarify, supplement and correct errors in the Soviet era card files that are stored at the Genocide and Resistance Research Centre and serve as the database for people killed and injured by partisans. This article has been prepared on the basis of the study of death sentences, executions, and people killed in action by partisans in the period 1944–1952 in the district of Varėna, the area of former Varėna County.

During the archival-historiographic study, cases of killings were examined in detail through the exploration of the circumstances, motives, and other information. An important part of the study was the analysis of partisan documents: court-martial reports, various proclamations, and warnings. The most serious areas of the punitive practices of partisans were also discussed: killings of families or

minors, issues of guilt and innocence, and the circumstances of partisan warfare at the time.

Between 1944 and 1952, 688 people were killed in the district of Varėna; a total of 858 recorded cases of executions or possible executions were studied. The social status of 497 victims and dates of birth of 443 victims were identified. The average age of victims was 35.6 years. Three main categories of victims can be identified: employees and officers of military and security forces (29.6%), Soviet administrative staff and employees (20.9%), and farmers and workers (a total of 30.6%; 22.1% and 8.5% respectively). Other categories by job, occupation, etc.: family members of employees of military and security organisations (2%), family members of administrative staff (4.8%), settlers (3%), informers and agents (3.2%), Soviet activists (2.8%), family members of activists (0.2%), members of Komsomol (0.8%), students (0.2%), and former partisans and people who were close to them (1.8%). Eighty convictions by partisan courts-martial were identified, and 23 other partisan documents (warnings, proclamations) were left at the places of execution. This accounts for 14.9% of all executions. Most soldiers, employees and officers of military and security forces perished or were executed in an ambush. The justification for killing Soviet administrative officials, employees, and other staff members was usually that those people were carrying out Soviet orders. Usually executions were carried out at people's homes or outside homes and by giving a warning and providing a charge. Death penalties and executions of farmers and workers pose the most questions. Most are executions for collaboration with the Soviets and the sabotage of the partisan movement. Based on the information collected, it is however usually difficult to fully assess the legitimacy of such killings.

Komunistinės ideologijos pokyčių po 1953 m. įtaka represinei politikai ir KGB veiklai

Po Josifo Stalino mirties 1953 m. Sovietų Sąjungoje baigėsi masinių represijų laikai. Tačiau ir toliau buvo persekiojami režimo priešininkai. Tai nulėmė komunistinę ideologiją, komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos uždavinius. Istoriografijoje retai analizuojamos komunistinės ideologijos ir jos transformacijų po 1953 m. sąsajos su taikaus pasipriešinimo slopinimu. Juk ideologija buvo sovietinės sistemos pagrindas. Norint suprasti represinės politikos tendencijas ir objektus po 1953 m., būtina ištirti komunistinės ideologijos įtaką pasipriešinimo dalyvių persekiojimui.

ĮVADAS

Politinis režimas, įgyvendindamas vidaus ir užsienio politiką, remiasi tam tikrų vertybių visuma ir pasaulėžiūra, t. y. ideologija. Totalitariniams režimams, siekiantiems legitimuoti savo gyvavimą, pateisinti ir pagrįsti savo politiką, mobilizuoti visuomenę, kad ji įgyvendintų tam tikrus uždavinius, ideologija ypač svarbi.

Sovietinio režimo esmę, komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos gaires ir uždavinius nulėmė komunistinė ideologija. Iki 1953 m. komunistinė ideologija buvo svarbi pagrindžiant masines represijas, transformuojant visuomenę ir mobilizuojant ją kitiems uždaviniams. Po 1953 m.

ideologija taip pat vaidino svarbų vaidmenį siekiant pateisinti represijas, kitas persekiojimo ir poveikio priemones, nes ji formavo priešišką požiūrį į Vakarų demokratines šalis, vakarietišką žmogaus teisių sampratą ir veiklą, nukreiptą prieš valdžią. Tokia ideologinė pozicija paaiškina neigiamą komunistų partijos požiūrį į vakarietišką žmogaus teisių supratimą ir jas ginantį disidentinį judėjimą ir pagrindžia kai kurių visuomenės grupių persekiojimą, ideologinės indoktrinacijos priemonių taikymą. Nauji komunistinės ideologijos postulatai po 1953 m. atspindėjo besikeičiančias vidaus ir tarptautines realijas ir naujas represinės politikos tendencijas.

Komunistinės ideologijos transformacijos po 1953 m., jų įtaka antisovietinio pasipriešinimo vertinimui ir represinės politikos metodams yra svarbūs siekiant pažinti pačią komunistinę ideologiją ir įvertinti sovietinio režimo pokyčius po 1953 m. Kartu tai padeda pažinti ir to laikotarpio represinę politiką, nes paaiškina, kodėl režimo priešininkams ar kitiems valdžiai neįtikusiems asmenims buvo taikomos tam tikros priemonės.

Straipsnyje siekiama apibūdinti po 1953 m. suformuotas naujas komunistinės ideologijos koncepcijas, turėjusias įtakos represinei politikai ir komunistų partijos vadovybės požiūriui į tokius valdžiai opozicinius reiškinius kaip žmogaus teisių ir disidentinis judėjimai. Taip pat norima aptarti vidaus ir tarptautinių įvykių kontekstą, kuris darė

poveikį šiam požiūriui, analizuojama komunistinės ideologijos pokyčių įtaka represinės politikos kaitai.

KGB ar sovietų valdžios pateikiami pasipriešinimo judėjimo vertinimai ir jų sąsajos su komunistine ideologija istoriografijoje atskleidžiami fragmentiškai. Tam skiriama kur kas mažiau dėmesio nei komunistinės ideologijos ir jos pokyčių analizei iki 1953 m. Komunistinės ideologijos įtaka represinei politikai po 1953 m. taip pat retai analizuojama.

Moksliniuose užsienio istorikų darbuose ši tema atskleidžiama SSRS politinės istorijos kontekste. Daugiau dėmesio skiriama komunistinės ideologijos įtakai SSRS užsienio politikai ir jos pokyčiams¹. Komunistinės ideologijos tyrimuose šiais aspektais taip pat menkai domimasi².

Rusijos istoriografija šiai temai skiria daugiau dėmesio – tai lemia ir lengvesnis priėjimas prie partinių ir represinių struktūrų dokumentų. Paminėtini represijų ir ideologijos sąsajas analizuojantys Aleksandro Papaviano, Nikitos Petrovo, Juriiaus Stecovskio ir Aleksejaus Požarovo³ moksliniai tyrimai.

Lietuvių istoriografija, nagrinėjanti represinės politikos po 1953 m. bruožus ir tendencijas, nėra gausi. Kiek plačiau analizuojama komunistinės ideologijos įtaka sovietinio režimo bažnyčios ir kultūros politikai, kuri buvo susijusi ir su KGB poveikiu antireliginėms, ateizmo kampanijoms, taip pat sovietinio saugumo vaidmuo ideologinės cenzūros ir kontrolės sistemoje⁴. Komunistinės ideologijos transformacijas savo tyrime glaustai aprašė istorikas Vilius Ivanauskas⁵.

Negausūs šaltiniai taip pat svarbūs tiriant šią problematiką. Sovietinių partinių vadovų kalbos įvairiuose komunistų partijos renginiuose ir partijos dokumentai atskleidžia komunistinės ideologijos pokyčius, aktualijas, prioritetus ir požiūrius įvairiais laikotarpiais⁶.

Reikšmingas komunistinės ideologijos įtakos KGB veiklai ir represinei politikai šaltinis yra vidaus vartojimui skirti KGB periodiniai leidiniai⁷. Juose gausu propagandinių straipsnių, atspindinčių naujus iššūkius, su kuriais KGB susidūrė įvairiomis politinėmis aplinkybėmis, ir sąsajas su naujomis ideologinėmis koncepcijomis. Šios publikacijos atskleidžia, kaip KGB vertino įvairias antisovietines apraiškas. Tai rodo, kad ideologija vaidino svarbų vaidmenį nubrėžiant KGB veiklos kryptis.

2012 m. išleistas į lietuvių kalbą išverstų Lietuvos SSR KGB dokumentų rinkinys⁸ taip pat padeda atskleisti, kaip komunistinė ideologija atsispindėjo sovietinio saugumo dokumentuose ir kokią darė poveikį persekiojant pasipriešinimo dalyvius.

Lietuvos ypatingajame archyve esantys LSSR KGB dokumentai yra šabloniški, juose gausu politinių ir ideologinių klišių, išankstinių nuostatų. Tai patvirtina ideologijos įtaką KGB veiklai ir vertinimams. Todėl šie dokumentai labai reikšmingi analizuojant komunistinės ideologijos poveikį represinei politikai ir KGB veiklai po 1953 m. Ypač svarbūs KGB operatyvinės veiklos dokumentai, analizuojantys tam tikrų procesų, įvykių priežastis ar operatyvinę padėtį. Tokiuose dokumentuose vertinimai, analizė ir neretai klaidingos išvados ar prielaidos labiau remiasi išankstinėmis ideologinėmis klišėmis, o ne tikrais faktais ir objektyvia analize.

REPRESINĖS POLITIKOS POKYČIAI KOMUNISTINĖS IDEOLOGIJOS POKYČIŲ KONTEKSTE

1953 m. mirus J. Stalinui Sovietų Sąjungoje įvykusius pokyčius turėjo atspindėti ir legitimuoti komunistinė ideologija. Kadangi ideologija buvo ir savotiškas kovos už valdžią įrankis⁹, visi SSKP vadovai siekė įtvirtinti

savo valdžią ir autoritetą įnešdami savo įnašą į komunistinės ideologijos doktriną. Ideologiniai pokyčiai atitinkamai atspindėjo jų politinę programą, siekius, požiūrį į valstybės, pačios sistemos ateitį, tos ateities viziją, kurios turėtų siekti visuomenė. Kaip pareiškė SSKP CK generalinis sekretorius Nikita Chruščiovas¹⁰, komunistinė ideologija – tai cementas, jungiantis partiją, žmones ir jų veiksmus. Ideologiniuose pokyčiuose atsispindėjo pačios valstybės pokyčiai ir iškėlė nauji iššūkiai.

Po 1953 m. atėjusi į valdžią Sovietų Sąjungos vadovybė, norėdama atsiriboti nuo J. Stalino palikimo, jį pasmerkti ir įtvirtinti savo, kaip naujosios valdžios, autoritetą, siekė pateikti savą ateities viziją, atsispindinčią naujose komunistinės ideologijos koncepcijose. Tai buvo svarbi destalinizacijos dalis. Kadangi sovietinė represinė politika taip pat patyrė komunistinės ideologijos poveikį, pastarosios pokyčiai yra reikšmingas represinės politikos pokyčių ir tendencijų rodiklis. Komunistų partijos vadovybė turėjo reaguoti į vidaus ir tarptautinius įvykius, nes nuo to priklausė sovietinės sistemos ir visuomenės stabilumas, ir savo veiksmus grindė naujomis ideologinėmis koncepcijomis.

Reikšmingas šio laikotarpio įvykis – 1956 m. neramumai Vengrijoje, kurių atgarsiai pasiekė sąjungines respublikas, tarp jų ir Lietuvą. Šis įvykis privertė valdžią imtis veiksmų stabilizuoti padėtį, stiprinti visuomenės kontrolę tiek represinėmis, tiek ideologinėmis priemonėmis. Griežtėjančią represinę politiką, bet ne grįžimą prie J. Stalino laikų represijų liudija slapto SSKP CK laiškas partinėms organizacijoms „Dėl partinių organizacijų politinio darbo masėse stiprinimo ir kelio priešiškų antisovietinių elementų išpuoliams užkirtimo“¹¹. Jame partija sankcionavo ribotas represijas ir diferencijuotą nusikaltamos, jos požiūriu, veiklos vertinimą, o tai turėjo įtakos bausmės dydžiui.

Pasirodžius šiam laiškui nusirito represijų, taikomų už antisovietinę propagandą ir agitaciją, banga. Lietuvos KGB 1955–1958 m. atskleidė 61 antisovietinę organizaciją, kurių veikloje dalyvavo 303 žmonės; 1956–1958 m. 226 asmenys buvo suimti ir nuteisti¹². Šios represijos aprimo SSKP CK generaliniam sekretoriui N. Chruščiovui 1959 m. SSKP XXI suvažiavime pasakius kalbą, kurioje buvo iškelta profilaktikos ir auklėjamosios veiklos svarba¹³. Reakciją į tai patvirtina Lietuvoje 1959 m. sumažėjęs, palyginti su 1957 ir 1958 m., suimtųjų ir nuteistųjų skaičius. LSSR KGB baudžiamosios bylos rodo, kad 1957 m. suimtųjų buvo 111, 1958 m. – 83, o 1959 m. – tik 31. Tai, kad buvo iškelta propagandinių ir profilaktinių priemonių reikšmė, rodo, kad ideologija ėmė vaidinti vis didesnę vaidmenį telkiant, kontroliuojant ir auklėjant visuomenę. Tai turėjo įtakos ir KGB veiklos tendencijoms, jo taikomiems metodams.

Mirus J. Stalinui baigėsi vienas Sovietų Sąjungos istorijos ir socialistinės sistemos raidos etapas. Kad Sovietų Sąjungoje nugalėjo socializmas ir prasidėjo „komunizmo kūrimo etapas“, XXI partijos suvažiavime 1959 m. paskelbė N. Chruščiovas, kuris, atėjęs į postą po įtemptos kovos, siekė labiau įtvirtinti savo valdžią. Anot N. Chruščiovo, prielaidos klasių kovai išnyko, nes nebėra priešiškų klasių¹⁴. Politikos pokyčius liudijo ir 1959 m. lapkričio 5 d. SSKP CK išplatintas laiškas partinėms organizacijoms „Dėl visuomenės įnašo kovojant su nusikaltimais ir viešosios tvarkos pažeidimais padidinimo“. Jame teigiama, kad išsivysčiusio socializmo santvarkoje nėra nieko, kas skatintų nusikalsti, tačiau kai kurios praeities liekanos vis dar verčia prasižengti¹⁵. Iš to išplaukia, kad SSRS pasitaikantys prasižengimai tiesiog laikomi paklydimais, todėl ir KGB savo darbe akcentuoja auklėjamąją ir profilaktinę veiklą¹⁶. Taigi ideologijos pokyčiai turėjo įtakos ir antisovietinės veiklos vertinimui, ir KGB veiklai.

Pastebima nauja tendencija prasižengimus depolitizuoti, tuo siekiant patvirtinti, kad Sovietų Sąjungoje politinių priešininkų nėra, o pasitaikančios antisovietinės apraiškos – tai viešosios tvarkos pažeidimai ar psichiškai nesveikų asmenų veiksmai. Su šiais teiginiais glaudžiai susijęs 1959 m. gegužės 24 d. „Pravdoje“ pasirodęs N. Chruščiovo¹⁷ straipsnis, kuriame jis pareiškė, kad nusikaltimas – tai sutrikusios psichikos nulemtas nukrypimas nuo visuotinai įprasto elgesio, taigi kova prieš sovietinę valstybę tėra sutrikusios psichikos asmenų veiksmai. Taip buvo suformuluota idėja, kad nusikalstamos elgsenos priežastis – psichinė negalia. Ši nuostata vėliau tapo kovos su disidentais ir žmogaus teisių gynėjais, pasitelkiant prieš juos psichiatrinę prievartą ir profilaktinį darbą, pagrindu.

Sukurto socializmo koncepcija leido dar kartą pabrėžti, kad socialistinėje visuomenėje religijai nėra vietos. 1958 m. spalio 4 d. priėmus slapta SSKP CK nutarimą „Dėl mokslinės ateistinės propagandos trūkumų“, pradėta vykdyti buldozerinio ateizmo politika. Lietuvoje jos pradžia sietina jau su 1957 m., kai buvo represuojami kunigai¹⁸. Tai patvirtina, kad ne tik SSKP CK, bet ir LKP CK darė įtaką represinės politikos kryptims ir represijų intensyvumui. Su represijomis, administraciniais suvaržymais susijusi ir ateistinė propaganda žiniasklaidoje. 1964 m. pašalinus iš valdžios N. Chruščiovą antireliginė kampanija tapo mažiau agresyvi, tačiau kaip neatsiejama sovietinės politikos dalis ji buvo vykdoma ir valdant Leonidui Brežnevui.

Naujosios partinės vadovybės ideologiniai teiginiai buvo įtvirtinti 1961 m. XX SSKP suvažiavime. Tuo metu buvo iškelta nauja ideologinė koncepcija, „darbininkų diktatūrą“ keičianti „visaliaudine valstybe“¹⁹. Proletariato diktatūra simbolizavo tam tikros visuomenės grupės diktatą ir visokeriopą kontrolę, tad šios koncepcijos

atsisakymas rodo prievartinės kontrolės iš viršaus silpnėjimą. Tačiau naujoji kontrolė visuomenės paklusnumą, kurį J. Stalino laikais užtikrino teroras, turėjo garantuoti kitomis priemonėmis²⁰. Režimo stabilumas išliko svarbiausiu partinės valdžios tikslu ir po 1953 m., tačiau jį užtikrinantys metodai ir veiklos principai skyrėsi.

Kitas svarbus neigiamai Vakarų vertinančios ir imperializmą, ekspansionizmą deklaruojančios ideologijos pokytis – N. Chruščiovo paskelbta takaus sugyvenimo su Vakarais politika, atmetanti neišvengiamo konflikto su Vakarais koncepciją²¹. Ši politika tarsi rodo siekį užmegzti normalius tarpvalstybinius santykius, tačiau kartu nereiškia, kad atmetama komunistinėje ideologijoje užprogramuota skverbimosi į Vakarus idėja. Keičiama vien tokio skverbimosi forma, siūlanti ne tokias agresyvias, mažiau konfliktines, slaptas priemones. „Po Stalino atmesta stalininė konfrontacijos strategija patvirtino, kad socializmas nugalės ne tik revoliuciniu būdu, ne tik kariaudamas, bet ir taikiomis priemonėmis.“²² Tarptautinės politikos, kaip ir kitų sričių, pokyčiai tebuvo santykiniai, labiau bylojantys taktikos, o ne tikslų keitimąsi.

Taigi nors kalbant apie Vakarų įsivyravimą taikesnė, lankstesnė pozicija ir retorika, priešiškas klasinis požiūris į juos kaip į grėsmę socializmo stovyklos stabilumui išliko nepakitęs. Tai atsispindėjo požiūryje į 1956 m. įvykius Vengrijoje: jie buvo laikomi kontrrevoliucija, kurią įvykdė išorės jėgos, t. y. „imperialistinės“ Vakarų valstybės²³. Neva Vakarų Vokietijoje veikę Amerikos finansuojami „nacionalistiniai komitetai“ rengė Vengrijoje sukilimą²⁴. Taigi sovietų valdžia bandė formuoti visuomenės nuomonę, kad intervencija į šią šalį buvo būtina siekiant apginti socialistinę santvarką nuo Vakarų. Taip buvo ignoruojamos ir maskuojamos vidinės pasipriešinimo priežastys.

Septintajame dešimtmetyje didėjo visuomenės nepasitenkinimas valdžios politika. Buvo imtasi priemonių, ypač po 1962 m. neramumų Novočerkaske, kad jis būtų užgniaužtas. Tuo pat metu pradėta ideologinė kampanija prieš formalizmą ir abstrakcionizmą mene²⁵. Visuose šiuose procesuose valdžia matė „neigiamą“ Vakarų įtaką. 1963 m. SSKP CK plenumo pareiškta, kad taikaus ideologijų sambūvio nėra ir negali būti²⁶, nes Vakarai skatina neigiamus procesus šalyje. Su jais būtina kovoti ideologinėmis, propagandinėmis priemonėmis. Taigi nors buvo tvirtinama, kad santykiai su Vakarais gerėja, ideologiniame, vertybių lygmenyje išliko stipri priešprieša.

SSKP CK generalinio sekretoriaus L. Brežnevo vadovavimo metai laikomi restalinizavimo laikotarpiu, nes tada buvo stipriau persekiojami kitaminčiai ir slopinamos tautinio judėjimo apraiškos. Tai irgi susiję su ideologijos, kuri L. Brežnevo laikais tapo nuoseklesnė nei valdant N. Chruščiovui, pokyčiais. 1971 m. vykusiame XXIV komunistų partijos suvažiavime virš atskiros tautos ar tautybės buvo iškelta „tarybinio piliečio“ idėja²⁷. L. Brežnevo laikais stiprėjant komunistinei indoktrinacijai ir rusinimui, kartu smarkiau buvo persekiojamos tautinio judėjimo apraiškos sąjunginėse respublikose.

Naujas iššūkis sovietų valdžiai buvo aštuntajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje kilęs žmogaus teisių ir laisvių gynimo judėjimas. 1975 m. pasirašius Helsinkio konferencijos baigiamąjį aktą tarptautinėje erdvėje vis dažniau buvo viešinami žmogaus teisių pažeidimo SSRS atvejai. Sovietų valdžiai buvo nepriimtina vakarietiška žmogaus teisių samprata. Sovietinis požiūris į žmogaus teises ir laisves atsiskleidžia Jurijaus Andropovo kalbose: „Pirmenybė visuomenės, visų darbo žmonių, o ne asmens interesams. Socialistinė demokratija – tai ne tik piliečio laisvės, teisės, – tai jo pareigos

visuomenei.“²⁸ Anot J. Andropovo, peršama vakarietiškoji žmogaus teisių samprata yra Vakarų kišimasis į SSRS vidaus reikalus ir viena iš ideologinės diversijos apraiškų: „Ideologinės kovos formos, grasinančios socialistinei sistemai, yra tarptautinių santykių pažeidimas.“²⁹ Norima įteigti, kad vakarietiškas požiūris į žmogaus teises ir laisves pasitelkiamas kaip politinis ginklas prieš SSRS. Esą tik sovietinė teisė atstovauja visų žmonių, o ne vien buržuazijos interesams³⁰. Požiūris į žmogaus teises ir kovą už jas kaip į Vakarų interesų propagandą SSRS viduje lėmė priešišką nusiteikimą žmogaus teisių gynėjų atžvilgiu ir jų persekiojimą. Tariamomis žmogaus teisių gynėjų sąsajomis su Vakarų specialiosiomis tarnybomis buvo aktyviai naudojamasi siekiant juos apšmeižti ir sukompromituoti.

Kaip minėta, valdant L. Brežnevui santykiai su Vakarais pagerėjo, šis metas buvo vadinamas atšilimo laikotarpiu. Tačiau santykių pagerėjimą SSRS vertino iš ideologinių pozicijų. Geresni santykiai su Vakarais, anot L. Brežnevo, nekeičia klasių kovos esmės ir nėra nuolaida kapitalizmui, jie tik sudaro geresnes sąlygas taikiai kurti socializmą ir komunizmą. Neįmanoma taikiai išspręsti ideologinių ar nacionalinio išsivadavimo klausimų³¹. Tokia pozicija rodo, kad sovietams taikus bendradarbiavimas su Vakarais buvo priimtinas tik kaip galimybė panaudoti jį savo politiniams tikslams. Toks požiūris atsispindi ir 1968 m. Čekoslovakijos įvykių vertinime – jie traktuojami kaip Vakarų ideologinės diversijos išraiška. Čekoslovakijos įvykius visuomenei norėta pavaizduoti ne kaip vidinio pasipriešinimo sovietų priešpaukį išraišką, bet kaip Vakarų kišimosi padarinį. Sovietiniai ideologai tuos įvykius laikė grėsme socializmo santvarkai, todėl SSRS, vadovaudamasi L. Brežnevo doktrina, įsiveržė į Čekoslovakiją. Pasitelkusi komunistinę retoriką ir prisidengusi būtinybe ginti

socializmo sistemą, SSRS bandė pateisinti savo agresyvią politiką. „ČKP [Čekoslovakijos komunistų partijos. – K. B.] gegužės mėn. plenumas puola socialistinę santvarką, taip siekdamas atverti kelią kontrrevoliucijai“³², – teigiama „Tiesoje“, Sovietų Lietuvos oficioze, perteikdavusiame TASS'o poziciją.

Kad santykiai su Vakarais turėjo įtakos ir SSRS vidaus politikai, liudija po 1968 m. Čekoslovakijos įvykių pasirodžiusi L. Brežnevo doktrina, kuri pasireiškė didesne visuomenės kontrole ir inteligentų priežiūra³³, stipresniu ideologiniu darbu visuomenėje. Vienas iš to darbo pavyzdžių – stiprėjantis ateizavimas. 1971 m. vykusiam SSKP XXIV suvažiavime, kalbant apie ideologinį darbą, buvo iškelta ateizmo svarba. Šiam klausimui buvo skirtas 1971 m. liepos 16 d. SSKP CK nutarimas, o Lietuvoje atitinkamas sprendimas priimtas 1972 m.³⁴

Mirus L. Brežnevui naujuoju SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapęs buvęs KGB pirmininkas J. Andropovas pablogino santykius su Vakarais. Tai tapo ypač akivaizdu po 1979 m. SSRS įsiveržimo į Afganistaną. Kad vidaus ir represinė politika neretai priklausė nuo SSRS santykių su Vakarais, rodo partinės vadovybės požiūris į Katalikų bažnyčią. Sovietų Sąjungoje stiprėjant religiniam pasipriešinimui, ypač kai lenkas Karolis Vojtyla buvo išrinktas popiežiumi, J. Andropovas pareiškė, kad kovai prieš SSRS imperializmas pasitelkia ir religiją³⁵. 1979 m. SSKP CK priėmė nutarimą, skatinantį prieš Vatikaną nukreiptą propagandą, kuris turėjo įtakos ir Katalikų bažnyčios padėčiai Lietuvoje³⁶. Kaip tik tuo laikotarpiu kilo nauja dvasininkų ir tikinčiųjų, susijusių su „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“, suėmimų banga, visuomenę sukrėtė paslaptingos kunigų mirtys.

Trijų SSKP CK generalinių sekretorių – N. Chruščiovo, L. Brežnevo ir J. Andropovo – valdymo laikotarpiai yra specifiniai, nulemti skirtingų vidaus ir užsienio politikos realių.

Tai, kad šiais laikotarpiais ir komunistinė ideologija pabrėžė skirtingus dalykus, rodo ją buvus dinamišką, atspindinčią to meto realijas ir šalies vadovų nuostatas.

IDEOLOGINIŲ POKYČIŲ ATSPINDŽIAI KGB VEIKLOJE

Komunistinė ideologija lėmė ypatingą KGB vietą totalitarinėje Sovietų Sąjungoje. Ji buvo ne tik komunistinės sistemos, ją palaikančios komunistų partijos, bet ir KGB galios ir veiklos pagrindas. Ideologijos nulemta kova su partijos vidaus ir išorės priešais visada išliko viena pagrindinių KGB funkcijų. Tad galima sutikti su Peterio Deriabino³⁷ teiginiu, kad komunistinė ideologija užprogramavo ir prievartos taikymą. Neideologizuotas KGB, kaip represinis organas, būtų buvęs labiau suvaržytas ir turėjęs mažiau galios.

KGB dokumentuose vartojami terminai ir pateikiami vertinimai ne tik atskleidžia čekistų mąstymą, psichologiją, požiūrį į procesus, įvykius ar visuomenės grupes, bet ir padeda geriau suprasti šios institucijos tikslus bei priemones jiems pasiekti. Tai rodo, kokią didelę įtaką KGB veiklai turėjo komunistinė ideologija. Nuo jos priklausė saugumiečių vertinimai, požiūris į reiškinius ir visuomenės grupes, ji pagrindė, pateisino ir pasipriešinimo judėjimo dalyvių persekiojimą. Tad priemonės, kurių valdžia ir KGB ėmėsi prieš atskirus asmenis ar visuomenės grupes, lėmė ne tiek konkretūs šių asmenų ar grupių veiksmai, kiek išankstinis neigiamas valdžios ir KGB požiūris į juos. Tai ypač būdinga 1940–1953 m. laikotarpiui. Tačiau ideologinis persekiojimo motyvas buvo gyvas ir po 1953 m.

KGB dokumentuose ar vidinio vartojimo medžiagoje atspindi ne tik nekintamos, bet ir besikeičiančios ideologinės nuostatos, politinės gairės, nauji reiškiniai ir jų vertinimai. KGB

veiklai įtakos turėjo ir komunistų partijos formuluojamos politinės užduotys, šaltasis karas, pasireiškusios naujos antisovietinio pasipriešinimo formos. Ideologijos svarbą KGB veiklai rodo ne tik saugumiečių vartojama terminija, bet ir didesnis šios institucijos vaidmuo vykdant ideologinės indoktrinacijos sklaidą po 1953 m., t. y. didesnis dėmesys kultūros, informacijos kontrolei ir cenzūrai bei komunistinei propagandai.

Nors po 1953 m. klasių kovos doktrinos buvo atsisakyta, vertinant Vakarų ir SSRS santykius, šios kovos reliktų išliko. KGB mokomajame leidinyje teigiama, kad klasių kova kyla iš imperialistinių valstybių specialiųjų tarnybų ir KGB konkurencijos, kuri yra svarbi klasių kovos tarptautinėje erdvėje sudedamoji dalis³⁸. LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius³⁹ taip pat tvirtino, kad Vakarų ideologinę diversiją, vieną iš klasių kovos formų, organizavo JAV specialiosios tarnybos. Tai patvirtina ideologinį požiūrį į konkuravimą su Vakarais, tad KGB žvalgybinė ir kontržvalgybinė veikla buvo persmelkta ideologijos.

Įvairius šalyje vykstančius procesus KGB dokumentuose daugeliu atvejų mėginama aiškinti Vakarų įtaka. Visa, kas asocijavosi su Vakarais, su jų tikru ar tariamu poveikiu socializmo stovyklai, buvo vertinama labai neigiamai – kaip Vakarų ideologinė diversija, atviras ar slaptas Vakarų puolimas, nukreiptas prieš socializmo sistemą. SSRS KGB ideologinės kontržvalgybos padalinio vadovo Filipo Bobkovo 1964 m. parengtame pranešime apie Vakarų ideologinę diversiją atsispindi KGB požiūris, kuriose srityse Vakarai kelia Sovietų Sąjungai didžiausią grėsmę. Anot F. Bobkovo, ideologinė diversija – tai imperialistinių valstybių ardamosios veiklos prieš SSRS ir kitas socialistines valstybes sudedamoji dalis⁴⁰. LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičius ideologinę diversiją taip pat vertino kaip idėjinį poveikį socialistinėje

sistemoje gyvenantiems asmenims, kuriuo siekiama organizuojant provokacijas, masinius neramumus, sabotažą ir kt. sugriauti šią sistemą iš vidaus⁴¹.

Sovietinis saugumas plačiai traktavo ideologinės diversijos poveikį ir sklaidos formas. Jo nuomone, priešininkas organizuoja ideologines diversijas žodžiu ir pasitelkęs vaizdines priemones (parodas, kiną, televizijos laidas). Taip pat buvo išskiriamas atviras ir slaptas, netiesioginis priešininko poveikis siekiant sukelti nepasitenkinimą sovietų valdžia⁴². Išeiviai buvo kaltinami bendradarbiavimu su užsienio specialiosiomis tarnybomis, laikomi jų agentais, nors net patys sovietai pripažino, kad tai labiau idėjinis kovos su SSRS bendrumas, o ne konkretus bendradarbiavimas.

Šalyje kilęs religinis antisovietinis pasipriešinimas taip pat buvo traktuojamas kaip ideologinės diversijos forma pasinaudojant religiją. Buvo tvirtinama, kad Vakarų specialiosios tarnybos ir išeiviai, pasitelkę religiją, siekia skleisti neigiamą požiūrį į socialistinę santvarką ir sovietinį gyvenimo būdą⁴³. LSSR KGB atkreipė dėmesį į katalikų kunigų ryšius su antisovietinio judėjimo dalyviais ir apkaltino kunigus politikavimu: „Neretai prisidengus religija vyksta jaunimo apdorojimas antisovietine ir nacionalistine dvasia.“⁴⁴ Dėl to buvo stengiamasi įvairiais būdais trukdyti Lietuvos kunigams palaikyti ryšius su lietuvių išeivija. KGB skyrė didžiulį dėmesį ryšiams su Vakarais, siekė tuos ryšius kontroliuoti, panaudoti savo agentūrinei ir propagandinei veiklai.

Ideologinis aspektas atsispindi 1968 m. Čekoslovakijos įvykių vertinimuose, kas irgi turėjo įtakos KGB veiklos prioritetams ir kryptims. Savarankiškas Čekoslovakijos bandymas reformuoti socializmą buvo įvertintas kaip Vakarų ideologinės diversijos išraiška. Čekoslovakijos įvykiai suintensyvinę ir pasipriešinimo dalyvių veiklą Lietuvoje.

Analizuodamas padėtį 1969 m. vykusiam pasitarime KGB padarė tokią išvadą: „Operatyvinė analizė rodo, kad negatyvios politinio pobūdžio apraiškos daugeliu atvejų yra Vakarų ideologinės diversijos rezultatas.“⁴⁵ 1968 m. KGB parengė nemažai planų, kaip pagerinti kontržvalgybinį ir agentūrinį-analitinį darbą su išeiviais, o ypač – su buvusiais politiniais kaliniais, tremtiniais ir inteligentais. Nuo aštuntojo dešimtmečio KGB prieš juos pasitelkė ne tik tokias tradicines priemones kaip agentūrinis, operatyvinis darbas, bet ir naujas veiklos formas. LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus, dalyvaudamas KGB 1969 m. pasitarime, atkreipė dėmesį, kad „priešininkas pakeitė veiklos formas ir metodus ir dabar neveikia taip atvirai“⁴⁶. Tad ir KGB pasitelkė ne tokias akivaizdžias, o mažiau pastebimas psichologinio spaudimo, ideologinio ir propagandinio pobūdžio priemones ir agentūrą.

Didesnį KGB dėmesį ideologinei ir propagandinei veiklai rodo didesnis sovietinio saugumo įnašas į partijos ideologinį darbą, ypač į ideologinę indoktrinaciją, kultūros ir švietimo priežiūrą. Tai lėmė ir didesnę dėmesį psichologinėms priemonėms. KGB veiklos prioritetams didelį poveikį darė 1963 m. liepą įvykęs SSKP CK plenumas, kuriame buvo pažymėta, kad imperialistai daugiausia dėmesio skiria ideologinei diversijai, t. y. ideologiniam poveikiui žmonėms⁴⁷. Su šiuo reiškiniu buvo įpareigtos kovoti įvairios institucijos, tarp jų ir KGB. Parengtas išsamus 1963 m. SSKP CK plenumo nutarimus įgyvendinančių KGB priemonių planas. Jame ypatingas dėmesys skiriamas ideologinėms profilaktinėms ir auklėjamosioms priemonėms⁴⁸.

Septintajame dešimtmetyje sustiprėjus kultūrinio gyvenimo priežiūrai ir indoktrinacijai, ypač buvo domimasi Lietuvos kultūriniu gyvenimu, menininkų, mokslininkų

nuotaikomis ir veikla. Tai liudija ir 1963 m. LSSR KGB raštai, informuojantys LKP CK apie kūrybinės inteligentijos nuotaikas, taip pat priemonių, skirtų „apsaugoti“ inteligentiją ir jaunimą nuo neigiamos „buržuazinės ideologijos“ įtakos, planas⁴⁹. Todėl galima sutikti su istoriko Arūno Streikaus⁵⁰ žodžiais, kad kaip tik KGB, o ne Glavlitas šiuo laikotarpiu tampa svarbiausia ideologinės cenzūros institucija. Partijai pateikiamose KGB veiklos ataskaitose buvo aptariamos menininkų nuotaikos, apžvelgiami jų „nukrypimai“ nuo socialistinio realizmo metodo, t. y. ideologiškai žalingos tendencijos ar antisovietinės veiklos bruožai. Antai 1965 m. LSSR KGB informavo LKP CK apie Dailės institute veikiančią estetikos būrelį, kurio nariai aptaria Vakarų ir Lietuvos meninio gyvenimo aktualijas. Būrelyje aktyviausiai reikšėsi Gytis Vaitkūnas, Tomas Venclova, Bronius Grušas. KGB pasiūlius, partiniai darbuotojai surengė pokalbius su G. Vaitkūnu ir B. Grušu⁵¹.

Šių procesų kontekste galima vertinti ir garsių rusų rašytojų Josifo Brodskio (1964 m.), Andrejaus Siniavskio ir Julijaus Danielio (1966 m.) teismus⁵². 1971 m. buvo apkaltintas antisovietine propaganda, suimtas ir įkalintas Jonas Laucė, romano „Negandų metai“ (pirmasis pavadinimas – „Žaizdre“) autorius. Tai, kad visiems šiems asmenims buvo iškeltos bylos, rodo ne tik griežtesnę represinę politiką, bet ir apskritai tendenciją griežčiau prižiūrėti inteligentus ir kultūros sektorių, nes atsisakymas kūryboje laikytis socialistinio realizmo dogmų neretai buvo prilyginamas antisovietinei veiklai.

Svarbiausi komunistinės indoktrinacijos bruožai šiuo laikotarpiu buvo „internacionalizmo“ ir „tarybinės liaudies“ propaganda. Šie procesai susiję su rusinimu. Siekiant unifikuoti sovietinę valstybę, prisidengiant „tarybinio“ piliečio, „tarybinės liaudies“ vardu, buvo vykdoma aktyvi kova su tautiškumo

apraiškomis. KGB savais metodais padėjo kurti vienalytę sovietinę visuomenę. Veikiant prieš „antisocialistinius elementus, mažinant jų antisocialistinį pobūdį kaip vieną iš brandaus socializmo kliūčių, vienas pagrindinių kovos būdų yra profilaktika“⁵³. Todėl kova su tautiškumu kaip kliūtis, trukdančios kurti sovietinę valstybę, apraiškomis, buvo vienas svarbiausių KGB uždavinių. „Nacionalizmas yra kliūtis komunistiniams visuomeniniams santykiams, trukdo tautoms suartėti, yra Vakarų kovos prieš SSRS įrankis, todėl KGB turi tobulinti savo metodus kovoje su nacionalistais atsižvelgdamas į naujas sąlygas ir klasių kovos tarptautinėje arenoje ypatumus.“⁵⁴ Įvairiose srityse buvo kovojama su buržuazine ideologija ir viena iš jos išraiškų nacionalizmu, nes, anot KGB, nacionalizmas yra viena iš imperializmo veiklos prieš socializmą priemonių⁵⁵. Tai leidžia teigti, kad visus SSRS viduje kilusius judėjimus, kurie ne visada buvo nukreipti prieš valdžią, sovietai laikė priešiškais, nes jie skleidė kitokias nei oficialioji valdžia vertybes. Jų atsiradimą, valdžios nuomone, paskatino išorės jėgos, o ne nulėmė vidaus politika.

KGB vykdytas kraštotyros organizacijų persekiojimas 1969–1973 m. taip pat vertintinas LSSR KGB kovos su lietuviškumu, tautiškumu kontekste. Už tautiškumo apraiškų persekiojimą atsakingo LSSR KGB padalinio vadovo Mečio Ščensnovičiaus 1970 m. pranešime pažymima, jog diskusijų, pažintiniais klubais norima prisidengti siekiant skleisti nesveikas pažiūras ir nuotaikas. Tvirtinama, kad į tokius klubus ateina susikompromitavę asmenys, ieškantys legalių būdų savo tikslams įgyvendinti⁵⁶. Šitaip siekiama pateisinti galimas represijas.

Manytina, kad per visą Sovietų Sąjungos gyvavimo laikotarpį išliko ir liaudies priešo koncepcija. Nors oficialiai jos buvo atsisakyta, iš tiesų keitėsi tik retorika ir vartojami terminai. Kad klasinio priešo termino atsi-

sakyta tik paviršutiniškai, rodo tam tikrų visuomenės grupių laikymas priešiškomis socialistinei santvarkai ir visuomenei ir siekis jas izoliuoti. Tuo buvo norima parodyti, kad visuomenė yra vieninga, o priešiškas grupes pavaizduoti kaip anachronizmą, kurio didžioji visuomenės dalis nepalaiko. „Išsivysčiusio socializmo, kuriam būdinga idėjinė ir politinė visuomenės vienybė, sąlygomis antitarybiniai elementai yra visiškai atskirti nuo visuomenės. Tai grupelė atskalūnų, slepiančių savo tikruosius tikslus. Jų veikla prieštarauja visuomenei būdingoms vertybėms, pažiūroms ir socialistiniam gyvenimo būdai.“⁵⁷ Taigi „liaudies priešus“ keičia „nepatikimi asmenys“, „socialiai pavojingi ar antividuomeniniai elementai“. Manytina, kad tokie terminai vartojami neatsitiktinai: norima režimui priešiškų asmenų veiklą pavaizduoti kaip nepolitinę ir nesuderinamą su sovietinės visuomenės poreikiais. LKP CK 1956 m. rašte SSKP CK tvirtinama, kad įtampą šalyje tais metais sukėlė ne tik užsienio radijo stotys, išeiviai iš Lietuvos, bet ir namo grįžę politiniai kaliniai, kurių dauguma – buvę nepriklausomos Lietuvos veikėjai. Dėl to buvo raginama taikyti priešiškiems elementams represines priemones⁵⁸. Tokia partijos pozicija lėmė nuolatinį KGB dėmesį šiai iš politinių kalinių ir tremtinių sudarytai visuomenės grupei. Antai buvo numatyti veiksmai, kurių turėjo būti imtasi prieš asmenis iš „socialiai pavojingos“ aplinkos, jei šalyje susiklostytų ypatingoji padėtis ar kiltų neramumų: jie turėjo būti suimti ir neribotam laikui uždaryti Kauno, Pravieniškių ir Alytaus tardymo izoliatoriuose⁵⁹.

Daug nerimo sovietų valdžiai kėlė disidentai, žmogaus teisių gynėjai, kurie, pasitelkę viešumą, perdavinėjo į Vakarus informaciją apie žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Sąjungoje. Tai prieštaravo sovietų propagandos platinamai žiniai apie pagarbą

žmogaus teisėms sovietinėje sistemoje. Sovietų režimas, remdamasis ideologinėmis nuostatomis ir siekdamas politinių tikslų, norėjo sumenkinti, sukompromituoti, izoliuoti ir galiausiai sunaikinti kilusį žmogaus teisių ir laisvių judėjimą Sovietų Sąjungoje. Ne tik komunistų partijos vadovybės, bet ir KGB dokumentuose šis judėjimas apibūdinamas iš ideologinės diversijos, socializmo ir kapitalizmo priešpriešos, kišimosi į vidaus reikalus pozicijos ir laikomas grėsme sovietinei sistemai. Kitoks, t. y. prieštaraujantis oficialiajai partijos linijai, mąstymas Sovietų Sąjungoje buvo laikomas neigiamos Vakarų įtakos nulemtu „paklydimu“. Anot SSKP CK generalinio sekretoriaus L. Brežnevo⁶⁰, disidentai yra veikiantys prieš savo tėvynę imperializmo bendrininkai, sovietų priešai. Viename iš metodinių KGB leidinių disidentai traktuojami kaip grėsmė sistemai, vadina mi Vakarų agentais. J. Andropovas⁶¹ nurodo, kad disidentai šalyje neturi atramos, kad juos veikia Vakarai, jų spauda ir žvalgyba. Jo nuomone, tai politiškai pasiklydę, kažko išsikeidę žmonės, o kai kada – tiesiog ligoniai⁶². O kadangi disidentai gyvuoja padedami užsienio specialiųjų tarnybų, tai ir kova su jais yra sudedamoji kovos su imperializmu dalis⁶³. Disidentus laikyti atskalūnais vertė ir propaguojama išsivysčiusio socializmo koncepcija, pasak kurios, visuomenei būdingas monolitiškumas. Antisocialistiniai elementai tėra izoliuota nuo visuomenės maža atsiskyrėlių grupelė⁶⁴. Taip tvirtinant, matyt, norėta parodyti, kad disidentai veikia ne prieš valstybę, o prieš visuomenę. Panašus rusų disidentų vertinimas išryškėja SSRS KGB rašte SSKP CK, kuriame Vladimiro Bukovskio ir kitų disidentų veikla vadinama antvisuomeniniais veiksmais⁶⁵, o Juriiaus Orlovo sukurta Helsinkio grupė – antvisuomeniniais elementais⁶⁶. Kadangi per atitinkamas visuomenės grupes į SSRS besiskverbianti Vakarų įtaka buvo laikoma

visuomenei žalingu socialistinės sistemos puolimu, tai atitinkamai komunistų partijos ir KGB kova su tais reiškinais buvo pateisinama kaip tos sistemos gynimas.

Psichiatrinę prievartą taip pat lėmė tendencingai neigiamas požiūris į disidentinį judėjimą ir išankstinis neigiamas atskirų visuomenės grupių vertinimas. Norint parodyti, kad SSRS nėra politinių kalinių, prieštaraujančių partijos politikai, buvo suformuluota idėja, kad nusikalstamo atskirų žmonių elgesio priežastis yra jų psichinis neįgalumas⁶⁷. Antai Algirdas Statkevičius, kuris užsiėmė antisovietine agitacija ir propaganda, buvo laikomas psichiškai nesveiku žmogumi⁶⁸. Siekdamas nustatyti, kodėl Algirdas Petrošius platino antisovietinius lapelius, LSSR KGB priėjo prie išvados, kad šis žmogus serga psichikos liga ir visuomenei pavojingos veiklos ėmėsi būdamas nepakaltinamas, t. y. lapelius pagamino ir platino paveiktas ligos⁶⁹. Čia taip pat neapsieita be „negatyvaus“ Vakarų kišimosi. 1982 m. LSSR KGB 5-osios tarnybos parengtoje instrukcijoje, nurodančioje, kaip kovoti su priešininko ideologine diversija, konstatuojama, kad užsienio emisarai naudoja psichikos ligonių paslaugomis. Pastarųjų veiksmai pavojingi visuomenei, todėl juos reikia gydyti, o tai jau yra psichiatrinės prievartos taikymas kitaminčiams⁷⁰.

Michailo Gorbačiovo pertvarkos laikotarpiu šalyje vykstant demokratizavimo procesams, į visuomenės pokyčius ir besikuriančius nepriklausomus visuomeninius judėjimus KGB ir toliau žvelgė priešiškai, o tokiuose judėjimuose dalyvaujančių asmenų veiklą prilygino ekstremistų, grasinančių politinei santvarkai, veiklai. Pertvarkos laikotarpiu iš KGB dokumentų neišnyksta „ideologinės kapitalizmo ir socializmo priešpriešos“, „klasių kovos“, pagrindžiančios kitaminčių persekiojimą, terminai. To meto KGB dokumentuose tvirtinama, jog

atsiradusiems neformaliems judėjimams vadovauja „priešiški socialistinei santvarkai elementai“⁷¹. KGB nuomone, pertvarkos laikotarpiu susikūrusios organizacijos ir judėjimai glaudžiai susiję su užsienio specialiosiomis tarnybomis ir išeivijos organizacijomis, o 1988 m. Lietuvoje prasidėję įvykiai – inspiruoti Vakarų⁷². Esą antisocialistiniai elementai, nenorėdami atskleisti tikrųjų tikslų, maskuoja savo kovą „žmogaus teisių gynimo“, „kovos už demokratiją“ terminais ir tvirtina kovojantys už visuomenės gerovę⁷³. Tai dar vienas antivakarietiško pavyzdys. Juo siekiama įteigti, kad Maskvos pertvarkos kryptiniai nepritariantys asmenys ir judėjimai susiję su Vakarais. KGB, kaip sovietinės santvarkos gynėjas, įpareigotas kovoti su jai kylančia grėsme.

Apibendrinant galima pasakyti, kad komunistinės ideologijos reikšmė KGB veiklai buvo itin svarbi ir po 1953 m. Nuo to priklausė neigiamas procesų ir atskirų visuomenės grupių vertinimas, išskirtinis KGB dėmesys joms ir įvairių persekiojimo priemonių taikymas. Naujos ideologinės koncepcijos lėmė antisovietinės veiklos depolitizavimo tendencijas, tokių psichologinio poveikio priemonių kaip profilaktika ir psichiatrinė prievarta taikymą, ryšių su Vakarais ribojimą, kontrolę ir panaudojimą savo agentūriniams ir propagandiniams tikslams.

Nuorodos

¹ V. Zubok, „The Soviet Union and Detente of the 1970s“, *Cold War History*, Vol. 8, No. 4 (November, 2008); J. Mitchel, „A New Brezhnev Doctrine“, *World Politics*, Vol. 30, No. 3 (Apr., 1978); D. Lane, *State and Politics in the USSR*, Oxford, 1985; M. B. Olcott, „Yuri Andropov and the National Question“, *Soviet Studies*, Vol. 37, No. 1 (Jan., 1985); *Изменения в полити-*

IŠVADOS

Po 1953 m. Sovietų Sąjungoje vyko politiniai, ekonominiai ir kultūriniai pokyčiai. Juos lėmė ideologinio lygmens transformacijos, nes komunistinė ideologija buvo svarbus sovietinės sistemos ir komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos legitimacijos šaltinis. Ideologijos pokyčiai buvo ir reikšmingas represinės politikos pokyčių rodiklis. Kaip ir stalininiu laikotarpiu, ideologija pagrindė ir legitimavo kitaminčių persekiojimą, nulėmė atskirų metodų – profilaktikos, prievartinio gydymo – taikymą. Po 1953 m. kitaminčių represijas ir persekiojimą buvo siekiama pateisinti Vakarų, neva norinčių suformuoti opoziciją sovietų valdžiai šalies viduje, grėsme sovietinei sistemai. Profilaktikos ir kitų ideologinių priemonių taikymas rėmėsi ideologiniais teiginiais, kad šalyje sukurtas socializmas, išnyko klasių kova ir kuriama visaliaudinė valstybė, kurioje neva nėra konfliktuojančių pusių, o pasitaikančios antisovietinės apraiškos – tai tik neišprusimo, Vakarų melo, apgavysčių ar net psichinio neįgalumo rezultatas. Naujais ideologiniais „visaliaudinės valstybės“, „tarybinės liaudies“ terminais taip pat buvo norima pridengti kovą su lietuviškumu, tautiškumu apraiškomis. Todėl komunistinė indoktrinacija, kurią įgyvendinti padėjo ir KGB, tapo svarbiausia žmonių perauklėjimo, motyvavimo ir telkimo priemone. Tokia ideologinė koncepcija nulėmė KGB veiklos kryptis ir metodus.

ческой системе СССР после смерти Сталина, интерактивус [žiūrėta 2012 08 22], interneto prieiga <<http://protown.ru/information/hide/5988.html>>.

² N. Robinson, *Ideology and the Collapse of the Soviet System: a Critical History of Soviet Ideology Discourse*, Vermont, 1995; R. Pipes, *Communism: A History*, New York, 2001.

³ А. Паповян, „Участие Верховного суда СССР в выработке репрессивной политики

1957–1958 гг.“, *Корни травы*, interneto prieiga <www.memo.ru>; Н. Петров, „Специальные структуры КГБ по борьбе с инакомыслием в СССР 1954–1989 гг.“, *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб*, 2007, т. 3; Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва, 2005; Ю. Стецовский, *История советских репрессий*, Москва, 1997, т. 1–2; А. И. Пожаров, „Хрущевская оттепель и КГБ“, *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб*, 2007, т. 3.

⁴ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999)*, Vilnius, 2002; To paties, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15); To paties, „Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.“, *ibid.*, 2008, Nr. 1(23).

⁵ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius, 2011.

⁶ N. Chruščiovas, *Marksizmas-leninizmas – mūsų vėliava, mūsų kovos ginklas. Kalba TSKP CK plenumo 1963 m. birželio 21 d.*, Vilnius, 1963; J. Andropovas, *Rinktinės kalbos ir straipsniai*, Vilnius, 1984.

⁷ *КГБ сборник*, Москва, 1954–1991; *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1954–1991.

⁸ *KGB slaptieji archyvai 1954–1991*, Vilnius, 2012.

⁹ D. Lane, *op. cit.*, p. 220.

¹⁰ N. Chruščiovas, *op. cit.*, p. 8.

¹¹ „Письмо ЦК КПСС к партийным организациям „Об усилении политической работы партийных организаций в массах и пресечении вылазок антисоветских, враждебных элементов“. Выписка из протокола № 66 заседания Президиума ЦК от 19 декабря 1956 г.“, *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы*, sud. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачёв, Москва, 2003, т. 3, ч. 2, с. 208–214.

¹² *Lietuva 1940–1990 m.: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 427.

¹³ А. Паповян, „Участие Верховного суда СССР в выработке репрессивной политики 1957–1958 гг.“, *Корни травы*, interneto prieiga <www.memo.ru>.

¹⁴ G. B. Smith, *Soviet Politics: Struggling with Changes*, New York, 1992, p. 80.

¹⁵ „Документ большой важности“, *КГБ сборник*, Москва, 1959, № 3, с. 29.

¹⁶ *Ibid.*, c. 31.

¹⁷ „Служение народу – высокое призвание советских писателей. Речь Н. С. Хрущева на III съезде писателей 22 мая 1959 года“, *Правда*, 2 мая 1959 г.

¹⁸ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, p. 185–187.

¹⁹ G. B. Smith, *op. cit.*, p. 80.

²⁰ *Politinės minties enciklopedija*, Vilnius, 2005, p. 527.

²¹ R. Pipes, *op. cit.*, p. 80.

²² *Ibid.*

²³ „Sužlugo antiliaudinė avantiūra Budapešte“, *Tiesa*, 1956, spalio 26, p. 3.

²⁴ „Bonos ranka Vengrijoje“, *Tiesa*, 1956, lapkričio 16, p. 3.

²⁵ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, p. 49.

²⁶ *Изменения в политической системе СССР после смерти Сталина*, interaktyvus [žiūrėta 2012 06 15], interneto prieiga <<http://protown.ru/information/hide/5988.html>>.

²⁷ M. B. Olcott, *op. cit.*, p. 104.

²⁸ „Neišardoma partijos ir liaudies vienybė. Kalba, pasakyta 1975 m. birželio 9 d. susitikime su Novomoskovsko rinkiminės apygardos rinkėjais“, J. Andropovas, *op. cit.*, p. 131.

²⁹ G. B. Smith, *op. cit.*, p. 387.

³⁰ „Некоторые теоретические аспекты борьбы с идеологической диверсией империализма“, *Труды высшей школы КГБ*, 1976, Москва, № 11, с. 27–31.

³¹ J. Mitchel, *op. cit.*, p. 387.

³² „Ataka prieš socialistinius Čekoslovakijos pagrindus“, *Tiesa*, 1968, liepos 2, p. 3.

³³ V. Andriele, *Social History of Twentieth-Century Russia*, London, 1994, p. 248.

³⁴ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika*, p. 250.

³⁵ *Ibid.*, p. 275.

³⁶ *Ibid.*, p. 284.

³⁷ N. P. Deriabin, T. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, London, 1990, p. 50–51.

³⁸ В. Н. Еремин, „Методологическое значение статьи Ю. В. Андропова „Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР“ для теории и практики советской контрразведки“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1983, № 30, с. 33.

³⁹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas 1964 m. vasario 18 d. LSSR KGB padalinių vadovų pasitarime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-41, ap. 1, b. 634, l. 101.

⁴⁰ SSRS KGB 5-osios valdybos viršininko F. Bobkovo 1964 m. sausio 11 d. pranešimo „Vakarų imperializmo ideologinė diversija prieš SSRS ir KGB kovos su ja priemonės“ tezės, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 25.

⁴¹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas 1964 m. vasario 18 d. LSSR KGB padalinių vadovų pasitarime, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 634, l. 102–103.

⁴² SSRS KGB 5-osios valdybos viršininko F. Bobkovo 1964 m. sausio 11 d. pranešimo „Vakarų imperializmo ideologinė diversija prieš SSRS ir KGB kovos su ja priemonės“ tezės, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 29.

⁴³ LSSR KGB Alytaus miesto skyriaus viršininko A. Gurbininko 1983 m. sausio 25 d. raštas Alytaus miesto partijos sekretoriui S. Apanavičiui dėl ekstremistinių katalikų dvasininkų veiksmų faktų Alytaus mieste ir rajone 1982 m., *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 226, l. 1.

⁴⁴ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. M. Ščensnovičiaus 1975 m. balandžio 24 d. pažyma dėl kontržvalgybinio darbo tarp grįžusių iš tremties antisovietinių organizacijų narių ir partizanų stiprinimo, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 439, l. 21.

⁴⁵ LSSR KGB operatyvinių padalinių darbuotojų 1969 m. vasario 14 d. pasitarime skaitytas pranešimas apie KGB kovos su ideologine diversija uždavinius įgyvendinant SSRS KGB kolegijos 1968 m. gruodžio 27 d. nutarimus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 671, l. 119.

⁴⁶ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1969 m. kovo 27 d. pranešimas KGB darbuotojų operatyviniame susirinkime, *ibid.*, l. 202.

⁴⁷ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1964 m. vasario 18 d. pranešimas LSSR KGB padalinių vadovų pasitarime, *ibid.*, b. 634, l. 101.

⁴⁸ LSSR KGB priemonių, įgyvendinančių SSRS KGB kolegijos sprendimą „Dėl KGB dalyvavimo įgyvendinant SSKP CK 1963 m. liepos plenumo nutarimus“, planas, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 177–192.

⁴⁹ LSSR KGB 1963 m. balandžio 3 d. raštas LKP CK dėl kūrybinės inteligentijos nuotaikų, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 627, l. 130–140; LSSR KGB 1963 m. liepos 3 d. pažyma LKP CK dėl buržuazinės ideologijos apraiškų respublikoje, *ibid.*, l. 231; LSSR KGB priemonių planas siekiant užkirsti kelią negatyviai buržuazinių nacionalistų įtakai jaunimui ir inteligentams, *ibid.*, b. 630, l. 1–10.

⁵⁰ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, p. 49.

⁵¹ „LSSR KGB 1965 m. sausio 8 d. pažyma apie Vilniaus dailės institute veikusių neoficialų estetikos

būrelį“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje, 1940–1990: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2005, p. 342–345.

⁵² Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва, 2009, с. 333.

⁵³ Н. Середюк, „К вопросу о профилактике негативных процессов в советском обществе“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1985, № 36, с. 211.

⁵⁴ В. Ф. Мацук, „Реализация ленинского принципа пролетарского интернационализма – необходимое условие укрепления и развития СССР“, *ibid.*, 1982, № 27, с. 54, 61.

⁵⁵ „Современные тенденции в идеологии буржуазного национализма и их идейно-политическое влияние на идеологическую диверсию с использованием национализма“, *ibid.*, 1985, № 30, с. 204.

⁵⁶ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščensnovičiaus 1970 m. vasario 19 d. pranešimas LSSR KGB operatyvinių darbuotojų pasitarime, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 798, l. 54.

⁵⁷ „Некоторые вопросы борьбы органов КГБ против враждебной деятельности антисоветских элементов в свете учения В. И. Ленина о защите социалистического отечества и обеспечении его безопасности“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1980, № 21, с. 9–10.

⁵⁸ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1956 m. gruodžio 6 d. raštas SSKP CK Prezidiumui dėl įvykių Lietuvoje, susijusių su įvykiais Lenkijoje ir Vengrijoje, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 314, l. 11.

⁵⁹ LSSR KGB pirmininko gen. lt. J. Petkevičiaus ir LSSR vidaus reikalų ministro milicijos gen. mjr. S. Lisausko 1984 m. lapkričio 13 d. rekomendacijos dėl veiksmų plano „упатингоуо периоду“, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2665, l. 7–8.

⁶⁰ „Диссиденты“, *Краткий политический словарь*, Москва, 1978, с. 108.

⁶¹ „Komunistinis įsitikinimas – didžioji naujo pasaulio kūrėjų jėga“. Pranešimas, skaitytas 1977 m. rugsėjo 9 d. iškilmingame susitikime Maskvoje, skirtame F. Dzeržinskio gimimo 100-osioms metinėms“, J. Andropovas, *op. cit.*, p. 117.

⁶² „Задачи оперативной деятельности органов безопасности, вытекающие из решений XXIV съезда КПСС“, *Деятельность органов безопасности на современном этапе*, Москва, 1980, с. 83.

⁶³ „Некоторые вопросы борьбы органов КГБ против враждебной деятельности антисоветских

элементов в свете учения В. И. Ленина о защите социалистического отечества и обеспечении его безопасности“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1980, № 21, с. 10.

⁶⁴ Ibid., c. 9.

⁶⁵ „SSRS KGB 1967 m. rugpjūčio 31 d. laiškas SSKP CK apie Vladimiro Bukovskio ir kitų suėmimą dėl politinių manifestacijų“, interaktyvus [žiūrėta 2012 09 10], interneto prieiga <<http://bukovsky-archives.net/pdfs/dis60/kgb67-5.pdf>>.

⁶⁶ „SSRS KGB 1977 m. sausio 5 d. raštas SSKP CK dėl vadinamosios žmogaus teisių gynimo komiteto grupės veiklos užkirtimo“, ibid.

⁶⁷ B. Kuklytė, „Disidentų kalinimas Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligoninėse 1918–1988 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1(21), p. 34.

⁶⁸ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1980 m. balandžio 1 d. raštas LSSR AT Prezidiumo sekretoriui S. Naujaliui dėl A. Statkevičiaus pareiškimo LSSR AT Prezidiumo pirmininkui A. Barkauskui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 221, l. 144.

⁶⁹ LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo kpt. A. Vilimo 1974 m. sausio 29 d. nutarimas skirti A. Petrošiui psichiatrinę ekspertizę, ibid., ap. 58, b. 47658/3, l. 215–216.

⁷⁰ LSSR KGB 5-osios tarnybos pranešimas „Kova su priešininko ideologine diversija – kiekvieno SSRS piliečio pareiga“, ibid., f. K-1, ap. 8, b. 247, l. 165.

⁷¹ LSSR KGB pirmininko E. Eismunto 1987 m. spalio 8 d. raštas LSSR KGB Druskininkų skyriaus viršininkui dėl kai kurių operatyvinės padėties ypatumų ir KGB uždavinių šiuolaikinėmis sąlygomis pagal penktąją liniją, ibid., f. K-11, ap. 1, b. 564, l. 41.

⁷² LSSR KGB pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. rugpjūčio 18 d. raštas SSRS KGB 5-osios valdybos viršininkui gen. mjr. E. Ivanovui dėl išeivijos vaidmens inspiruojant antvisuomeninę nacionalistinių elementų veiklą, ibid., f. K-35, ap. 2, b. 333, l. 226–227.

⁷³ „Некоторые социологические аспекты борьбы органов безопасности социалистических стран с подрывной деятельностью анти-социалистических элементов“, *Труды высшей школы*, Москва, 1985, № 36, с. 142.

Gauta 2013 02 25

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Kristina Burinskaitė

THE EFFECT OF CHANGES IN COMMUNIST IDEOLOGY AFTER 1953 ON REPRESSIVE POLICIES AND KGB OPERATIONS

Summary

Communist ideology and its changes after 1953 were an important indicator of internal developments in the Soviet Union and its repressive policies. The ideology legitimated persecution of dissenters and established the use of specific methods against them. The new ideological concepts concealed reprisals against resistance fighters, because anti-Soviet activities were criminalised or portrayed as acts of mentally ill people. Perhaps the most important concept of the Communist ideology having an effect on the repressive policies of the Soviet Union was the so-called Western ideological sabotage, which was

considered to be the source of all manifestations of anti-Soviet activity. All contacts with the West were therefore perceived as threatening to the socialist system and became a special focus for the KGB. Even the improved relations with the West did not prevent the continued offensive of propaganda, intelligence work, and disinformation against the West. The concept of “dictatorship of the proletariat” was replaced with the concept of the “all-people’s state”, which was concealed Russification leading to the destruction of national aspirations.

Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla Vilniaus krašte (1920–1939 m.)

Straipsnio tyrimo objektas – lietuvių švietimas, kurį vykdė lietuvių švietimo draugija „Rytas“ politiškai sudėtingu Lietuvai laikotarpiu. Remiantis Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje saugoma lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ medžiaga (f. 67), siekiama rekonstruoti jos veiklą Vilniaus krašte.

ĮVADAS

Lietuvių švietimas Vilniaus krašte 1920–1939 m. nėra nauja tema, tik iki šiol istoriografijoje ji buvo labiau pabrėžiama aptariant 1920–1939 m. laikotarpio politinius įvykius, kai 1920 m. spalio 9 d. Lenkijos valstybės kariuomenės dalis, vadovaujama generolo Lucjano Želigowskio, okupavo ir aneksavo Vilniaus kraštą. Buvo įkurtas 1920–1922 m. gyvavęs kitų Europos valstybių nepripažintas valstybinis darinys (vadinamoji Vidurio Lietuva), kurio seimo sprendimu „įteisintas“ Lenkijos valdymas truko iki 1939 m.

Straipsnyje, remiantis archyviniais šaltiniais, nagrinėjama lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veikla. Šiuo politiškai sudėtingu laikotarpiu „Ryto“ draugija darbavosi Vilniaus krašte, kai kuriais atvejais bendradarbiaudama su kitomis lietuvių švietimo draugijomis („Saulės“, Šv. Kazimiero). Straipsnyje keliama prielaida, kad siekdama užsibrėžto tikslo – per savo organizacinį tinklą šviesti Vilniaus krašto lietuvius – „Ryto“ draugija bendradarbiavo su anksčiau įkurtomis ir jau veikiančiomis lietuvių švietimo draugijomis. Straipsnio uždaviniai: 1) atskleisti švietimo padėtį Vilniaus krašte ir kaip buvo įgyvendinami lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ įstatuose numatyti tikslai; 2) nustatyti, kiek ir kokiose Rytų Lietuvos vietovėse „Ryto“ draugija iki 1939 m. įkūrė mokyklų, skyrių ir skaityklų, išaiškinti, ar jų buvo iki 1920 m. rudens kitose Lietuvos dalyse, kur galbūt bendradarbiauta su kitų lietuvių švietimo draugijų atstovais; 3) aprašyti, kaip „Ryto“ draugijos darbas priklausė nuo valdžios, t. y. nuo okupacinio režimo.

LIETUVIŲ ŠVIETIMO DRAUGIJOS „RYTAS“ VEIKLA 1913–1920 M.

Vlado Mirono, Alfonso Petrulio ir kitų iniciatyva 1911 m. spalio 6 d. pradėto leisti Vilniaus krašto lietuviams skirto laikraščio „Aušra“ „suvažiavimuose paaiškėjo, kad Vilniaus kraštui reikia atskiros draugijos mokykloms steigti ir švietimo darbui plėsti“¹, kuri rūpintųsi lenkinamų lietuvių tautiniu sąmoningumu. Susiklosčiusi padėtis negalėjo tenkinti Vilniaus lietuvių inteligentų: nesant oficialaus švietimo lietuvių kalba, Rytų Lietuvai grėsė nutautėjimas. Kun. P. Kraujalis apie lietuvių švietimo padėtį Vilniaus krašte prieš įkuriant čia draugiją straipsnyje „Lietuvių švietimo draugija „Rytas““ rašė: „Turėjo jau Kauno gubernijos lietuviai švietimo draugiją „Saulė“, suvalkiečiai turėjo „Žiburį“* – tik Vilniaus gubernijos lietuviai iki šiol gyveno be jokios draugijos. Bet ir mūsų gyvenime buvo nemažas skirtumas: kauniškiai ir suvalkiečiai turėjo savo vaikams mokyti mokyklas, mes gi, jei ir mokinome, tai slapta, kad niekas nežinotų, kad policija neprikibtų.“²

Siekdami, kad Vilniaus krašte būtų įsteigta lietuvių švietimu galinti rūpintis draugija, analogiška jau veikiančioms Kauno ir Suvalkų gubernijose, Vilniaus lietuvių inteligentai ėmėsi organizacinio darbo: 1912 m. parengti lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ įstatai (patvirtinti 1913 m.; Vinco Martinkėno duomenimis, įstatus 1912 m. lapkričio 29 d. patvirtino Rusijos vidaus reikalų ministro pavaduotojas Zolotoriovas), apibrėžtas veiklos tikslas – plėtoti katalikybę ir lietuviybę grindžiamą švietimo veiklą tarp Vilniaus gubernijos lietuvių. Draugijos funkcijos – steigti ir išlaikyti pradžios mokyklas, suaugu-

siųjų rašto mokyklas, mokytojų seminariją, kitas vidurinio mokyimo įstaigas, knygynus ir skaityklas³.

Pagaliau 1913 m. sausio 31 d. Vilniuje, Visų šventųjų bažnyčios klebonijoje, įvyko steigiamasis „Ryto“ draugijos susirinkimas. Jam pirmininkavo Jonas Basanavičius, sekretoriavo Liudas Gira. Buvo išrinkti 7 valdybos nariai (kun. Juozapas Kukta, kun. V. Mironas, L. Gira, kun. Jonas Steponavičius, kun. A. Petrulis, J. Basanavičius, Juozas Kairiūkštis) ir 2 kandidatai (Antanas Smetona, kun. Klemensas Maliukevičius)⁴. Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ sekretorius L. Gira 1913 m. vasario 6 d. laikraštyje „Viltis“ išdėstė savo mintis apie naująją švietimo organizaciją ir numatė galimas bendradarbiavimo su kitomis organizacijomis veiklos gaires: „Kalbėdamas apie „Rytą“, negaliu nepaminėti dar dviejų organizacijų, artimų savo tikslais ir pakraipa. Tai vadinamasis „Kun. J. Tumo fondas rytiečiams šviesti“ ir „Aušros“ laikraštis. Abi tos organizacijos taip pat dar labai jaunos ir abi labai svarbios. Abi tos organizacijos, dirbusios iki šiol tautos švietimo darbą skyriumi ir nelabai gal sistemingai, turėtų dar labiau susispiesti, kaip ir susiliesti su „Rytu“. Skiriamoje vilniečiams ir labiausiai tarp jų platinamoje „Aušroje“, žinoma, jei ji eitų geru keliu, švietimo draugija rastų tinkamiausią savo populiarioją ir kelio skynėją, o taip pat, šviesdama sodžių, skintų kelią mūsų laikraščiams. „Fondas“, turėdamas jau ligi dviejų tūkstančių rublių ir keliolika tūkstančių knygų-knygelių, būtų labai stipri parama „Rytui“ jo darbų pradžioje, pats gi „Rytas“ turėtų geriausią paliudijimą lietuvių visuomenei, kad yra gyvas ir reikalingas. Kaip, kokiais pagrindais, kiek turėtų susiartinti tos trys organizacijos – tai jau

* „Saulės“ ir „Žiburio“ lietuvių švietimo draugijų, įkurtų 1906 m., t. y. septyneri metai prieš atsirandant „Rytui“, veikla buvo geografiškai ribojama: jos negalėjo veikti Vilniaus gubernijoje. Tik pradėjus veiklą 1913 m. sausio 31 d. Vilniuje įkurtai lietuvių švietimo draugijai „Rytas“, imta tarpusavyje bendradarbiauti.

kitas dalykas, tai jau tų organizacijų vedėjų dalykas.“⁵

Vos įsikūrusi, „Ryto“ draugija per Vilniaus gubernijos lietuvių spaudą – „Aušros“ ir „Vilties“ laikraščius – pradėjo energingai įgyvendinti užsibrėžtus tikslus: informavo skaitytojus apie Lietuvos rytuose veiklą pradėsiančios naujos švietimo draugijos įsikūrimą, ragino juos tapti draugijos nariais, steigti draugijos skyrius⁶, pačiai švietimo draugijai „Rytas“ patarė bendradarbiauti su giminiškomis ir turinčiomis tą patį tikslą – šviesti lietuvius Lietuvos rytuose – organizacijomis⁷. Toks bendradarbiavimas iš tikrųjų vyko – apie švietimo draugijos „Rytas“ veiklą 1913–1915 m. rašė Vilniuje leidžiami laikraščiai „Aušra“ ir „Viltis“, 1913–1914 m. – Seinuose leidžiamas „Šaltinis“. 1914 m. prie šio darbo prisidėjo „Lietuvos žinios“, „Vienybė“, 1915 m. – „Lietuvos ūkininkas“, 1917 m. – „Lietuvos aidas“ ir „Tėvynės sargas“.

Iki mūsų dienų išliko tik dalis švietimo draugijos „Rytas“ įkurtų skyrių dokumentų. Šią spragą iš dalies panaikina tiriamojo laikotarpio spaudoje esanti informacija apie „Ryto“ skyrių veiklą. Išlikę archyviniai dokumentai rodo, kad draugijos skyriai 1913 m. buvo įkurti Bagaslaviškyje, Burokaraistyje, Darsūniškyje, Dieveniškėse, Dūkšte, Gilūtose, Guntauninkuose, Kaišiadoryse, Kietaviškėse, Koncepolyje, Labanore, Mielagėnuose, Palūšėje, Perlojoje, Pivašiūnuose, Rūdiškėse, Semeliškėse, Švenčionėliuose⁸, 1914 ir 1915 m. – Giedraičiuose, Merkinėje ir Kaltinėnuose⁹.

Turint omenyje, kad išlikęs ne visas švietimo draugijos „Rytas“ archyvas, taip pat atsižvelgiant į 1913 m. lietuvių periodinėje spaudoje paskelbtus įsteigtų draugijos skyrių sąrašus¹⁰ (iki 1913 m. gruodžio pabaigos Vilniaus gubernijoje buvo įkurtas 31 „Ryto“ skyrius: 1) Vilniaus I, 2) Švenčionėlių, 3) Valkininkų, 4) Labanoro, 5) Palūšės, 6) Gilūtų, 7) Kietaviškių, 8) Kaltinėnų, 9) Pivašiūnų, 10) Vilniaus II, 11) Koncepolio, 12) Rūdiškių, 13) Šešuolių, 14) Merkinės, 15) Guntauninkų, 16) Alytaus, 17) Semeliškių, 18) Kargaudų, 19) Paąžuolės, 20) Nemunaičio, 21) Linkmenų, 22) Dieveniškių, 23) Kaišiadorių, 24) Mielagėnų, 25) Vilniaus III, 26) Švenčionių, 27) Burokaraisčio, 28) Nemaninų, 29) Muslinėnų (gal Musninkų?), 30) Bagaslaviškio, 31) Perlojos**), galima teigti, kad Merkinės ir Kaltinėnų skyriai buvo įkurti ne, kaip sakyta, 1914 ir 1915 m., o abu 1913 m. Pelesos ir Vigonių (taip pat „Šaltinio“ skelbtame sąraše jau minėtas Kargaudų) skyriai buvo įkurti 1913 m. Rodūnios kunigo vikaro Juozo Breivos iniciatyva¹¹. 1914–1915 m. draugijos skyriai galėjo būti įkurti Darsūniškyje, Kabečiuose, Strūnaičiuose ir Dusmenyse.

Apie „Ryto“ skyrius V. Martinkėnas rašo: „Iš draugijos pirmininko pranešimo matyti, kad jau veikė 36 draugijos skyriai: trys Vilniuje, po vieną Švenčionėliuose, Valkininkuose, Labanore, Palūšėje, Adutiškyje, Gilūtose, Kietaviškėse, Kaltanėnuose, Pivašiūnuose, Koncipolėje, Rūdiškėse, Šešuoliuose, Merkinėje, Guntauninkuose, Alytuje,

** „Ryto“ draugijos skyrių įkūrimo laikas: iki 1913 m. kovo mėn. įkurti penki skyriai – trys Vilniuje, po vieną Švenčionėliuose ir Valkininkuose; paduoti prašymai įsteigti skyrius Palūšėje, Kietaviškėse, Labanore ir Gilūtose (*Viltis*, 1913, kovo 24 (balandžio 6), Nr. 35(822)); iki gegužės pradžios arba vidurio įkurtas Labanoro skyrius (*Aušra*, 1913, gegužės 2, Nr. 9); iki gegužės vidurio įkurti Palūšės, Kietaviškių, Gilūtų, Kaltinėnų ir Pivašiūnų skyriai; paduotas prašymas atidaryti skyrių Švenčionių aps. Koncepolio sodžiuje (*Viltis*, 1913, gegužės 19 (birželio 1), Nr. 57(844)); kitais duomenimis, Pivašiūnų skyrius įkurtas 1913 m. rugpjūčio 11 d. (*Aušra*, 1913, rugpjūčio 22, Nr. 17); 1913 m. rugsėjo 1 d. įkurtas skyrius Rūdiškėse (*Aušra*, 1913, spalio 17, Nr. 21); 1913 m. spalio 20 d. – Alytaus skyrius (*Aušra*, 1913, lapkričio 14); 1913 m. spalio pabaigoje – Nemunaičio skyrius (*Aušra*, 1913, lapkričio 28, Nr. 24); 1913 m. lapkričio 3 d. – Merkinės skyrius (*Aušra*, 1913, lapkričio 14); 1913 m. gruodžio 15 d. – Mielagėnų skyrius (*Viltis*, 1913, gruodžio 19, Nr. 155(942)).

Semeliškėse, Kargauduose, Pažuliuose, Nemunaitėje, Kaišiadoryse, Mielagėnuose, Švenčionyse, Burokaraistėje, Nemaniūnuose, Mustinėnuose, Bagaslaviškyje, Perlojoje, Darsūniškyje, Pelesoje, Kabeliuose, Strūnaitėje, Vigonyse ir Dusmenyse.¹² Greičiausiai V. Martinkėnas naudojosi švietimo draugijos „Rytas“ 1913 m. steigimo ir visuotinių susirinkimų protokolais nuo 1914 m. (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 67, b. 307) arba bent jau 1914 m. kovo 12 d. „Vilties“ laikraštyje paskelbtu draugijos sekretoriaus L. Giros straipsniu „Visuotinis „Ryto“ susirinkimas“¹³. Jame esantis įkurtų draugijos skyrių sąrašas turi ne 36, o 37 pozicijas ir iš dalies atitinka V. Martinkėno paskelbtąjį. Šie sąrašai skiriasi tuo, kad pastarasis nemini Dieveniškių ir Linkmenų skyrių. Vietoj jų nurodomas Adutiškio skyrius (duomenų, kad toks 1913 ar 1914 m. būtų buvęs įkurtas, kol kas nepavyko aptikti).

Švietimo draugija „Rytas“ neapsiribojo vien skyrių steigimu: išlikę archyviniai dokumentai rodo, kad 1913–1914 m. įkurtos skaityklos Kietaviškėse, Linkmenyse, Molėtuose, Musteikoje, Palūšėje ir Švenčionėliuose¹⁴, 1913 m. – Dieveniškėse, Linkmenyse, Musteikoje, Pažulėje, Perlojoje, Švenčionėliuose ir Valkininkuose, 1914 m. – Strūnaitėje, 1915 m. – Kaltinėnuose¹⁵.

Vokiečių kariuomenei 1915 m. spalio mėn. okupavus Vilnį, tų metų lapkričio–gruodžio mėn. ir 1916 m. sausio–vasario mėn. Vilniuje veikianti lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ valdyba pradėjo gauti pranešimus, kad Aleksote¹⁶, Alantoje¹⁷, Aukštadvaryje¹⁸, Bagaslaviškyje¹⁹, Biržuose²⁰, Bubiuose²¹, Dainavoje²², Dargužiuose²³, Dauguose²⁴, Daukšiuose²⁵, Dubičiuose²⁶, Dubingiuose²⁷, Eišiškėse²⁸, Gervėčiuose²⁹, Giedraičiuose³⁰, Jonavoje³¹, Joniškyje³², Kalesninkuose³³, Kietaviškėse³⁴, Leliūnuose³⁵, Lioliuose³⁶, Marcinkonyse³⁷, Merkinėje³⁸,

Molėtuose³⁹, Musninkuose⁴⁰, Nočioje⁴¹, Paliakėlėje⁴², Palomenėje⁴³, Pilviškiuose⁴⁴, Punioje⁴⁵, Ratnyčioje⁴⁶, Rodūnioje⁴⁷, Rudnioje⁴⁸, Rumšiškėse⁴⁹, Semeliškėse⁵⁰, Simne⁵¹, Skiemonyse⁵², Stakliškėse⁵³, Širvintose⁵⁴, Šumske⁵⁵, Telšiuose⁵⁶, Ukmergėje⁵⁷, Utenoje⁵⁸, Valkininkuose⁵⁹, Varėnoje⁶⁰, Veisiejuose⁶¹, Vėžionyse⁶², Videniuose⁶³, Višakio Rūdoje⁶⁴, Žasliuose⁶⁵ ir Žiezmaruose⁶⁶ reikia mokyklų, mokytojų arba juos galinčių pavaduoti asmenų – daraktorių. Atsižvelgdama į tai, jei tik buvo galimybė (stokojant kvalifikuotų daraktorių arba mokytojų, ne visus prašymus buvo galima patenkinti), „Ryto“ valdyba į veikiančias mokyklas skyrė savo Vilniuje organizuotų pedagoginių kursų studentus, galinčius dirbti daraktoriais, ir absolventus – mokytojais. Pasinaudota ir kitų švietimo draugijų studentų pagalba (pvz., „Saulės“ draugijos kursantas Vilkickas buvo paskirtas į Bubių mokyklą), o tai rodo švietimo draugijų tarpusavio bendradarbiavimą.

„Ryto“ valdyba buvo informuota apie padėtį ir nuveiktus darbus Alsėdžiuose⁶⁷, Anykščiuose⁶⁸, Balbieriškyje⁶⁹, Butrimonyse⁷⁰ ir dar keliasdešimtyje Lietuvos miestų ir miestelių. 1917 m. draugijos valdyba gavo pranešimą, kad Beištrakiuose, Giniūnuose, Gudienoje, Kaišiadoryse, Krūminiuose, Miežionyse, Vilionyse ir Vilkiškiuose įkurtos mokyklos⁷¹, Dargužių, Gėliūnų, Giraitės, Kalesninkų, Krivilių, Lynežerio mokyklos tęsė veiklą⁷², o Kargauduose ir Marijampolyje buvo atkurtos⁷³.

LIETUVIŲ ŠVIETIMO DRAUGIJOS „RYTAS“ VEIKLA 1920–1939 M.

Nors lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ padėtis buvo nelengva jau nuo pat 1920 m. spalio 9 d., kada Vilniaus kraštą okupavo Lenkijos kariuomenė, reikia pripažinti, kad iki 1923 m. „Rytas“ pats steigė mokyklas ir

skirdavo mokytojus, o tik paskui apie tai informuodavo valdžios pareigūnus⁷⁴. 1920 m. draugija įkūrė mokyklas Giriose, Jurgelionyse, Kalesninkuose, Kampuočiuose, Voriškėse, 1921 m. – Gaigaliuose, Galčiunuose, Giniunuose, Kaziuliuose, Knistuškėse, Krūminiuose, Didžiuosiuose Kužiuose, Lynežeryje, Maciučiuose, Marcinkonyse, Marijampolyje (Vilniaus aps.), Miciunuose, Mockose, Petrikuose, Zasečiuje, 1922 m. – Dainavoje, Daržininkuose, Dūkšte, Gėliunuose (Gervėčių vls.), Gervėčiuose, Giraitėje, I Kabeliuose, II Kabeliuose, Kamarunuose, Lieponyse, Lygūnuose, Naujadvaryje, Pamerkiuose, Pelegrindoje, Pelesoje, Rimdžiunuose, Sklodonyse, Strielčiuose, Šarkiškėse, Vydeniuose ir Žižmuose.

Tikrieji „Ryto“ vargai prasidėjo 1923 m., kai Vilniaus apygardos švietimo kuratorija (mokyklų veiklą prižiūrinti įstaiga, maždaug atitinkanti dabartinės ministerijos skyrių) ėmė reikalauti iš lietuviškų mokyklų koncesijos (leidimo). Šį metus galiojantį dokumentą (tik nuo 1927–1928 m. m. kuratorija pradėjo išduoti neterminuotas koncesijas)⁷⁵ kiekviena mokykla turėdavo gauti atskirai. Be to, ir jį gavus, dar nereikėdė, kad bus galima dirbti. Darbą mokykla galėjo pradėti tik valdžiai patvirtinus mokytoją. O patvirtintas galėjo būti tik Lenkijos pilietybę turintis mokytojas. 1924–1925 m. m. imta reikalauti politinės ištikimybės įrodymo, t. y. vadinamojo moralybės pažymėjimo (lenk. *świadectwo moralności*). Tą keistokai vadinamą dokumentą lenkų valdininkai retai kam išduodavo. Nuo 1925 m. valdžia ėmė atkakliai reikalauti, kad mokytojai turėtų atitinkamą išsimokslinimą, o galiausiai pradėjo kibti prie vadovėlių⁷⁶.

Lenkijos valdžia lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veiklą varžė pasitelkusi oficialius pretekstus ir priemones. Vis dėlto draugijai pavyko savo mokyklas 1923 m. įkurti Barčiuose, Bieliunuose, Bikėnuose, Biliuose,

Čebatoriuose, Čižiunuose (Valkininkų), Senuosiuose Druskininkuose, Kalviškėse, Kapiniškiuose, Kargauduose, Kiniunuose, Klepočiuose, Kuršiuose, Lozoriškėje, Mardasave, Margionyse, Senajame Naniškyje, Paąžuolėje, Papiškėse, Plikiuose, Randamonyse, Ratnyčioje, Smilginiuose, Šklėriuose, Tiltuose, Trinapolyje, Vilniuje (Aušros g. 12, Literatų g. 11), 1924 m. – Begunave, Beržininkuose, Bieliunuose (Rodūnios vls., dab. Belevičiai), Čižiunuose, Mašnyčioje, Mergežeryje, Musteikoje, Pažemiškyje, Poškonyse, Puškarnėje, Šiudainiuose, Vaikšteniuose, Vaišniuose, 1925 m. – Bieniunuose, Dargužiuose, Didžiuliuose, Gėliunuose (Valkininkų vls.), Juoduosiuose Kalviuose, Kaniūkuose (Lydos aps.), Pavalakėje, Ramaškonyse, Stilgūnuose, Švendubrėje, Šumo Krokšlyje, Užublendžiuose, Valkininkuose, Zabarninkuose, 1926 m. – Bižuose, Dubiniuose, Grūte, Jundziliškėse, Kaniūkuose (Vilniaus aps.), Kašėtose, Keižiuose, Krukliuose, Latežeryje, Mančiagiryje, Neravuose, Paditvyje, Paliunuose, Penciniškėse (Rodūnios vls.), Piliunuose, Rudnioje, Tumasonyse, Viečiunuose, Žiūruose, 1927 m. – Bajoruose, Dziegciuriuose (dab. Mielupiai?), Paraistyje, Pašalčiuose, Piliakalnyje, Šalnakandžiuose, 1928 m. – Ciesliukiškėje, Kaniaukoje, Naujasėdyje, Pabaronėje, Pirčiupiuose, Žagariuose, 1929 m. – Balčininkėliuose, Biekšiuose, Butvydonyse, Girežeryje, Grybašiuose, Paliunuose (Rodūnios vls.), Stanišiuose, Švenčionėliuose, 1930 m. – Gudininkuose, Vilkapėdžiuose, 1931 m. – Leliušiuose, Pailabalyje, 1932 m. – Vaičiuliškėje.

1923 m. „Ryto“ draugija įkūrė skyrius 6 Rytų Lietuvos vietovėse, 1924 m. – 8-iose, 1925 m. – 13-oje, 1926 m. – 6-iose, 1927 m. – skyrių Žagariuose, 1928 m. – Dziegciuriuose, 1929 m. – Modžiunuose ir Vilkapėdžiuose, 1930 m. – Drucminuose, 1931 m. – Kampuočiuose, Pirčiupiuose ir Vidugiriuose, 1933 m. – Aradnykuose, Noškūnuose,

Punske, Radziūčiuose, Ramučiuose, Strėžiūnuose, Tverečiuje, 1934 m. – 6 vietovėse, 1935 m. – Zervynose, 1936 m. – Klaišiuose, Leliušuose, Miliūnuose, 1939 m. – net 25 Rytų Lietuvos vietovėse. Įdomus faktas: 1928 m. vasario 12 d. „Ryto“ draugijos visuotinio susirinkimo protokole pažymėta, kad organizuoti skyrius nėra prasmės, nes tuo rūpinasi Šv. Kazimiero draugija⁷⁷.

1923 m. „Ryto“ draugija įkūrė skaityklas Lozoriškėje, 1925 m. – Kiškiuose, 1928 m. – Galčiūnuose, 1930 m. – Liubartuose, Vydėniuose, 1931 m. – Giriose, 1932 m. įkurtos 24 skaityklos, 1933 m. – 40, 1934 m. – 11, 1935 m. – 30, 1936 m. – 2, 1939 m. – 1 skaitykla (Daukšiuose).

Kokie buvo lenkų valdžios santykiai su „Ryto“ draugija, puikiai iliustruoja šios organizacijos kasmetinių visuotinių susirinkimų protokolai. Iš juose esančių gausių duomenų, patvirtinančių 1925–1938 m. Lenkijos valdžios vykdytas kultūrines represijas, nukreiptas prieš Vilniaus krašto lietuvių siekį mokytis gimtąja kalba, pateikiame svarbiausius faktus.

Apie „Ryto“ draugijos padėtį 1925 m. pranešė lietuvių švietimo draugijos atstovai iš įvairių vietovių. Kun. Pieška, Kalesninkų⁷⁸ atstovas, papasakojo, kad Lydos aps. mokyklų inspektoriaus tarnyba (inspektoratas) stengėsi vietoj lietuviškų įsteigti lenkiškas mokyklas, pavyzdžiui, Pelesoje⁷⁹ ir Rudnioje⁸⁰ vietoj lietuviškų mokyklų atsirado mokyklos lietuvių ir lenkų dėstomąja kalba. Krūminių⁸¹ atstovas dėkojo „Ryto“ draugijai už įsteigtas mokyklas. Barčių⁸² atstovai pranešė apie mokyklą, įteiktas deklaracijas ir kad inspektorius įkalbinėjo žmones mokytį vaikus lenkiškai. Seiniškių atstovė nurodė, kad jų krašte „Ryto“ mokyklų nėra, ir prašė jomis pasirūpinti⁸³. Iš Dainavos (Varėnos vls.) pranešta, kad inspektorius nedavė koncesijos ir netvirtina mokytojo⁸⁴. Punsko⁸⁵ atstovas sakė, kad inspektoratas pareiškęs, jog

tame krašte turi būti tik lenkiškos mokyklos, į inspektoratui siunčiamus prašymus, deklaracijas ir protestus atsakymo negauta⁸⁶.

1926 m. „Ryto“ draugija turėjo 1 gimnaziją, 1 mokytojų seminariją, 2 papildomus mokytojų kursus, 100 liaudies mokyklų ir daug vakarinių kursų suaugusiesiems. Koncesiją gavo 81 mokykla. Iš pateiktų tvirtinti 106 mokytojų kandidatūrų patvirtintos tik 56. Mažamoksaliai liaudies mokytojai buvo tvirtinami lengviau negu baigusieji daugiau klasių. Per 1926 m. vasaros atostogas buvo organizuoti mokytojų kursai pagal valstybines programas.

Breslaujos aps. mokyklų inspektoriaus tarnyba rūpinosi, kad šalia lenkų mokyklos nebūtų lietuviškų. Dėl inspektoratų vilkinimo kantrybės netekę tėvai vertė mokytojus pradėti mokytį. Tai leido į mokyklų gyvenimą kištis policijai, sudaryti mokytojams teismo bylas. Daugelyje vietų mokytojai ir tėvai buvo suimami, skiriamos piniginės baudos, nors mokykla buvo koncesijuota, o mokytojas – patvirtintas lenkų valdžios. Lietuvių gyvenamose vietovėse buvo steigiamos lenkų mokyklos ir į jas varu, net bausmėmis varomi lietuvių kaimiečių vaikai. Pasamdyti vizitatoriai lankė mokyklas ir sekė mokytojų darbą. Lietuvių mokyklos daugiausia buvo vienaklasės, po 3 arba 4 skyrius⁸⁷.

1927 m. Vilniaus „Ryto“ žinioje buvo šios mokyklos: 1 humanitarinė gimnazija su realiniu skyriumi, 1 mokytojų seminarija, 2 papildomi humanistikos, pedagogikos ir metodikos kursai liaudies mokytojo kvalifikacijai įgyti, 100 liaudies mokyklų, 50 vakarinių kursų suaugusiesiems kaime ir mieste. Kaip anksčiau, taip ir 1927 m. „Ryto“ veiklai trukdė valdžios administracija. Švietimo kuratorijos reikalavo notaro patvirtintų pasižadėjimų, kad draugija prisiima atsakomybę už kiekvieną mokyklą. Be to, pradėta griežtai reikalauti valdiško gydytojo išduodamų mokyklų patalpų higienos pažymų. Nors

mokytojų seminarijos abiturientai egzaminus išlaikė, Vilniaus kuratorija iki šiol jiems neišdavė liudijimų. Vilniaus kuratorijoje jie turi teisę mokytojauti, bet, nusprendę dirbti kitur, netvirtinami – esą jiems stinga kvalifikacijos.

1927–1928 m. m. pradžioje Vilniaus apygardos švietimo kuratorija išdavė neterminuotas koncesijas kelioms dešimtims mokyklų. Manydami, kad atėjo geresni laikai, mokytojai pradėjo dirbti. Bet 1927 m. spalio 4–5 d. uždarytos 44 mokyklos ir mokytojų seminarija, mokytojai liko be darbo, vaikai – be mokslo. Nuo 1927 m. spalio iki 1928 m. vasario 12 d. padėtis nepasikeitė, o „Ryto“ valdybos pastangos mokyklas vėl atidaryti buvo bevaisės.

Prasčiausia padėtis buvo Suvalkų krašte, kur veikė vos viena mokykla. Represijos ypač smarkiai palietė Lydos apskritį ir Valkininkų valsčių⁸⁸.

1928 m. „Ryto“ draugijos išlaikomoje Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijoje mokėsi 366 mokiniai. Draugija dar turėjo amatininkų mokyklą su 3 skyrių vakariniiais kursais, vasaros pedagogikos ir humanistikos grupių kursus mokytojams ir dviklasę mokyklą. Provincijoje draugija tais metais išlaikė 103 mokyklas (3 560 mokinių) ir 80 vakarinių kursų suaugusiesiems (1 765 klausytojai). Draugijos išlaikomų pradžios mokyklų tinklas buvo toks: Vilniuje – 1 mokykla (3 mokytojai), Vilniaus–Trakų aps. – 37 mokyklos (45 mokytojai), Švenčionių aps. – 2 mokyklos (3 mokytojai), Breslaujos aps. – 3 mokyklos (3 mokytojai), Ašmenos aps. – 4 mokyklos (5 mokytojai), Lydos aps. – 20 mokyklų (25 mokytojai) ir Suvalkų krašte – 2 mokyklos (be mokytojų). Iš šių mokyklų koncesiją gavo tik 52, patvirtinti 58 mokytojai. Dėl kitų mokyklų ir mokytojų buvo susirašinėjama su lenkų mokyklų valdžia⁸⁹.

1930 m. kovo 9 d. „Ryto“ draugijos pirmininko kun. P. Kraujalio skaitytame

pranešime atspindėjo draugijos veikla 1929 m., mokyklų skaičius, vyriausybės kliūtys lietuvių mokykloms, lietuvių mokytojų vargai dėl kvalifikacijos. 1929 m. „Ryto“ mokyklų nepadaugėjo, bet ir nesumažėjo. Miciūnuose⁹⁰ pastatytas mokyklos pastatas, gauta pinigų mokyklos butui Valkininkuose⁹¹. Kadangi mokytojų skaičius mažėjo, buvo nutarta raginti gimnazijų abiturientus stoti į steigiamus prie kuratorijos vienų metų mokytojų kursus⁹².

1931 m. kovo 1 d. ilgametis „Ryto“ draugijos pirmininkas kun. P. Kraujalis perskaitė metinę veiklos ataskaitą. Iš jos paaiškėjo, kad 1930 m. draugija Vilniuje išlaikė Vytauto Didžiojo gimnaziją (28 mokytojai ir 341 mokiny) ir dviklasę pradžios mokyklą (3 mokytojai ir 57 mokiniai). Draugijos tų metų veikla provincijoje: 1) Vilniaus aps. – 42 mokyklos (40 mokytojų ir 1 260 mokinių), 2) Breslaujos aps. – 3 mokyklos (3 mokytojai ir 100 mokinių), 3) Švenčionių aps. – 2 mokyklos (3 mokytojai ir 107 mokiniai), 4) Ašmenos aps. – 3 mokyklos (3 mokytojai ir 95 mokiniai), 5) Lydos aps. – 18 mokyklų (18 mokytojų ir 400 mokinių), 6) Gardino aps. – 19 mokyklų (22 mokytojai ir 711 mokinių), 7) Suvalkų aps. – 2 mokyklos (2 mokytojai ir 98 mokiniai). Iš viso su Vytauto Didžiojo gimnazija ir pradžios mokykla buvo 91 mokykla, 122 mokytojai ir 3 169 (dokumente nurodyta 3 232) mokiniai. Draugijos pirmininkas pabrėžė: „Ligi šiol kovota dėl lietuvių mokyklos paties buvimo Vilniaus krašte, dabar reikia mūsų mokyklas gerinti, kad išlaikytų konkurenciją su kitataučių mokyklomis.“⁹³

1931 m. švietimo ir kultūros sąlygos Vilniaus krašte tik blogėjo. Mokyklos labai priklausė nuo kuratorių ir inspektoratų. Šių įstaigų požiūrį į lietuvių mokyklas ir švietimo organizacijas atskleidė kuratorius Szelągowski, kuris 1931 m. pradžioje viename Vilniaus laikraštyje išreiškė nuomonę

apie privačias mokyklas. Lietuvių švietimo ir kultūros darbe jis išvėlgė antivalstybinę veiklą, todėl 10 lietuviškų mokyklų buvo uždarytos. Į tai „Ryto“ pirmininkas P. Kraujalis reagavo lietuvių ir lenkų spaudoje.

1931 m. pavasarį Varšuvoje priimti nauji mokyklų įstatymai dar labiau suvaržė privačių mokyklų veiklą. Pats jų buvimas dabar priklausė nuo švietimo ministro. Leidimų naujoms lietuviškomis mokykloms negauta nuo 1927 m., nors kasmet buvo jų prašoma. Vietoj „Ryto“ parengtų mokytojų mokyklos neretai sulaukdavo valdiškų mokytojų, dažnai nemokančių lietuviškai.

Tautiškai susipratę tėvai, negalėdami ramiai žiūrėti, kad jų vaikai net katekizmo ir poterių mokomi lenkiškai, šalia valdiškų mokytojų samdė savus, kad šie pamokytų tikybą ir lietuvių kalbą. Tokiems mokytojams, kaip neva mokantiems vaikus slapta, buvo surašomi protokolai, jie buvo baudžiami teismų ir tada, kaip nubausti administracijos, būdavo tremiami iš pasienio zonos. Tokių bausmių už vaikų mokymą sulaukė Pamerkio⁹⁴, Pirčiupių⁹⁵, Kamarūnų⁹⁶, Giraitės⁹⁷, Barčių, Kargaudų⁹⁸, Leliušių⁹⁹, Senųjų Druskininkų¹⁰⁰ ir kitų vietovių mokytojai.

1931 m. „Ryto“ draugijos išlaikomoje Vytauto Didžiojo gimnazijoje dirbo 24 mokytojai, mokėsi 340 mokinių. Vilniuje, Literatų g. 11, draugija dar išlaikė dviklasę mokyklą, kuri, vizitatoriui radus neleistą vartoti vadovėlių, buvo uždaryta. Į švietimo ministrui pateiktą apeliaciją atsakyta neigiamai. Tais metais buvo prašyta naujos mokyklos. Kaip vartojančias neleistinus vadovėlius kuratorija uždarė šias kaimo mokyklas: 1) Miciūnų dviklasę (Gervėčių vls.), 2) Gėliūnų¹⁰¹ (Gervėčių vls.), 3) Beniūnų¹⁰² (Breslaujos aps.), 4) Kaniūkų dviklasę¹⁰³ (Kaniavos vls.), 5) Pelesos¹⁰⁴ (Lydos aps.), 6) Pavalakės¹⁰⁵ (Lydos aps.), 7) Dubičių¹⁰⁶ (Vilniaus aps.) ir 8) Bilių (Ašmenos aps.)¹⁰⁷. Vilniaus aps. inspektoratas uždarė Marijam-

polio¹⁰⁸, Klepočių¹⁰⁹ ir Girių¹¹⁰ mokyklas, nes jos 1930 m. neturėjo to paties inspektorato patvirtintų mokytojų.

1931 m. „Rytas“ turėjo 100 mokyklų (105 mokytojus), tačiau dėl administracijos vykdomos lietuviškų mokyklų uždarymo politikos ir pačios draugijos finansinių sunkumų 1932 m. tebuvo likusios 73 mokyklos (75 mokytojai ir 2 500 mokinių) ir 3 kaimo skaityklos.

Gardino aps. 1931–1932 m. m. sumažėjo kaimo suaugusiesiems skirtų vakarinių kursų skaičius, nes negauta leidimų. Gardino inspektoratas mokyklų neuždarė, bet paliko jas be mokytojų, nes Švendubrėje, Kašėtose¹¹¹ ir Darželiuose¹¹² įsteigė valdiškas mokyklas. 1931–1932 m. m. buvo prašyta įsteigti 52 naujas mokyklas, bet nė vienai negauta leidimo, į 8 prašymus iš viso neatsakyta. 38 mokytojai nepatvirtinti, senosiose mokyklose patvirtinta 30 mokytojų (iš jų 4 nauji), o 18 atleista. Tas valdiškas mokyklas, kurios lietuvių vaikus rūpestingai mokė lietuviškai, „Rytas“ rėmė lietuviškais vadovėliais ir kuo tik galėjo. „Ryto“ valdyba nutarė vietovėse, kuriose 1931–1932 m. buvo uždarytos lietuviškos mokyklos, steigti skaityklas ir taip suteikti bedarbiams mokytojams darbo bei palaikyti tautinę kaimiečių dvasią¹¹³.

1932 m. „Ryto“ draugija, be Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijos, išlaikė 36 lietuvių pradžios mokyklas, 29 bibliotekas-skaityklas ir 10 vadinamųjų tėvų mokyklų. Tais metais Lenkijos švietimo ministerijai išleidus naujus nurodymus, draugijos išlaikomos lietuvių mokyklos pateko į beveik visišką šios ministerijos priklausomybę. Pagal naujuosius nurodymus lietuvių mokyklos Vilniaus krašte turėjo turėti specialias patalpas. Keliamus reikalavimus galėjo atitikti tik naujos patalpos. Tuo tarpu dauguma lietuviškų mokyklų veikė erdviausiuose kaimo ūkininkų namuose. Tokiuose pat namuose veikė ir valdiškos lenkų mokyklos. Valdiškoms mokykloms

buvo leidžiama veikti geresnėse ar prastesnėse patalpose, tuo tarpu privačios lietuvių mokyklos buvo verčiamos statydintis naujas patalpas, atitinkančias lenkų valdžios reikalavimus. Tačiau to daryti nebuvo prasmės, nes Vilniaus apygardos mokyklų kuratorius pareiškė, kad vienoje vietovėje negali veikti ir valdiška lenkų, ir „Ryto“ mokykla. Be abejo, tokiu atveju būtų nukentėjusi tik „Ryto“ mokykla. Vis dėlto draugijos valdybos pastangomis 1932 m. iškilo naujas „Ryto“ mokyklos pastatas Gardino aps. Musteikos k.¹¹⁴

Vilniaus „Ryto“ pradžios mokyklai atgaivinti leidimo negauta nesulaukiant jokių valdžios paaiškinimų. Be to, kad turėjo neįveikiamų sunkumų dėl patalpų, draugijai dar kilo daug keblumų dėl vadinamųjų piniginių garantijų, kurias ji turėjo teikti. Buvo daug mokyklų, kurių mokytojai, negavę moralybės pažymėjimo, negalėjo pradėti darbo.

Buvo pareikalauta, kad „Ryto“ mokyklos padidintų lenkiškai dėstomų dalykų skaičių, o galiausiai – ir kad Vytauto Didžiojo gimnazijoje lenkiškai būtų imta dėstyti visuotinę geografiją ir istoriją. Tai labai apsunkino lietuvių mokyklų veiklą Vilniaus krašte. Nepaisydama kliūčių ir sunkumų, „Ryto“ draugijos valdyba nė minutės neišleido iš akių Vilniaus krašto lietuvių švietimo reikalų, o pasunkėjus mokyklų padėčiai lietuvių gyvenamuose kaimuose pradėjo steigti skaityklas, kurios tarp gyventojų lietuvių buvo labai populiarios¹¹⁵.

1933–1934 m. m. Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijoje mokėsi 276 mokiniai (176 berniukai ir 100 mergaičių). Gimnazijoje nebuvo pagal naują mokyklų įstatymą numatytos pirmos klasės, nes „Ryto“ draugija ketino prie gimnazijos įsteigti 6 skyrių pradžios mokyklą, kurios mokiniai būtų kandidatai į trečią gimnazijos klasę. Tam prie gimnazijos buvo numatyti 4 dideli kambariai ir bendra su gimnazija salė. Tuose kambariuose 1933 m. turėjo veikti tik 2 skyriai

po 20–30 mokinių, nes visi 6 skyriai turėjo atsirasti laipsniškai. Vaivadijos komisija pripažino, kad patalpos tinkamos, bet nurodė, kad abiejose žemesniosiose klasėse kartu turi būti ne daugiau kaip po 20 mokinių. Kuratorija patalpų nepatvirtino, nors niekas nebuvo atėjęs jų apžiūrėti. Taigi remtasi vien vaivadijos pažymėjimu. Trečioje gimnazijos klasėje istorija ir geografija pradėtos dėstyti lenkų kalba, nes kuratorija šiuo klausimu buvo neperkalbama. Pamažu tie dalykai pradėti dėstyti lenkiškai visose klasėse.

Draugija turėjo 21 koncesiją gavusią mokyklą, bet tik 16 iš jų galėjo veikti, nes kitų mokytojai buvo nepatvirtinti: vieni iš pristatytų kandidatų negavo moralybės pažymėjimo, kitų netvirtino pedagoginiais sumetimais, o štai Zuzana Luneckaitė, turėjusi vykti į Lynežerį¹¹⁶, ir S. Krivelienė – į Randamonis¹¹⁷ iki 1934 m. balandžio 29 d. nesulaukė sprendimo, kad yra patvirtintos. Pažemiškyje ir II Kabeliuose dirbo po 2 mokytojus. Visose draugijos pradžios mokyklose mokėsi apie 720 mokinių.

1933–1934 m. m. „Ryto“ draugija turėjo 74 skaityklas. Dauguma jų vedėjų – buvę mokytojai, bet nemaža dalis – universiteto studentai ir gimnazijas baigę jaunuoliai. Vedėjų darbas buvo įvairus. Skaityklos veikė nuo 17–18 val. iki 23 val. ir dar ilgiau. Kasdien į jas ateidavo nuo keleto iki kelių dešimčių skaitytojų. Skaitydavo laikraščius, knygas, vedėjas paaiškindavo nesuprantamus dalykus, pasikalbėdavo rūpimais klausimais, kartais paskaitydavo paskaitą. Dieną daugelyje vietovių vedėjai vertėsi namų mokymu. Vienur jie mokė vaikus visų dalykų (vaikai į mokyklą neidavo arba dėl tolumo, arba kaip atleisti dėl deklaracijų), kitur – tik lietuviškų. Skaityklų vedėjai dirbo ir visuomeninį darbą – padėjo draugijos skyriams, rengė vakarėlius, išvykas, gegužines ir rožinio pamaldas, tautines ir tikybos akademijas, organizavo kooperatyvus, rinko kraštotyros žinias, rašė mokyklų istorijas. Kad skaityklų darbas

būtų sklandesnis, valdyba suskirstė jas po 4–7 į rajonus ir paskyrė rajonų pirmininkus. Veikė 15 tokių rajonų. 1934 m. vasario 1 d. Vilniuje vyko rajonų pirmininkų suvažiavimas.

1932 m. imtas taikyti privačių mokyklų įstatymas „Ryto“ mokykloms buvo nepalankus. Kuratorija ypač rėmėsi jo paragrafu, suteikiančiu teisę nustatyti, ar patalpos tinkamos mokyklai ir ar ji aprūpinta mokymo priemonėmis. „Ryto“ mokykloms neteisėtai buvo keliami išimtiniai reikalavimai, išdėstyti 1922, 1925 ir 1931 m. švietimo ministerijos nurodymuose naujoms valstybinėms mokykloms. Kuratorija juos taikė jau veikiančioms lietuvių mokykloms. Lenkijos mokyklų vyresnybė laikėsi požiūrio, kad privačios mokyklos per mažai tarnauja valstybinei idėjai, todėl yra naikintinos. Be to, lietuviškų mokyklų nenaudai veikė šiame krašte įsigalėjusi retorsijų dvasia: vos tik suvaržius privatų lenkų mokymą nepriklausomoje Lietuvoje, tuoj pat prasidėdavo represijos ir Vilniaus krašte.

1933–1934 m. m. uždarytos Bieliūnų¹¹⁸, Bižų¹¹⁹, Gėliūnų, Keizių¹²⁰, Latežerio¹²¹, Paąžuolės¹²², Paliūnų¹²³, Pelegrindos¹²⁴, Rudnios, Vaičiuliškės¹²⁵, Zabarninkų¹²⁶ ir Žagarų¹²⁷ mokyklos. Be to, nepatvirtinus mokytojų, neveikė Kapiniškės¹²⁸, Lynežerio, Mardasavo¹²⁹, Randamonių ir Ratnyčios¹³⁰ mokyklos. Prieš „Ryto“ mokyklas buvo pasitelktos įvairiausios priemonės: tvirtinama, kad nepritaikytos jų patalpos, kad mokytojai netinka eiti savo pareigų ir neturi administracijos išduodamo moralybės pažymėjimo.

Skaitykloms naujasis įstatymas buvo taikomas švelniau: jas buvo galima atidaryti vien tik apie tai pranešus valdžiai. Bet vienur kitur administracija neleido atidaryti ir jų neva dėl to, kad seniūnija (*storastija*) nepažįstanti vedėjo. Steigiant skaityklas išryškėjo, kad tautiškai susipratusiose vietovėse jos toleruojamos, silpnose – spaudžiamos, o į Suvalkų kraštą išvis neišsileidžiamos. Policija

į skaityklas žiūrėjo nepalankiai. Už skaityklų palaikymą buvo skiriamos administracinės baudos. 1934 m. vasario 14 d. ir vėliau retorsijų pretekstu atliktos kratos. Buvo suimti ir kai kurie išlaikyti kalėjime net iki šešių savaičių šie skaityklų darbuotojai: Alfonsas Beinorius, Vytautas Borisevičius, Bernardas Černiauskas, Justinas Grybauskas, Stasė Kriveliėnė, Mikalojus Luneckas, Zigmąs Prantkelevičius, Petras Vaitulionis ir Veronika Žižmaraitė.

Delegacijos švietimo reikalams ginti lankėsi kuratorijoje, taip pat Varšuvoje pas tautinių mažumų reikalų vedėją Sucheneką. Atskirais klausimais kelis kartus vyкта pas Vilniaus vaivadą, kreiptasi į ministeriją ar vaivadijas, Suvalkų krašto reikalais važinėta pas Balstogės vaivadą M. Koscialkovskį, bet nieko nepasiekta. Varšuvoje ir Vilniaus kuratorijoje buvo atvirai pasakyta: nieko negausite.

Mokyklų liko nedaug, o ir veikiančioms grėsė pavojus 1934–1935 m. m. būti uždarytom, nes pagal minėtą 1932 m. įstatymą kuratorija galėjo uždaryti visas sąlygų neatitinkančias privačias mokyklas. „Ryto“ draugijos valdyba, žinodama kuratorijos požiūrį į lietuviškas mokyklas, manė, kad nėra prasmės smarkiai išlaidauti statant mokykloms naujas patalpas, nes ir tokios galėjo būti pripažintos netinkamomis (kaip atsitiko Vilniuje), be to, kuratorija galėjo neleisti mokykloms veikti ir kitais pretekstais: jei greta veikė valstybinė mokykla, buvo dangstomasi mokyklų konkurencijos pretekstu, mokytojams būdavo neišduodami moralybės pažymėjimai ir t. t. Šie klausimai visiškai priklausė nuo administracijos ir švietimo valdžios valios. Administracija juos sprendė taip, kaip jai atrodė būtina, o draugijos vadovybė ieškojo priemonių, kaip apsiginti. O kad administracijos sprendimai subjektyvūs, įrodymų pakako: antai mokytojas, neturėdamas moralybės pažymėjimo, lietuviškoje „Ryto“ mokykloje mokyti

negalėjo, o nuėjęs į valdišką mokyklą darbą gavo; lietuviškai mokyklai patalpos netiko, o valstybinei, įsikūrusiai tose pačiose ar net prastesnėse patalpose, dirbti leista; patalpos Vilniuje, Dombrovskio g. 5, pradžios mokyklos ketvirtai klasei buvo netinkamos, o gimnazijai tiko. Tai iškalbingi faktai¹³¹.

1934–1935 m. m. draugija išlaikė Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnaziją, kurioje mokėsi 219 mokinių (iš jų 67 mergaitės), 15 pradžios mokyklų ir 76 skaityklas. Dvi koncesijuotos mokyklos neveikė, nes kuratorija netvirtino mokytojų. Svarbiausia veiklos kryptis tais metais buvo darbas skaityklose. Žmonės jas pamėgo, rėmė ir uoliai lankė. 1934 m. rugsėjo 1–1935 m. balandžio 30 d. buvo 244 805 užsirašę skaityklų lankytojai, o kartu su neužsirašiusiais jų galėjo būti ne mažiau kaip ketvirtis milijono. Skaityklų vedėjai draugijos skyriuose surengė 866 paskaitas, 410 draugijos skyrių susirinkimų, 96 vaidinimus, mokė dainuoti 828 dainas, giedoti 289 giesmes ir žaisti daugybę tautiškų žaidimų. Daugelyje kaimų suaugusiesiems buvo rengiami dviejų savaitių, mėnesio, dviejų mėnesių ir ilgesni kursai. Pavyzdžiui, Dargužiuose vykusiuose kursuose apsilankė 1 939 žmonės. Skaityklų vedėjams dėstyti kursuose ūkio dalykus padėjo Lietuvių ūkio draugijos agronomai ir instruktoriai. Iš viso surengti 24 kursai. Kai kuriose vietovėse seniūnai kursų rengti neleido; tokį jų nusistatymą palaikė ir kuratorija, motyvuodama tuo, kad dviejų savaitių kursai esą sisteminiai, nors juose nei dalykai dėstomi sistemingai, nei klausytojai nuolatiniai, nei pažymėjimai išduodami. Vasarą Vilniuje skaityklų vedėjams vyko mėnesio trukmės kursai. Buvo dėstoma ūkis, kooperacija, teisė, muzika, higiena.

„Ryto“ pradžios mokyklose mokėsi 754 vaikai. Vilniaus apygardos mokyklų kuratorija į lietuvių švietimo darbą žiūrėjo neigiamai: per metus uždaryta 14 draugijos mokyklų, nepalankiai buvo traktuojami nesisteminiai

draugijos kursai, netvirtinami pradžios mokyklų mokytojai, iš vaikų, stojančių į gimnaziją, buvo reikalaujama lietuviybę įrodančių deklaracijų, teisė nustatyti lietuvių tautybę suteikta valsčių ir miestų valdyboms. Administracija uždarė 6 skaityklas, kai kur paskirtiems skaityklų vedėjams neleido eiti pareigų, už tariamą nelegalų vaikų mokymą skaityklų vedėjams surašinėjo protokolus ir skyrė pinigines baudas, daug protokolų už įvairius mažmožius surašyta skaityklų butų savininkams ir uolesniems jų lankytojams. Teismai paprastai pripažindavo, kad baudos skirtos neteisėtai.

Draugija, gindama savo įstaigas ir darbuotojus, rašė skundus, siuntė į vyriausybę delegacijas, kartu su Vilniaus lietuvių laikinuoju komitetu įteikė Švietimo ministerijai raštą, plačiau nušviečiantį mokyklų padėtį Vilniaus krašte. Visi šie žygiai buvo bevaisiai, todėl lietuvių švietimo padėtis Vilniaus krašte buvo sunki¹³².

1935–1936 m. m. draugija išlaikė Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnaziją, 4 pirmo laipsnio pradžios mokyklas ir 101 skaityklą. 1935 m. vyriausybė dėl įvairių priežasčių uždarė 13 mokyklų. Iš draugijos dar turimų 4 mokyklų dviem grėmė būti uždarytomis mokslo metams pasibaigus. Mokyklose mokėsi 173 vaikai. 21 skaityklą uždarė valdžia, o 3 – pats „Rytas“, kartu draugija atidarė 28 naujas, tad tuo metu veikė 77 skaityklos. Skaityklų vedėjai, be savo tiesioginio darbo, padėjo lietuviškų draugijų skyriams rengti skaityklose vakarėlius, susirinkimus, paskaitas, choras, patarinėjo teisės, higienos ir ūkio klausimais. Kad skaityklų vedėjai pajėgtų įgyvendinti plačius uždavinius, vasarą jiems buvo surengti nesisteminiai vieno mėnesio kursai, kuriuose specialistai dėstė teisės, jaunųjų ūkininkų lavinimo programą, sportą, dainavimą ir bendrąją veiklos kaime planą. 1935 m. gruodžio 2–15 d. buvo surengti kooperacijos kursai specialistams, kurie

turėjo didelį pasisekimą. Draugija rengėsi organizuoti nesisteminius kursus suaugusiems, tuo klausimu tarėsi kuratorijoje ir sulaukė palankaus sprendimo, bet vos prasidėję kursai buvo sustabdyti. Kuratorija neišdavė leidimo nė vieniems kursams. Tada dėl nesisteminių kursų suaugusiems buvo kreiptasi į seniūnijas, bet ir šios atsisakė išduoti leidimus.

Tai šen, tai ten draugijos įstaigos ir tarnautojai nukentėjo nuo lenkų administracijos. 1936 m. nepalankus požiūris į lietuvišką veiklą ypač sustiprėjo¹³³. Tais metais įvairiais pretekstais uždaryta 13 lietuviškų draugijos mokyklų ir 21 skaitykla (10 skaityklų veikla sustabdyta). Iš skaityklų vedėjų atimti radijo imtuvai (Mockos, Didžiuliai (Dieveniškų vls.), Biliai, Petrikai) arba teisė juos turėti (Punkskas, Antalgė, Zabarninkai, Damošiai), įvairiais formaliais pretekstais policija surašė daug protokolų skaityklų namų savininkams. Pelesos rajone „Ryto“ draugijai nuomojamų butų savininkams buvo skirti mokesčiai, viršijantys jų iš „Ryto“ gaunamą nuomą. 10 skaityklų vedėjų ištremti iš savo gyvenamosios vietos, daugelį jų seniūnijos nubaudė pinigineis bandomis net iki 200 zlotų už įvairius tariamus nusikaltimus: vaikų mokymą, susirinkimo ar pasilinksminimo organizavimą, įvažiavimą į pasienio zoną ir t. t. Dėl šių baudų suinteresuoti asmenys paprastai kreipdavosi į teismą ir bylas laimėdavo, nes įstatymai nebūdavo pažeisti.

Vytauto Didžiojo gimnazijos direktorius Marcelinas Šikšnys nurodė, kad jo vadovaujamoje gimnazijoje 1936 m. sausio 1 d. buvo 222 mokiniai (150 berniukų ir 72 mergaitės), visi lietuviai. 60 proc. mokinių (136) buvo kilę iš kaimo, 40 proc. (86) – iš miesto. 1935 m. brandos atestatus gavo 17 abiturientų, 1935–1936 m. m. į gimnaziją įstojo 41 mokinys. 60 proc. dalykų gimnazijoje buvo dėstomi lietuviškai, 30 proc. – lenkiškai ir 10 proc. – vokiškai. Gimnazijoje veikė kelios

moksleivių kuopelės: literatų, kraštotyrininkų, eucharistininkų, skautų, kooperatininkų, taip pat choras ir orkestras¹³⁴.

Dar prieš uždarant lietuvių švietimo draugiją „Rytas“, 1937 m. kovo 21 d. įvyko jos metinis susirinkimas. Pirmininkas kun. Kristupas Čibiras apžvelgė padėtį nuo 1936 m. kovo 22 d. iki 1937 m. kovo 21 d. ir pažymėjo, kad praėję metai buvo labai sunkūs, draugijos veiklą vyriausybė nuolat varžė ir stabdė. Buvo pasakyta, kad dar prieš metus (1936 m. kovo 22 d.) draugija turėjo 77 skaityklas ir 4 mokyklas, o 1937 m. kovo 21 d. – tik 14 skaityklų ir 2 mokyklas (77 mokiniai).

„Ryto“ draugijos įstaigas lenkų vyriausybė panaikindavo skaityklose ir jų vedėjų butuose atlikusi patikrinimus ir paėmusi knygas bei pareiškus, kad skaityklos kelia grėsmę viešajam saugumui ir tvarkai. Įstaigų veikla pirmiausia būdavo sustabdoma, o kitu raštu, rašytu kone tą pačią dieną, jos būdavo uždaromos. Breslaujos seniūnija skaityklų veiklą sustabdė reikalaudama pristatyti iš vaivadijos pažymėjimą, kad naudojamos tam tinkamos patalpos. K. Čibiras sakė, kad nei pati „Ryto“ draugija, nei jos darbuotojai tokiai valdžios akcijai nesuteikė pagrindo, priekaištai buvo neparemti faktais. Konfiskuoti knygynėliai, kuriuose neva turėjo būti nelegalios literatūros, beveik visi grąžinti, nelegalių knygų juose nerasta; negrąžintos tik iš Vilniaus ir Trakų seniūnijų skaityklų paimtos knygos. Nei pačios skaityklos, nei jų vedėjai niekur nesudrumstė viešosios tvarkos, nesukėlė pavojaus piliečių ar krašto saugumui.

Seniūnijų ir vaivadijų nutarimus apskundus aukštesniosioms instancijoms, teigiamų rezultatų nesulaukta. Naikindama veikiančias draugijos įstaigas, vyriausybė neleido steigti naujų. Balstogės vaivadija savo teritorijoje, kaip esančioje pasienio zonoje, visiškai uždraudė draugijos veiklą, vaivadijos sprendimą

patvirtino Lenkijos vidaus reikalų ministerija. Nauji sienos saugojimo įstatymai ir nurodymai labai suvaržė gyventojų judėjimą ir laisvę, o kadangi lietuvių gyvenamosios vietos kaip tik buvo arti sienos, bet kokia organizuota veikla pasidarė beveik neįmanoma.

Negalėdama suteikti savo darbuotojams darbo, „Ryto“ draugija juos atleido. Šie žmonės pateko į sunkią padėtį, kurią dar labiau pablogino valstybinė draudimo įstaiga, pareikšdama, kad „Ryto“ draugijos darbuotojai darbą praradę dėl savo kaltės, ir nesutikdama išmokėti jiems priklausančių atlyginimų. Buvę draugijos darbuotojai, nerasdami kitos tarnybos, pasilikdavo gyventi senosiose vietose. Administracija darė spaudimą ir butų savininkams, ir patiems buvusiems draugijos darbuotojams, siekdama juos iš ten iškraustyti. Kai kurie jų buvo net tremiami. Prie pernykščių 10 skaityklų vedėjų tremtinių prisidėjo dar du – J. Garbauskas ir M. Kildišytė. Daugeliui buvusių „Ryto“ tarnautojų paskirta po keletą nepagrįstų administracinių bausmių, nuo kurių jie turėjo gintis teisme. „Ryto“ valdybos raštinėje, atskirų valdybos narių gyvenamosiose vietose 1936 m. lapkričio 25 d. buvo atliktos kratos, paimitos kai kurios draugijos reikalų knygos, dalis organizacijos pinigų.

Visi šie lenkų administracijos veiksmai taip suvaržė ir apsunkino draugijos veiklą, kad kaime jos nariai negalėjo nė krustelėti. Draugijos valdyba, gindama švietimo reikalus, rašė skundus aukštesniosioms įstaigoms, išskeldama žemesniųjų instancijų nurodymų neteisėtumą. Draugijos nariai lankėsi pas Vilniaus vaivadą ir nušvietė jam susidariusią padėtį. Kartu su kitomis draugijomis buvo pasirašytas Lenkijos prezidentui adresuotas raštas, nušviečiantis lietuvių gyvenimo suvaržymus 1936 m. ir plačiai aptariantis švietimo reikalus. Po visų šių žygių padėtis išliko tokia pat prasta, tik Administracinis tribunolas pakeitė ministerijos sprendimą

dėl Vilniaus pradžios mokyklos ir leido ją organizuoti. Per dvejus metus smarkiai pasikeitęs aplinkybėms, draugijos valdyba abejojo, ar galės šiuo laimėjimu pasinaudoti¹³⁵.

Tolesnį „Ryto“ draugijos veiklos nuo 1937 m. kovo 21 d. iki 1938 m. sausio vidurio vaizdą galima susidaryti iš šį laikotarpį nušviečiančio trumpo pranešimo, kurį 1939 m. birželio 25 d. vykusiam visuotiniame draugijos susirinkime perskaitė jos pirmininkas kun. K. Čibiras. Buvo pažymėta, kad per šį laikotarpį draugija labai mažai ką tegalėjo nuveikti.

1937 m. rugsėjo 9–11 d. Vilniaus miesto seniūnijos valdininkai Aleknavičius ir Kviatkovskis, peržiūrėję „Ryto“ draugijos bibliotekos literatūrą, kaip tariamai nelegalias paėmė 83 knygas. Biblioteka buvo naudojama draugijos vidaus reikmėms. Vyriausybei uždarinėjant draugijos mokyklas ir skaityklas, buvo mėginta įsteigti centrinę biblioteką Vilniuje ir iš jos skolinti knygas miestui ir kaimui. Kun. K. Čibirui vaivadijos Saugumo skyrius buvo davęs leidimą steigti tokią biblioteką, bet kai ji buvo įkurta ir pranešta apie atidarymą, 1937 m. spalio 30 d. sulaukta Vilniaus miesto seniūnijos draudimo.

1938 m. sausio 12–13 d. Vilniaus miesto seniūnijos valdininkai Vulcas ir Kviatkovskis tikrino draugijos darbą¹³⁶. 1938 m. sausio 29 d. Vilniaus miesto seniūnija sustabdė draugijos veiklą kaip neatitinkančią galiojančių draugijų įstatų ir įstatymų, keliančią grėsmę viešajam saugumui, tvarkai ir ramybei. Draugijos reikalams tvarkyti paskirtas kuratorius advokatas Steponas Vilanovskis. Vilniaus seniūnijos sprendimą draugijos valdyba 1938 m. vasario 9 d. apskundė vaivadijai kaip nepagrįstą, bet vaivadija seniūnijos sprendimą patvirtino ir savo 1938 m. vasario 28 d. raštu draugiją uždarė, palikdama tą patį kuratorių. Vaivadijos sprendimą „Ryto“ draugijos valdyba plačiai motyvuotu raštu 1938 m. kovo 14 d. apskundė Vidaus reikalų ministerijai, bet atsakymo į jį nesulaukė (ki-

tais duomenimis, sulaukė 1939 m.). „Ryto“ draugiją valdant paskirtajam kuratoriui S. Vilanovskiui, buvo uždarytos paskutinės jos skaityklos ir Dainavos mokykla¹³⁷, atleisti visi tarnautojai ir namų administratorius J. Budzeika, o vietoj jo pasamdytas lenkas¹³⁸.

Nors politiškai Lietuvos ir Lenkijos santykiai iš dalies normalizavosi Lietuvai priėmus Lenkijos ultimatumą ir 1938 m. kovo 19 d. užmezgus su ja diplomatinius santykius, lietuvių švietimas Vilniaus krašte ir toliau buvo varžomas. Tik 1939 m. gegužės 20 d. Vilniaus vaivadija atšaukė savo 1938 m. vasario 28 d. sprendimą ir leido draugijai veikti. Draugijos turtą 1939 m. birželio 6 d. valdyba perėmė su banko skola (draugijos namą Vilniuje, Antakalnio g. 6/1, kuratorius buvo įskolinęs bankui). Vaivadijos atstovai pareiškė, kad dabar draugija galėsianti steigti skyrius, skaityklas ir mokyklas, bet tik ten, kur lietuvių yra dauguma. „Ryto“ darbą ir toliau varžė Balstogės vaivadijos draudimas veikti pasienio zonoje, išleistas prieš pat draugiją uždarant. Tai neleido plėtoti veiklos Gardino ir Suvalkų apskrityse. Tuo reikalu, vos tik „Rytui“ vėl buvo leista veikti, draugijos valdyba kreipėsi į Balstogės vaivadiją, bet draudimas nebuvo panaikintas. Dabar draugijai priklausė tik Vytauto Didžiojo gimnazija ir du licėjai, visos kitos įstaigos buvo panaikintos, jų inventorių išblaškytas ar parduotas. Draugijai teko darbą pradėti iš pradžių¹³⁹.

Siekdami atkurtos lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ veiklą mokyklų klausimu suderinti su Lenkijos administracija, 1939 m. birželio 10 d. kun. K. Čibiras ir Vytauto Didžiojo gimnazijos direktorius M. Šikšnys lankėsi kuratorijoje. Kuratoriui Gudeckiui (Gudickiui?) buvo išsakyti lietuvių pageidavimai, teirautasi dėl galimybės steigti mokyklas. Sutikdamas, jog kai kur tai daryti bus galima, kuratorius pažymėjo, kad prieš tai vaivadijos komisija turės nustatyti, ar siūlomos patalpos tinka mokyklai, taip pat reikės suteikti

realias garantijas mokyklos biudžetui (tam tiksiąs draugijos nekilnojamasias turtas), o mokytojai privalės gauti moralybės pažymėjimus. Kuratoriaus supratimu, 1939 m. draugija neturėtų steigti daugiau kaip penkių mokyklų¹⁴⁰. Kitais žodžiais tariant, lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ pirmininkui kun. K. Čibirui ir Vytauto Didžiojo gimnazijos direktoriui M. Šikšniui buvo mandagiai pasakyta, kad steigti lietuviškas mokyklas bus problemiška. Net jeigu lietuvių švietimo draugijai „Rytas“ būtų pavykę įvykdyti kuratorijos reikalavimus, pagrindinė kliūtis siekiant atidaryti lietuviškas mokyklas būtų buvusi politinę ištikimybę patvirtinantis moralybės pažymėjimas. Kaip pažymi V. Martinkėnas, ši dokumentą administracija retai kam išduodavo¹⁴¹. 1939 m. birželio 25 d. visuotinis lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ susirinkimas, aptardamas ateities veiklą, išipareigojo steigti draugijos skyrius, skaityklas ir mokyklas¹⁴².

Veikiausiai draugija ir toliau ketino dirbti pagal senąją kovos su lenkų administracija taktiką, tačiau politinės permainos neleido jai išplėtoti stabilios veiklos. 1939 m. rugsėjo mėn. Lenkijos valstybė žlugo. 1939 m. spalio 10 d. Lietuvos Respublika buvo priversta pasirašyti su Sovietų Sąjunga savitarpio pagalbos sutartį. Mainais SSRS, neva laikydamosi 1920 m. liepos 20 d. Maskvoje pasirašytos Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutarties, 1939 m. spalio 9 d. perdavė Lietuvai Vilniaus miestą ir dalį Vilniaus krašto. 1939 m. spalio 28 d. į Vilnių įžengė Lietuvos kariuomenė.

1940 m. kovo 8 d. visuotiniame lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ susirinkime draugijos sekretorius kun. Kazimieras Pukėnas apžvelgė padėtį nuo 1939 m. birželio 25 d. iki 1940 m. kovo 8 d. ir pranešė, kad dar valdant lenkams kaimuose vėl imta steigti „Ryto“ skyrius. Tokių skyrių buvo suorganizuota per 100, bet, jų legalizacijai užtrukus, kilo karas ir draugijos veikla apmirė. Lenkijos vyriausybė į skyrių steigimą žiūrėjo nepalankiai: jei į

kuriama skyriaus valdybą įeidavo žmonių, anksčiau dirbusių Šv. Kazimiero draugijos skyrių valdybose, tokie skyriai nebuvo tvirtinami. Prasidėjus karui ir mobilizacijai, visų draugijų veikla buvo sustabdyta. Kita vertus, jaunuoliams išėjus į kariuomenę, paio kaimų gyvenimas. Sovietų kariuomenei užėmus Vilnių, čia taip pat nebuvo sąlygų veikti.

Vilniui susijungus su Lietuvos valstybe, iš pagrindų pakito gyvenimo sąlygos. Draugijai teko persiorientuoti ir persitvarkyti. Buvę jos darbuotojai įstojo į valstybinę tarnybą, nebeliko ir lėšų, nes iš Lietuvos visuomenės aukos nustojo plaukusios, o naujų lėšų šaltinių kol kas nerasta. Mokyklas ir skaityklas organizavo pati vyriausybė¹⁴³. Visuotiniame „Ryto“ susirinkime buvo pareikšta, kad stinga ši kraštą pažįstančių darbininkų, ypač nemokamų, todėl teks jų išsiauginti patiems. Aukų buvo ketinama kreiptis į Amerikos lietuvius, nurodant, kad atvadavus Vilnių vilniečių vadavimas iš nutautinimo nesibaigė. Visi kalbėjusieji draugijos ataskaitiniame susirinkime pabrėžė, kad švietimo darbą teks dirbti palaikant glaudžius ryšius su giminiškomis organizacijomis¹⁴⁴.

Istoriniuose šaltiniuose neužfiksuota, kada lietuvių švietimo draugija „Rytas“ nustojo gyvuoti. Visuotinio susirinkimo, įvykusio 1940 m. kovo 8 d., protokolas¹⁴⁵ ir draugijos 1940 m. narių knyga¹⁴⁶ liudyty, kad 1940 m. kovo mėn. „Ryto“ organizacija dar veikė. Gali būti, kad jos veikla nutrūko vėliau – 1940 m. birželio 15–16 d., prieš pat vadinamojo Liaudies seimo rinkimus, vykusius liepos 14 d., arba tų pačių metų rugpjūčio viduryje.

IŠVADOS

Lietuvių švietimo draugijai „Rytas“, išsikėlusiai tikslą per suorganizuotą švietimo įstaigų tinklą šviesti Vilniaus gubernijos lietuvius,

1913–1915 m. dar stigo kvalifikuotų pedagogų. Todėl „Rytas“ siekė bendradarbiauti su kitomis lietuvių švietimo draugijomis, kviesdamas jų kvalifikuotus specialistus dėstyti savo steigiamose, įsteigtose arba perimamose išlikusiose Pirmojo pasaulinio karo nepaliestose valdiškose mokyklose. Vilniuje organizuojamuose pedagoginiuose kursuose parengusi kvalifikuotų mokytojų, nuo 1916 m. pradžios „Ryto“ draugija šioje srityje daug mažiau bendradarbiavo su kitomis lietuvių švietimo draugijomis. Gali būti, kad šis bendradarbiavimas buvo grynai formalus. Per gana trumpą laiką (1913–1914 m.) „Rytas“ sugebėjo sukurti savo skyrių, skaityklų ir mokyklų tinklą. Pirmą didelio pakilimo laikotarpį draugija išgyveno 1915 m. pabaigoje–1916 m. pradžioje. Vėliau (iki 1920 m. rudens) buvo laikinas stagnacijos laikotarpis, kurį lėmė greitai besikeičiantys politiniai to meto įvykiai.

1920 m. rudens–1923 m. laikotarpis – antras didelis „Ryto“ veiklos pakilimas. Mokyklas buvo galima steigti laisviau – tereikėjo tai padarius pranešti lenkų valdžiai. 1923 m. draugijos padėtis pasikeitė – prasidėjo kova su lenkų valdžia dėl lietuviškų mokyklų Vilniaus krašte. Nors 1923–1927 m. „Rytui“ pavyko įkurti nemažai mokyklų, 1923 m. joms pradėti taikyti kasmet vis griežtėjantys reikalavimai, ir 1927 m. spalio 4–5 d. per kraštą nusirito pirmoji didelė lietuviškų mokyklų uždarymo banga.

Po 1927 m. lietuvių švietimo draugija „Rytas“ labiau stengėsi išlaikyti esamas, nei steigti naujas mokyklas. Kasmet uždaromų lietuviškų mokyklų veiklą bent iš dalies kompensavo skaityklos, dažnai steigiamos tose pačiose vietovėse, kur buvo uždarytos mokyklos.

1938 m. vasario 28 d. lenkų valdžios uždaryta „Ryto“ draugija vėl buvo atkurta 1939 m. gegužės 20 d. ir planavo atnaujinti lietuvių švietimo veiklą Vilniaus krašte, steigti čia draugijos skyrius, skaityklas ir mokyklas. Len-

kų valdžios suvaržymai (įkurti apie 100 skyrių nebuvo patvirtinti, steigiamoms mokykloms buvo keliami neįgyvendinami reikalavimai) ir tolesnės politinės permainos neleido draugijai išplėtoti veiklos nei 1939, nei 1940 m. Lietuvių

švietimo draugija „Rytas“ greičiausiai nustojo gyvuoti 1940 m. birželio 15–16 d., prieš pat vadinamojo Liaudies seimo rinkimus, vykusius 1940 m. liepos 14 d., arba tų pačių metų rugpjūčio viduryje.

Nuorodos

¹ V. Martinkėnas, *Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais*, Vilnius, 1989, p. 7.

² P. Kraujalis, „Lietuvių švietimo draugija „Rytas“, *Aušra*, 1913, vasario 7, Nr. 3.

³ „Rytas“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 20, Vilnius, 2011, p. 147.

⁴ V. Martinkėnas, op. cit., p. 7; P. Kraujalis, op. cit., p. 34–35.

⁵ L. Gira, „Rytų švietimas“, *Viltis*, 1913, vasario 6, Nr. 15(802).

⁶ P. Kraujalis, op. cit., p. 34–35.

⁷ L. Gira, op. cit.

⁸ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 67, b. 73, 96, 100, 101, 107, 143, 172, 182, 239, 266, 278, 301, 314, 318, 333, 345, 355, 363.

⁹ Ibid., b. 204, 245, 297.

¹⁰ „Ryto“ draugija turi 31 skyrių, kuriuos steigia ir gali steigti tiksliai Vilniaus gubernijoje“, žr. *Šaltinis*, 1913, gruodžio 30, Nr. 52.

¹¹ *Aušra*, 1914, lapkričio 19, Nr. 45.

¹² V. Martinkėnas, op. cit., p. 8.

¹³ L. Gira, „Visuotinis „Ryto“ susirinkimas“, *Viltis*, 1914, kovo 12, Nr. 58(1006).

¹⁴ LMAVB RS, f. 67, b. 167, 172, 266, 291, 314, 329.

¹⁵ Ibid., b. 55, 142, 173, 204, 278, 291, 314, 329, 355.

¹⁶ „Yra mokyklai butas. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Klemensas Karklys“, ibid., b. 62, d. 2, l. 22.

¹⁷ „Reikalinga liaudies mokykla. Gerstaiškio (Girsteitiškio, Jono Vileišio) dvare duoda butą mokyklai ir mokytojui. Mokytojui, be to, duodamas išlaikymas. (?) 11 12 įsteigtos dvi mokyklos: pačiame miestelyje dviklasė ir Gerstaiškio (Girsteitiškio) dvare“, ibid., l. 49.

¹⁸ „1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Zelba“, ibid., l. 42.

¹⁹ „Yra butas. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Žilinskas Stasys“, ibid., l. 24 a. p.

²⁰ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Binkis“, ibid., l. 49 a. p. Gal tai rašytojo Kazio Binkio, kuris, 1915 m. Vilniuje baigęs mokytojų kursus, mokytojavo Papilėje, bendravardis, žr. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 191.

²¹ „Kandidatas Vilkickas, „Saulės“ kursantas“, LMAVB RS, f. 67, b. 62, d. 2, l. 63.

²² „Leonavičius veikia. Reikalingas mokytojas, mokantis lenkų kalbą. Yra pasamdymui mokyklai butas, už kurį reikės mokėti 30 rublių. Manoma, kad žmonės išlaikys mokytoją. Algos mokytojui reikės mokėti 25 rublius“, ibid., l. 39 a. p.

²³ „Prieš I pasaulinį karą Dargužiuose mokė (daraktoriavo) Marija Buckuvienė. 1912–1914 m. buvo rusų mokykla. 1915 m. mokinta ir lietuviškai. Mokė Juozas Bagdonavičius. Mokinių buvo 75. 1916 m. mokė „Ryto“ atsiųstas Kazys Jaura. Mokinių buvo 75“, ibid., b. 208, d. 1, l. 25. Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ fonde esama ir vieni kitiems prieštaraujančių duomenų. B. 62 duomenimis, Bagdonavičius mokė 1916, o ne 1915 m., mokinių tada buvo ne 75, o 41: „Yra valdiškos mokyklos butas. Žmonės žada apmokėti mokytojui algą. 1916 01 03 paskirtas mokytoju Jonas Smilgevičius. 1916 02 11, jo paties pranešimu, mokytojauja Naniškių kaime, tarp Eišiškių ir Valkininkų. 1916 02 14 Dargužiuose jau per 2 savaites mokytojauja Juozas Bagdonavičius, vaikų turįs 41“, ibid., b. 62, d. 2, l. 44.

²⁴ „1915 12 27 paskirta mokytoja Viliukaitė, baigusi „Ryto“ pedagoginius kursus“, ibid., l. 42 a. p.

²⁵ „Yra kunigas Danielius. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Lelešius“, ibid., l. 16.

²⁶ „Reikalingi vienas mokytojas ir viena daraktorė“, ibid., l. 31 a. p.

²⁷ „Butų mokyklai nėra. Reikalinga viena daraktorė“, ibid., l. 27.

²⁸ „Reikalingas vienas mokytojas ir trys daraktorės, žmonės idėjos ir pasišventimo. Daraktoriauja Marijona Leonavičaitė (Naujadvaryje, valdiškoje mokykloje), parapijoje daraktoriauja Emilija Kiaušinaitė“, ibid., l. 29 a. p.

²⁹ „1915 12 27 paskirtas baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Bartininkaitis“, ibid., l. 41 a. p.

³⁰ „Mokyklai ir prieglaudai (prie mokyklos) yra butas. Mokytojas turi mokėti dvi kalbas. Algą dviem–trimis mėnesiams apmoka komitetas. Išlaidymą iš dalies prižada. Daraktorių reikalauja dviejų. Reikalinga prieglaudos vedėja (prieglaudą prižiūrėti apsiima p. Dokalskienė). 1915 12 14. Mokytojas Alfonsas Dokalskis pasakoja, kad Pusniuose, 10 varstų už Giedraičių, esąs reikalingas vienas daraktorius. Mokykla čia valdiška, visi įrankiai ir suolai esą užsilikę, butas privačiuose namuose. Mokytojui esąs vienas kambarelis, mokytojas turi būti nevedęs. Žmonės esą prižada bent kiek išlaidymo produktais arba pinigais. Kaimas nesunaikintas. Už mokyklos butą reikės mokėti. Lenkų kalbos daraktoriui nereikia mokėti. 1915 12 17 paskirta daraktorė Alena Kerutukė. 1916 01 19. Pati A. Kerutukė pranešė mokinanti Okraspolio dvare [Utenos aps. Molėtų sav. Marguolių k. – G. E.], nuo Pusnių 1 varstas atstu. Buto ir kuro mokyklai ir mokytojai neturi. Daraktorė mano sau išlaidymą iš žmonių susirinkti“, *ibid.*, l. 25.

³¹ „Yra valdiškos mokyklos butas. Remontą atliko Skorulių klebonas Načkauskas. Leidimas gautas. 1915 12 27 paskirtas mokytoju 1915 m. gruodžio 23 d. baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Kiaunis“, *ibid.*, l. 22 a. p.

³² „Reikalinga 1 daraktorė“, *ibid.*

³³ „Reikalingi vienas liaudies mokytojas ir viena daraktorė. Yra dviklasė mokykla. Kalesninkų parapijoje daraktoriauja Uždaviniūtė-Markevičienė, Julija Petronaitė, Rozalija Verbickaitė, Petronėlė ir Marija Keršaitės“, *ibid.*, l. 30 a. p.

³⁴ „1916 01 04 išsiųstos daraktoriauti baigusios „Ryto“ draugijos vakarinius kursus Adomaitytė, Maladauskaitė, Ona Skrinskaitė“, *ibid.*, l. 43 a. p.

³⁵ „Butas mokyklai yra. Klebonas pasižadėjo aukoti 100 rublių“, *ibid.*, l. 48.

³⁶ „Vieta mokyklai yra. Žmonės atlygintų. Gelučių dvare [dab. Šaukėnų sen. – G. E.] galima įsteigti mokyklą. Mokytojams išlaidymą dvaras duoda. Veikia Putvinskiai ir Janavičiai [Marcijonas Janavičius su žmona Kristina ir jos pusbrolis Vladas Putvinskis. – G. E.]“, *ibid.*, l. 50 a. p.

³⁷ „Butas mokyklai yra. Reikalingas mokytojas“, *ibid.*, l. 33.

³⁸ „Yra butas (mokyklai)“, *ibid.*, l. 34.

³⁹ „Butų mokyklai yra: Molėtuose, Čiulėnuose, Bebrusuose. Reikalingi 4 mokytojai. Pinigų „Blai-vybės“ kasoje yra 240 rublių. Daraktorių reikia 2–3. Patys žmonės ieško mokytojų. 1915 12 03 paskirtas mokytojas Juozas Žemaitis. 1916 01 07 Inturkės

mokytojo Jono Pajėdos pranešimu, Žemaitis iške-liavęs savo tėviškėn – Surviliškių parapijon Kauno gubernijoje – ir nežinia kada grįš. 1916 01 20. To paties J. Pajėdos pranešimu, J. Žemaitis grįžęs“, *ibid.*, l. 26.

⁴⁰ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Ramanauskas. Ramanauskas mokina Vindeikių kaime.

1915 12 15. Pasak Musninkų klebono kunigo Kardelio, Musninkuose reikalingas esą mokytojas, mokąs ir lenkų kalbą. Yra neužimtas valdiškos mokyklos butas ir mokytojui butas. Geriau, kad mokytojas būtų nevedęs. Kuras užtikrintas. Iš dalies prižada išlaidymą produktais (dvarai duosią). Už mokslą mokiniai beveik negalės mokėti. Mokykla tvarkinga. Mokytojui vietoj algos surinktų apie 15 rublių. Mokinių susirinktų apie 50, iš jų apie 30 lenkučių. Lietuviškų vadovėlių yra užtektinai: parvežęs Kazys Ramanauskas. Reikia tik tilybos vadovėlių“, *ibid.*, l. 29.

⁴¹ „Reikalingi vienas liaudies mokytojas ir viena daraktorė. 1915 11 24. Paskirtas mokytojas Domininkas Pieška“, *ibid.*, l. 31.

⁴² „Mokytojui išlaidymas geras“, *ibid.*, l. 63.

⁴³ „1915 12 07. Išvažiuoja vargoninkauti ir mokytojauti Pranas Liudžius. Duota rankpinigių. Reikalingas antras mokytojas. Kunigas duoda mokytojui butą ir valgį. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Faustas Kirša. 1915 [turėtų būti 1916 m. – G. E.] 02 07 Fausto Kiršos pranešimu, nemokytojausiąs“, *ibid.*, l. 38.

⁴⁴ „Yra butas mokyklai. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Maknevičius. 1915 12 31 mokyklą atidaręs Parausių sodžiuje, nes Pilviškiuose nebuvę buto. Ūkininkai toli gražu nesudeda mokyklai išlaikyti, reikalinga pašalpa“, *ibid.*, l. 18.

⁴⁵ „Į Punios parapiją išsiųsta buvusi „Ryto“ II pedagoginio kurso studentė Siemaškaitė“, *ibid.*, l. 43.

⁴⁶ „Reikia dviejų daraktorių“, *ibid.*, l. 34.

⁴⁷ „Reikalauja dviejų mokytojų ir trijų daraktorių. Butų mokykloms yra du“, *ibid.*, l. 30.

⁴⁸ „Yra butas. Reikalingas vienas mokytojas ir keturios daraktorės. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Liutkus“, *ibid.*, l. 32.

⁴⁹ „Reikalingas mokytojas. 1915 11 24 mokytoju paskirtas Juozas Žemaitis. Paskirtas į Molėtus, Vilniaus gubernijoje. 1916 01 04. Skyriaus pranešimu, įsteigta 3 mokyklos: 1. Rumšiškių miestelyje, 2. Leliušių kaime, 3. Gastilionių kaime. Jose mokytojauja 4 mokytojai ir lanko 293 vaikai: 183 berniukai ir 110

mergaičių. Tos trys mokyklos gali priimti tik mažesnę dalį visų norinčių mokytis vaikų – didesnioji vaikų dalis kol kas lieka be mokslo. Skyrius prašo pinigų – 440 rublių mokyklų reikalams ligi mokslo metų pabaigos. Rumšiškių miestelyje mokytojauna kunigas Petras Galkus ir Vladas Poška (35 rub. mėn.). Leliušių kaime Juzapa Purikė – 20 rub. Gastilionyse Pranė Prancėvičikė – 15 rub. Ketinama steigti mokyklas Livintuose, Pašušviuose, Pravieniškėse (kaimuose) – daraktorėms po 10 rublių reikia. Daraktorės yra vietoje. Žmonės labai nukentėję; algos mokytojams mokėti negali, išlaikymą šiaip taip gali duoti“, *ibid.*, l. 47 a. p.

⁵⁰ „Reikalingos 8 daraktorės. Mokytojauna Stasiūnas. Daraktoriauja 6 mergaitės iš vietinių. Reikalingos dar 2 daraktorės. 1916 02 04 paskirta daraktorėmis Karolina Jurpalytė, Veronika Tamošiūnaitė ir Ona Paužytė – iš II skyriaus vakarinių kursų“, *ibid.*, l. 35.

⁵¹ „Kunigas Šeškevičius. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Jonas Kaminskas“, *ibid.*, l. 12 a. p.

⁵² „Reikalinga liaudies mokykla. Sąlygos geros. Alga pačiai tik pradžia reikalinga“, *ibid.*, l. 47.

⁵³ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Antanas Grigiškis“, *ibid.*, l. 37 a. p.

⁵⁴ „Reikalingas mokytojas dviklasei mokyklai. Taktiškas ir rimtas, mokantis lietuviškai ir lenkiškai. Pageidaujama, kad mokėtų ir vokiečių kalbą. Reikalingos 3 daraktorės – Alėnių, Gabėnių, Droblėnių, Žiebalų, Surgelių ir Kemelių kaimams. Daraktoriai turi mokėti žaidimų ir darbelių. 1915 m. paskirtas mokytojas Jonas Pajėda. Pajėda grįžo iš Širvintų – paskirtas Inturkėn. 1915 12 27 paskirtas baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus J. Talmontas“, *ibid.*, l. 23 a. p.

⁵⁵ „Yra butas mokyklai. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Vaclovas Kasakaitis“, *ibid.*, l. 19.

⁵⁶ „Reikalingos 3 mokyklos (2 kl.). Veikia kunigas Korzonas, Narutavičia“, *ibid.*, l. 65 a. p.

⁵⁷ „Steigiama miesto mokykla. Vietiniai žmonės pasižadėjo suorganizuoti mokyklą. Vietoje yra Dirmontai. Reikalingas būtų dar vienas mokytojas. Subsidijos iš komiteto laukia trijų tūkstančių rublių. Reikalingas vienas mokytojas liaudies mokyklai. 1915 11 24 paskirtas Faustas Kirša. 1915 12 15 grįžo Kirša. 1915 12 27 paskirtas baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Karvelis. 1915 12 27. Susipažinti su vietos sąlygomis ir aplinkybėmis leidžiant suorganizuoti 1–3 gimnazijos pamokas nusiųstas Juozas Paknys“, *ibid.*, l. 46.

⁵⁸ „Manoma miesto mokyklą atgaivinti. Reikalingas prasilavinęs vienas mokytojas, kuris tikėtų ir

miesto mokyklos bent pirmiems skyriams. 1916 01 01 kunigas klebonas P. Turauskas pranešė, kad Utenoje įtaisyta 7 mokyklos, 5 kaimuose, yra daraktorių. Šiek tiek įmoka žmonės. Vieną mokytoją išlaiko kunigas P. Turauskas. Prašo pašalpos mokyklų išlaikymui 300 rublių“, *ibid.*, l. 48 a. p.

⁵⁹ „Reikalingas vienas mokytojas. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Semenavičius. Semenavičius – Vėžionyse. Parapijoje daraktoriauja Marijona Verseckaitė, Alena Seliukaitė. 1916 02 12 paskirta daraktoriauti iš II skyriaus „Ryto“ vakarinių kursų Stankevičaitė Domicėlė, kilimo iš Žiežmarių“, *ibid.*, l. 36.

⁶⁰ „1915 11 24 paskirtas mokytojas Antanas Majus“, *ibid.*, l. 37.

⁶¹ „Mokykla reikalinga Petroškų sodžiuje. Kunigai Marma ir Luckus“, *ibid.*, l. 14.

⁶² „Leonavičiaus veikimo rajonas. Yra valdiška mokykla, būstas privat. namuose, reikia už jį mokėti 50 rublių. Yra nevedusiam mokytojui butas prie mokyklos. Mokytojui žmonės duoda išlaikymą (be algos). Lenkų kalbą reikia mokėti. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Bagdonavičius. 1916 02 14 jau porą savaičių mokytojauna Dargužių kaime, 3 varstai atstu nuo Valkininkų. Čia buvusi valdiška mokykla; įrankiai visi užsilikę – jais naudojamas. Visą išlaikymą mokytojas gauna vietoje. Vėžionyse mokytojauna Semenavičius“, *ibid.*, l. 39.

⁶³ „Butas yra. Mokytoją prižada maitinti klebonas. Gyventojai suvargę. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Juozas Motielionis“, *ibid.*, l. 25 a. p.

⁶⁴ „Yra butas mokyklai. 1915 11 24 paskirtas mokytojas Kazys Kerpauskis“, *ibid.*, l. 17 a. p.

⁶⁵ „Yra Liet. draugijos skyrius – turi pinigų apie 300 rublių. Mokytojauna Vaclovas Kondrotas. Mokinių yra 40. Rėčionių sodžiuje daraktoriauja mergaitė iš Vilniaus gubernijos miesto Kaišiadorių – užsilikusi Žasliuose. Vaikų mokinasi 20. Yra „Ryto“ skyrius – Gilučių sodžiuje. Mokytojas, turįs teises, yra pageidaujamas. Žmonės sutinka duoti išlaikymą be algos. 1915 12 27 paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Telksnys. Parapijon daraktoriauti išsiųstos baigusios „Ryto“ vakarinius kursus Sofija Mašiotytė (Mošiotytė?), Luckaitė, Liudvika Šilinskaitė. Alga ir išlaikymas – vietoje“, *ibid.*, l. 41.

⁶⁶ „Yra butas. Reikalingas mokytojas – turi mokėti lenkiškai. Reikia trijų daraktorių. 1915 12 18. Išsiųsta daraktoriauti Marijona Janonytė ir Julijona

Narkevičaitė. 1915 12 27. Paskirtas mokytoju baigęs „Ryto“ pedagoginius kursus Šveistrys. Kartu išsiųsta daraktoriauti baigusios „Ryto“ vakarinius kursus Petronėlė Šičkaitė, Ona Šargalytė, Monika Narijauskaitė, Viktorija Smolenskaitė ir sena daraktorė Alena Levinskienė“, *ibid.*, l. 35 a. p.

⁶⁷ „1915–1916 m. Yra mokytojas ir dvarininkas Narutavičius“, *ibid.*, l. 52 a. p.

⁶⁸ „1916 02 14. Vietos vikaro (liaudiškai – kamendoriaus) kunigo Račiaus pranešimu, Anykščių parapijoje esama 11 mokyklų. Mokyklų išlaikymui prašo pašalpos“, *ibid.*, l. 45.

⁶⁹ „Mokykla sveika. Kunigas Čepulis prašo savo brolių studentą Edvardą arba Liudviką Čepulį. Steigiama pradžios mokykla. Mokytojauti apsiėmė Antanas Petraška, antro Veiverių mokytojų seminarijos kurso mokiny. Mokytojui išlaikymą ir algą (po 1 rublį nuo vaiko kas mėnesį) ketina duoti patys žmonės“, *ibid.*, l. 11 a. p.

⁷⁰ „Klebonas rūpinasi mokykla“, *ibid.*, l. 32 a. p.

⁷¹ *Ibid.*, l. 38 a. p.; *ibid.*, b. 208, l. 45, 83.

⁷² *Ibid.*, l. 25, 44, 46, 63, 81a, 93.

⁷³ *Ibid.*, l. 73, 102.

⁷⁴ V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 15.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 15–16.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 16.

⁷⁷ LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 7 a. p.

⁷⁸ Kalesninkuose (Kalesnykuose) „Ryto“ draugijos skyrius ir mokykla veikė 1920–1935 m., *ibid.*, b. 206.

⁷⁹ Pelesoje gyventojų pašymu 1922–1923 m. m. mokytojavo Ona Guobytė ir Klemensas Čibiras. Tik 1926–1927 m. m. pradėjo formaliai veikti „Ryto“ mokykla (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 130). V. Martinkėnas savo knygoje pažymi, kad O. Guobytė ir K. Čibiras mokytojavo „Ryto“ atsiųsti (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 102). Šį teiginį jis remia Pelesos skyriaus, veikusio 1922–1939 m., dokumentais (LMAVB RS, f. 67, b. 184, d. 1) ir „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistika (*ibid.*, b. 208, d. 1). Pastarajame dokumente neminima, kad šie asmenys buvo atsiųsti „Ryto“ draugijos, nors tokios galimybės atmesti irgi negalima. Yra žinoma, kad 1918–1919 m. m. lietuvių vaikus Pelesoje mokė K. Čibiras, atlyginimą jam mokėjo „Ryto“ draugija (*ibid.*, l. 130). Net jeigu minėti mokytojai buvo siųsti „Ryto“ draugijos, jie mokė neturėdami leidimo ir tik 1922–1923 m. m. Duomenų, kad būtų buvę mokoma 1923–1924, 1924–1925 ir 1925–1926 m. m., nėra.

⁸⁰ Rudnioje iki 1920 m. vaikų niekas nemokė. 1920 m. pradėjo mokyti daraktorius Rokas Stoškus.

1921 m. mokė Morkus Kašėta. Po jo iki 1926 m. vėl niekas nemokė. 1923 m. gyventojai prašė „Ryto“ įsteigti mokyklą. „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistikoje (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1) patikslinama gyventojų prašymo data – 1923 m. rugpjūčio mėn. Tik 1926 m. rugsėjo 29 d. mokykla gavo koncesiją, kuri buvo pratęsta iki 1932–1933 m. m. 1934 m. birželio 30 d. mokykla buvo uždaryta. Apie pačią mokyklą žr. *ibid.*, b. 290, d. 1–5.

⁸¹ Krūminiuose (Valkininkų vls.) 1921 m. įkurta „Ryto“ mokykla, joje iki 1923 m. lenkų valdžios netrukdoma mokė mokytoja Sofija Ščesnulevičiūtė. 1923 m. spalio 21 d. Krūminių gyventojai vėl prašė „Ryto“ mokytojos lietuvės. „Rytas“ atsiuntė Sofiją Ščesnulevičiūtę (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 79). Mokykla koncesiją gavo 1924 m. gegužės 20 d. Mokytoja patvirtinta tų pačių metų gegužės 20 d. Mokė iki 1924–1925 m. m. 1925–1926, 1926–1927 m. m. ir iki 1927 m. spalio 4 d. mokytojavo Paulina Osipavičiūtė. Mokyklą uždarius nuo 1927 m. spalio 4 d. iki 1930–1931 m. m. slapta mokė mokytoja Paulina Osipavičiūtė, 1931–1932 m. m. – Stasys Kazėnas (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 83). Apie pačią mokyklą ir skyrių žr. *ibid.*, b. 59, d. 1–2.

⁸² 1925–1926, 1926–1927 m. m. ir iki uždarymo 1927 m. spalio 4 d. Barčiuose mokytojavo Feliksas Molis ir Elena Vilckickaitė (*ibid.*, d. 1, l. 6). Išliko Barčių mokyklos 1925–1927 m. m. dienynai ir inventorinis sąrašas (*ibid.*, b. 4, d. 1–5), taip pat 1931–1939 m. dokumentai (*ibid.*, b. 3, d. 1–2).

⁸³ Seinuose 1924 m. prašyta koncesijos lietuvių prieglaudos mokyklai, kurią būtų lankę apie 44 mokinius, bet negauta (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 148; V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 112). Remiantis „Ryto“ draugijos dokumentų, saugomų LMAVB RS, kartoteka, Seinuose „Ryto“ draugijos mokykla ir skaitykla veikė 1924–1925 m. m. (*ibid.*, b. 151). Kitais duomenimis, „Ryto“ draugija Seinuose aktyviai veikė 1929–1930 m. m.: steigė mokyklas, skaityklas, 1939 m. – skyrius (*Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 21, Vilnius, 2012, p. 365).

⁸⁴ Netikslu. 1924 m. spalio 13 d. Dainavos mokyklai suteikta koncesija, kuri buvo pratęsta iki 1932–1933 m. m. („Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistika, LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 23).

⁸⁵ Atrodo, kad Punske mokyklos įsteigti nepavyko. 1933–1939 m. m. čia veikė „Ryto“ draugijos skyrius (*ibid.*, b. 343), galbūt ir skaitykla (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 106).

⁸⁶ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1925 m. lapkričio 29 d. visuotinio susirinkimo protokolas, LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 2–2 a. p.

⁸⁷ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1927 m. sausio 23 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 4–4 a. p., 5.

⁸⁸ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1928 m. vasario 12 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 6–7.

⁸⁹ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1929 m. vasario 10 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 8 a. p., 9.

⁹⁰ Miciūnuose jau 1916–1917 m. m. buvo mokoma lietuviškai. Mokė Vaclovas Mileišis. 1919–1920 m. m. mokė po namus vaikstantis nežinomas mokytojas. Nuo 1921–1922 m. m. Miciūnuose veikė „Ryto“ draugijos mokykla, kuri 1924 m. rugsėjo 26 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m.). 1931 m. gruodžio 31 d. mokykla uždaryta, 1931–1932, 1932–1933, 1933–1934 m. m. veikė slapta (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 107); V. Martinkėnas pažymi, kad 1932 m. gruodžio 31 d. valdžia mokyklą uždarė už draudžiamų vadovėlių vartojimą. Kurį laiką (tiksliai mokslo metų nenurodo) mokykla veikė slapta. Ją lankė 50–60 mokinių. 1932 m. gegužės 1–1936 m. kovo 10 d. veikė „Ryto“ skaitykla, jos vedėjas buvo A. Bubulis (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 91). Fonde išlikę 1924–1939 m. mokyklos, draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 286, d. 1–4.

⁹¹ Žinoma, kad 1919–1920, 1920–1921, 1921–1922, 1922–1923, 1923–1924, 1924–1925 m. m. Valkininkuose mokyklos nebuvo. Ji veikė 1925–1926 m. m., koncesijuota 1925 m. spalio 2 d. Mokėsi 32 vaikai, mokė mokytojas Justinas Jasiulionis. Nuo 1926–1927 m. m. iki 1938–1939 m. m. duomenų, kad mokykla būtų veikusi, nėra (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 179; V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 125–126). Fonde išlikę su mokykla susiję 1913–1925 m. dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 55, d. 1.

⁹² Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1930 m. kovo 9 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 307, d. 2, l. 10 a. p., 11.

⁹³ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1931 m. kovo 1 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, l. 12 a. p.

⁹⁴ 1919–1920 ir 1920–1921 m. m. Pamerkyje veikė lietuviška mokykla. 1922–1923 m. m. veikė „Ryto“ draugijos mokykla, kuri 1924 m. spalio 17 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1927 m. liepos 23 d.). 1927 m. spalio 4 d. mokykla uždaryta. 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932 m. m. veikė vadi-

namoji tėvų mokykla. 1930–1931 ir 1931–1932 m. m. joje mokėsi 73 mokiniai (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 125); V. Martinkėnas pažymi, kad 1934 m. (duomenų, kad mokykla čia būtų veikusi 1932–1933 m. m., nėra), vaikščiodamas po namus, Pamerkyje vaikus mokė mokytojas Motiejus Bigelis. 1934 m. gyventojai prašė „Ryto“ draugijos įsteigti pas juos skaityklą, tačiau veltui (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 99). Fonde išlikę 1924–1939 m. Pamerkio mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 196, d. 1–5.

⁹⁵ 1919–1920, 1920–1921, 1921–1922, 1922–1923, 1923–1924, 1924–1925, 1925–1926, 1926–1927, 1927–1928 m. m. mokyklos Pirčiupiuose nebuvo. „Ryto“ draugijos mokykla įkurta 1928 m. 1928–1929 ir 1929–1930 m. m. mokė mokytojas Mykolas Vidzbelis, 1930–1931, 1931–1932 m. m. – Bernardas Černiauskas, 1932–1933 m. m. – Petras Vaitulionis (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 137); V. Martinkėnas pažymi, kad nuo 1932 m. rugsėjo 12 d. Pirčiupiuose veikė „Ryto“ skaitykla, kurioje vedėjavo P. Vaitulionis, paskui V. Žilinskas, K. Dziukevičiūtė ir A. Baliulis. 1935 m. balandžio 11 d. skaitykla uždaryta (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 104). Fonde išlikę 1931–1940 m. Pirčiupių mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 348, d. 1–2.

⁹⁶ Kamarūnų mokykla veikė 1922–1923 m. m. Lenkų valdžia 1922 m. spalio 6 d. ją uždarė. 1923–1924 m. veikė mokykla. Mokytojavu Jadvyga Juodelytė, mokėsi 40 vaikų. 1923 m. lapkričio 2 d. mokykla uždaryta. Kamarūnų gyventojai savo 1924 m. birželio 25 d. prašyme atkurti mokyklą rašo, kad jų kaime kaime lietuviška mokykla buvo visą laiką nuo 1905 m. 1924–1925 m. m. veikė mokykla, koncesijuota 1924 m. spalio 7 d. (koncesija buvo pratęsta iki 1927 m.). Mokėsi 34 vaikai, juos mokė Jadvyga Juodelytė (patvirtinta 1924 m. gruodžio 22 d.). Ji mokė ir 1925–1926 m. m., o 1926–1927 ir 1927–1928 m. m. mokytojavu Stefanija Bobelytė (patvirtinta 1926 m. liepos 31 d.). 1927 m. spalio 4 d. mokykla uždaryta (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 66). „Ryto“ skaitykla įkurta 1935 m. sausio 5 d. (vedėja M. Vaitulionienė), o uždaryta 1936 m. kovo 12 d. Fonde išlikę 1923–1939 m. Kamarūnų mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 78, d. 1–3.

⁹⁷ Turtingos praeities Giraitės mokykla (plačiau apie jos istoriją iki 1928–1929 m. m. žr. V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 57) buvo uždaryta 1927 m. spalio 4 d. 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932, 1932–1933 ir 1933–1934 m. m. Giraitėje veikė pusiau slapta mokykla. 1928–1929 ir 1929–1930 m. m.

mokytojo Mykolas Vidžiūnas (30 ir 28 mokiniai), 1930–1931 m. m. – Stefanija Bobelytė (28 mokiniai), 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Rozalija Kaukelytė (26 ir 18 mokinių), 1933–1934 m. m. – nežinomas mokytojas (26 mokiniai) (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 46). Nuo 1932 m. rugsėjo 15 d. veikė skaitykla, kurioje dirbo R. Žydelienė, vėliau J. Šimukonis. 1936 m. kovo 17 d. skaitykla uždaryta, o J. Šimukonis apkaltintas slapta mokęs vaikus. Fonde išlikę 1925–1935 m. draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 294, d. 1–3.

⁹⁸ „Ryto“ mokykla Kargauduose veikė nuo 1923 m. Koncesijuota 1924 m. lapkričio 26 d. (koncesija pratęsta iki 1926 m. gruodžio 4 d.). 1927 m. spalio mėn. mokykla uždaryta, 1928 m. gruodžio 10 d. koncesijuota, mokytojas Juozas Jonys patvirtintas 1929 m. gegužės 9 d. 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932 ir 1933–1934 m. m. mokykla, matyt, veikė slapta, 1932–1933 m. m. – su tėvų deklaracija (*ibid.*, d. 1, l. 73). Mokykla nustojo veikusi pasibaigus 1933–1934 m. m., o skaityklą lenkų valdžia uždarė 1936 m. Fonde išlikę 1925–1935 m. Kargaudų mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 74, d. 1–2.

⁹⁹ Leliušių gyventojai dėl mokyklos pirmą kartą kreipėsi 1929 m. rugpjūčio 14 d., antrą kartą – 1932 m. gegužės 28 d. su 35 vaikų sąrašu. Tačiau valdžia 1932 m. liepos 16 d. mokyklos įkurti neleido (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 90). Fonde išlikę 1936–1939 m. Leliušių mokyklos, draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 331.

¹⁰⁰ 1929–1930 ir 1930–1931 m. m. Senujų Druskininkų mokykla buvo koncesijuota, mokė mokytojai Jonas Žmuidzinas (patvirtintas 1929 m. kovo 4 d.) ir Elena Liutkevičiūtė (patvirtinta 1930 m. lapkričio 18 d.). Žinių, kad 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. būtų mokoma pagal tėvų deklaracijas arba slapta, statistiniuose duomenyse nėra. Žinoma, kad tais mokslo metais koncesijų nebuvo išduota. Pati Senujų Druskininkų mokykla įsteigta 1924 m., koncesijuota 1924 m. lapkričio 26 d. (koncesija pratęsta iki 1926 m. rugsėjo 20 d.). 1927 m. spalio mėn. mokykla uždaryta (*ibid.*, l. 32). 1933 m. spalio 15 d. buvo įkurta skaitykla, kurioje iš pradžių vedėjas mokytoja Ona Ridziauskaitė, nuo 1935 m. – Vilhelmas Gailiūšas. 1936 m. liepos 4 d. policija skaityklą uždarė. Fonde išlikę 1924–1936 m. Senujų Druskininkų mokyklos ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 282, d. 1–2.

¹⁰¹ Gėlių „Ryto“ mokykla uždaryta 1931 m. gruodžio 3 d. 1917–1919 m. čia veikė tėvų mokykla, mokė Bronius Juodzevičius. 1921–1922 m. m. gyventojai pateikė prašymą įsteigti mokyklą,

1922 m. spalio 27 d. siuntė raštą inspektoratui. Matyt, Gėlių „Ryto“ mokykla pradėjo veikti 1922–1923 m. m. 1923–1924 m. m. joje mokytoja Bronė Rakauskaitė ir Apolonija Kuzmickaitė (62 mokiniai). Mokykla koncesijuota 1924 m. balandžio 12 d. (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m.) (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 40). Fonde išlikę 1925–1936 m. Gėlių mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 300.

¹⁰² Fonde išlikę 1925–1936 m. Beniūnų mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 23, d. 1–5.

¹⁰³ Kaniūkų mokykla uždaryta 1931 m. gruodžio 28 d. 1919–1925 m. mokyklos nebuvo, 1925–1926 m. m. iki 1926 m. liepos 9 d. buvo gauta koncesija, slapta mokė Julija Plenytė (30 mokinių). Koncesija pratęsta iki 1929–1930 m. m., tais mokslo metais mokykla veikė slapta, *ibid.*, b. 208, d. 1, l. 71.

¹⁰⁴ 1926–1927 m. m. Pelesos mokykla koncesijuota, mokytoja Sofija Mozūraitė (46 mokiniai), 1927–1928 m. m. – Motiejus Bigelis (34 mokiniai). 1927 m. spalio 4 d. mokykla uždaryta, o 1928–1929 m. m. vėl koncesijuota (koncesija gauta 1929 m. vasario 23 d., pratęsta iki 1931–1932 m. m.). 1928–1929 ir 1929–1930 m. m. mokytoja Stasė Nedzveckaitė (49 ir 47 mokiniai). 1931 m. gruodžio 31 d. mokykla uždaryta. Matyt, dar kurį laiką ji veikė slapta, nes esama ir trečios uždarymo datos – 1933 m. gruodžio 28 d. (*ibid.*, l. 130). Fonde išlikę 1922–1939 m. Pelesos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 184, d. 1–2.

¹⁰⁵ Pavalakės mokykla buvo uždaryta du kartus: 1927 m. spalio 4 d. ir 1932 m. gruodžio 31 d. „Ryto“ draugijos mokykla Pavalakėje įkurta 1925 m. 1925–1926 m. m. čia mokytoja Jadvyga Bortkevičiūtė (26 mokiniai). Mokykla koncesijuota 1925 m. lapkričio 3 d. (koncesija pratęsta iki 1926 m. rugsėjo 15 d.). 1926–1927 m. m. mokytoja Jadvyga Bortkevičiūtė (32 mokiniai), o 1927–1928 m. m. iki pirmo mokyklos uždarymo spalio 4 d. – Bernardas Černiauskas (20 mokinių). Manoma, kad 1933 m. rugsėjo 3 d. įsikūrė „Ryto“ skaitykla. Buvęs mokytojas J. Žiegždrinis prašė „Ryto“ draugijos leisti jam vadovauti skaityklai, nes tada jis galėsiąs slapta mokyti ir vaikus. Kurį laiką jis dirbo skaityklos vedėju, po jo dar vedėjas V. Jasiulytė ir V. Jakutis. 1936 m. birželio 27 d. skaitykla uždaryta. Fonde išlikę 1925–1939 m. Pavalakės mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 186, d. 1–3.

¹⁰⁶ Turimais duomenimis, 1919–1923 m. Dubičiuose mokyklos nebuvo, bet kategoriškai to teigti negalima. Žinoma, kad 1923–1924 m. m. čia mokytoja Anelė Liudavičiūtė (56 mokiniai). 1924–1925 m. m. mokykla koncesijuota (koncesija gauta 1924 m. lapkričio 26 d., buvo pratęsta iki

1931–1932 m. m.), mokytojo Marija Senevičiūtė (42 mokiniai). 1931 m. gruodžio 31 d. mokykla uždaryta. „Ryto“ draugija stengėsi gauti jai leidimą. 1932–1933 m. m. 30 vaikų buvo mokomi slapta. Lenkų valdžia mokyklos atidaryti neleido. Nuo 1932 m. spalio 19 d. veikė „Ryto“ skaitykla, kurios vedėjas buvo S. Kazėnas, nuo 1934 m. – P. Valentukevičius. 1937 m. skaitykla uždaryta. Fonde išlikę 1924–1939 m. Dubičių mokyklos ir skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 234, d. 1.

¹⁰⁷ Iki 1923 m. Biliuose mokyklos nebuvo. „Ryto“ draugija gavo prašymą 1923–1924 m. m. įsteigti čia mokyklą. Nekoncesijuota mokykla veikė 1923–1924 m. m., mokytojo Adomas Stacevičius (40 mokinių). 1931 m. gruodžio 28 d. mokyklą lenkų valdžia uždarė. 1932 m. gegužės 26 d. pateiktas prašymas leisti mokyklai veikti (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 15). Fonde išlikę 1925–1935 m. Bilių mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 22, d. 1–4.

¹⁰⁸ Marijampolio mokykla uždaryta 1932 m. rugpjūčio 6 d. Mokykla (apie turtingą jos istoriją iki 1926–1927 m. m. žr. V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 88) 1926 m. rugpjūčio 30 d. buvo koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m.). 1926–1927 m. m. mokytojo Uršulė Komarienė, 1927–1928 m. m. – Marija Terleckaitė (po 25 mokinius), o 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931 ir 1931–1932 m. m. – Katrė Norkūnaitė (20, 22, 20 ir 22 mokiniai), LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 102.

¹⁰⁹ 1919–1923 m. Klepočiuose mokyklos nebuvo. Ji įkurta 1923 m., o 1923–1924 m. m. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1931–1932 m. m., t. y. iki uždarymo). 1923–1924 m. m. mokėsi 22, 1926–1927 m. m. – 20, 1928–1929 m. m. – 17, o 1929–1930 ir 1931–1932 m. m. – po 14 vaikų. Fonde išlikę 1924–1931 m. Klepočių mokyklos dokumentai, *ibid.*, b. 265, d. 1.

¹¹⁰ Sprendžiant iš „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistikos duomenų, mokykla Giriose slaptai veikė, nes 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. čia mokėsi 30 ir 36 vaikai (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 48). V. Martinkėnas mini, kad uždarius mokyklą 1931 m. pabaigoje atsirado „Ryto“ skaitykla, kuriai vadovavo buvęs mokytojas, veiklus ir energingas žmogus Valentinas Krečius. Skaitykla uždaryta 1936 m. (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 58–59). Matyt, kurį laiką greta legalios skaityklos veikė slapta mokykla. Fonde išlikę 1922–1939 m. Girių mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 292, d. 1–2.

¹¹¹ „Ryto“ draugijos mokyklų, skaityklų ir skyrių 1913–1939 m. statistikoje (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 74)

rašoma, kad Kašėtų mokykla 1932–1933 m. m. veikė be koncesijos (lenkų valdžia jos neišdavė 1933 m. gegužės 4 d.), taip pat ji dar veikė 1933–1934 m. m. 1932–1933 ir 1933–1934 m. m. čia mokytojo Mikalojus Luneckas (22 ir 24 mokiniai). 1934–1938 m. „Ryto“ draugijos mokyklos Kašėtose nebebuvo. Fonde išlikę 1927–1939 m. Kašėtų mokyklos, skaityklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 275, d. 1–3.

¹¹² Darželių mokykla greičiau buvo uždaryta ne, kaip rašo V. Martinkėnas, 1929 m. (V. Martinkėnas, *op. cit.*, p. 45), bet 1930 m., tik neaišku, kurį mėnesį. Gali būti, kad iki 1929–1930 m. m. pabaigos ji dar veikė slapta. Fonde išlikę 1924–1934 m. Darželių mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 35, d. 1–3.

¹¹³ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1932 m. balandžio 24 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 307, d. 2, l. 14, 14 a. p., 15, 15 a. p.

¹¹⁴ Mokykla Musteikoje veikė nuo 1924 m. 1931–1932 m. m., kai „Ryto“ draugijos rūpesčiu buvo pastatytas naujas mokyklos pastatas, čia mokytojo Marija Šimanskienė (36 mokiniai). Ta pati mokytoja mokė ir 1932–1933 m. m. (43 mokiniai), o 1933–1934 ir 1934–1935 m. m. – Pranė Makarevičienė. Šiais paskutiniais mokslo metais (mokykla uždaryta 1935 m. birželio 16 d.) mokėsi 50 mokinių (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 112). Nuo 1935 m. rugsėjo iki 1936 m. gegužės 22 d. veikė „Ryto“ skaitykla, kurios vedėja buvo Leokadija Šimkutė-Pačkauskienė. Fonde išlikę 1913–1939 m. Musteikos mokyklos ir skaityklos dokumentai, *ibid.*, b. 291, d. 1–16.

¹¹⁵ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1933 m. balandžio 30 d. visuotinio susirinkimo protokolas, *ibid.*, b. 307, d. 2, l. 17, 17 a. p., 18.

¹¹⁶ Lynežeryje nuo 1930–1931 m. m. iki mokyklos uždarymo 1936 m. birželio 30 d. mokytojo Zuzana Luneckaitė (*ibid.*, b. 208, d. 1, l. 93). Fonde išlikę 1924–1939 m. Lynežerio mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, *ibid.*, b. 324, d. 1–2.

¹¹⁷ 1933–1934 m. m. Randamonių mokykla greičiausiai veikė slapta. 1934 m. birželio 15 d. ji buvo uždaryta. Fonde išlikę 1929–1939 m. Randamonių mokyklos dokumentai (*ibid.*, b. 347, d. 1–8) ir 1924–1939 m. „Ryto“ draugijos skyriaus ir skaityklos dokumentai (*ibid.*, b. 322, d. 1–2).

¹¹⁸ Bieliūnų mokykla Rodūnios vls. Lydos aps. pirmą kartą buvo uždaryta 1927 m. spalio 5 d., antrą – 1933 m. balandžio 22 d. Veikė nuo 1924 m. 1924–1925 ir 1925–1926 m. m. čia mokytojo Stasys Kazėnas (mokėsi po 28 mokinius), 1926–1927 m. m. – Stasys Jankauskas (28 mokiniai),

1927–1928 m. m. – Povilas Eidukonis (28 mokiniai), 1928–1929 m. m. – Juozas Vidžiūnas (28 mokiniai), 1929–1930 m. m. – Kazys Šimas (27 mokiniai), 1930–1931 m. m. – Kazys Lelka (20 mokinių), 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Elena Liutkevičiūtė (14 ir 18 mokinių) (ibid., b. 208, d. 1, l. 12). Plačiau apie Bieliūnų mokytojų vargus bendraujant su lenkų valdžios atstovais žr. V. Martinkėnas, op. cit., p. 33. Fonde išlikę Bieliūnų mokyklos 1924–1933 m. dokumentai (LMAVB RS, f. 67, b. 1, d. 1–4), taip pat 1930–1933 m. dokumentai (ibid., b. 2, d. 1–6).

¹¹⁹ Bižų mokykla veikė nuo 1926 m. Koncesijuota 1926 m. rugsėjo 29 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). Mokykla uždaryta 1935 m. birželio 15 d. Visą laikotarpį mokytojavо Elena Čibiraitė, mokėsi 41, 38, 32, 38, 37, 35 ir 31 mokinius. Fonde išlikę 1926–1933 m. Bižų mokyklos dokumentai, ibid., b. 123, d. 1–13.

¹²⁰ Keizių mokykla uždaryta 1933 m. balandžio 22 d. Iki 1926 m. mokyklos nebuvo. 1926 m. įsteigta „Ryto“ mokykla, kuri 1926 m. rugpjūčio 30 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.) (ibid., b. 208, d. 1, l. 77). Plačiau apie „Ryto“ draugijos Keizių mokyklos mokytojų darbą žr. V. Martinkėnas, op. cit., p. 74–75. Fonde išlikę 1926–1933 m. Keizių mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 64, d. 1–8.

¹²¹ Mokykla uždaryta ne, kaip rašo V. Martinkėnas, 1934 m. gegužės 9 d. (V. Martinkėnas, op. cit., p. 83), bet 1934 m. birželio 15 d. (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 89). 1919–1926 m. m. mokyklos Latežeryje nebuvo. Ji įkurta 1926 m., koncesijuota 1927 m. balandžio 8 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1926–1927 ir 1927–1928 m. m. čia mokytojavо Stasė Mališkaitė (mokinių skaičius nežinomas). Galbūt mokyklos nebuvimą šiek tiek kompensavo „Ryto“ skaitykla, kuri, kaip pažymi V. Martinkėnas, čia veikė nuo 1933 m. rugsėjo 26 d., joje dirbo Stasė Kazlauskienė. Skaitykla uždaryta 1936 m. birželio 25 d. (ibid.). Fonde išlikę 1926–1936 m. Latežerio mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 335, d. 1–7.

¹²² Paąžuolės mokykla uždaryta 1933 m. rugsėjo 19 d. Įkurta 1913 m., atkurta 1923 m. 1923–1924 m. m. čia mokytojavо Marija Šimanskienė. Mokykla koncesijuota 1924 m. spalio 8 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1924–1925, 1925–1926, 1926–1927, 1927–1928 ir 1928–1929 m. m. mokytojavо Adomas Kriaučiūnas (40, 38, 35, 31 ir 28 mokiniai), 1929–1930 m. m. – Vytautas Bori-

sevičius ir Ona Lužytė (43 mokiniai), o 1930–1931, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Leokadija Šimkutė (42, 33 ir 30 mokinių) (ibid., b. 208, d. 1, l. 119). Fonde išlikę 1913–1933 m. Paąžuolės mokyklos dokumentai, ibid., b. 173, d. 1–5.

¹²³ Paliūnų mokykla uždaryta 1933 m. gegužės 4 d. Įkurta 1926 m., koncesijuota 1927 m. vasario 15 d. 1926–1927 m. m. mokytojavо Petras Vaitulionis (40 mokinių). Nors koncesija buvo pratęsta, lenkų valdžiai netvirtinant mokytojų, po ilgesnės pertraukos mokykla pradėjo veikti tik 1930–1931 m. m. 1930–1931, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. mokytojavо Vincas Vaicekuskas (70, 69 ir 54 mokiniai). Jo padėjėjais 1931–1932, galbūt ir 1932–1933 m. m. dirbo mokytojai M. Bigelis ir S. Aulaitė (ibid., b. 208, d. 1, l. 122). Fonde išlikę Suvalkų aps. Paliūnų mokyklos ir draugijos skyriaus 1926–1939 m. dokumentai, ibid., b. 174, d. 1–9.

¹²⁴ Pelegrindos mokykla uždaryta 1932 m. gegužės 5 d. Įkurta 1922 m. 1923–1926 m. neveikė. 1926 m. liepos 6 d. koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.) (ibid., b. 208, d. 1, l. 129). V. Martinkėnas rašo, kad 1933 m. gruodžio 15 d. buvo įkurta „Ryto“ skaitykla, kurią valdžia uždarė apie 1936 m. (V. Martinkėnas, op. cit., p. 102). Fonde išlikę 1926–1933 m. Pelegrindos mokyklos dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 185, d. 1–8.

¹²⁵ Apie šią greičiausiai slaptą mokyklą žinoma tiek, kad 1925 m. vasario 25 d. vietos gyventojai prašė koncesijos ir tų pačių metų gegužės 16 d. gavo neigiamą atsakymą. 1932–1933 m. m. slapta (duomenų, kad būtų buvusi įkurta ir koncesijuota mokykla bei patvirtintas mokytojas, nėra) mokytojavо Vincas Dubauskas (90 mokinių) (ibid., b. 208, d. 1, l. 195). V. Martinkėno žiniomis, lietuvių šv. Kazimiero draugijai 1926 m. pavyko gauti mokyklai koncesiją (šis faktas rodo, kad lietuvių draugijos bendradarbiavo), bet mokytojas nebuvo patvirtintas (V. Martinkėnas, op. cit., p. 124). Fonde išlikę 1925–1939 m. Vaičiuliškės mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 45, d. 1.

¹²⁶ Zabarninkų mokykla uždaryta 1933 m. rugpjūčio 19 d. Ji buvo įkurta 1924 arba, kaip nurodo V. Martinkėnas, 1925 m. (V. Martinkėnas, op. cit., p. 130). Koncesijuota 1926 m. kovo 19 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1924–1925 ir 1925–1926 m. m. mokytojavо Julija Plenytė (27 ir 37 mokiniai), 1926–1927 m. m. – Bernardas Černiauskas (35 mokiniai), 1927–1928 m. m. – Antanas Bubulis (33 mokiniai), 1928–1929, 1929–1930, 1930–1931, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Stasė

Mališkaitė (25, 38, 41, 44 ir 46 mokiniai) (LMAVB RS, f. 67, b. 208, d. 1, l. 195). V. Martinkėnas pažymi, kad 1934 m. veikė „Ryto“ skaitykla (V. Martinkėnas, op. cit., p. 130). Fonde išlikę 1926–1939 m. Zabar-ninkų mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 118, d. 1–2.

¹²⁷ Žagarų mokykla uždaryta 1933 m. rugpjūčio 19 d. Įkurta 1916 m., atkurta 1928 m. 1928 m. buvo koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1928–1929, 1929–1930 ir 1930–1931 m. m. mokytojo Jadvyga Kazlauskaitė (36, 37 ir 41 mokinių), 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Jadvyga Liutkevičiūtė (32 ir 33 mokiniai) (ibid., b. 208, d. 1, l. 198). Fonde išlikę 1927–1939 m. Žagarų mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, ibid., b. 114, d. 1–2.

¹²⁸ Kapiniškės mokykla uždaryta 1934 m. birželio 5 d. Įkurta 1924 m., koncesijuota 1925 m. balandžio 6 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1924–1925, 1925–1926 ir 1926–1927 m. m. mokytojo Juzė Vaicekavičiūtė, 1927–1928 m. m. – Juzė Trainavičiūtė, 1928–1929 m. m. – Petras Mačiulis (21 mokinių), 1929–1930 (22 mokiniai) ir 1930–1931 m. m. – Petras Večkys, 1931–1932 ir 1932–1933 m. m. – Teofilis Sukackas (45 ir 46 mokiniai) (ibid., b. 208, d. 1, l. 72). Fonde išlikę 1925–1939 m. Kapiniškės mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, ibid., b. 76, d. 1–5.

¹²⁹ Mardasavo mokykla uždaryta 1934 m. birželio 15 d. Įkurta 1923 m., koncesijuota 1928 m. rugsėjo 30 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1928–1929 ir 1929–1930 m. m. mokytojo Pranas Stasionis, 1930–1931 ir 1931–1932 m. m. – Emilija Pečiulytė (po 25 mokinius), 1932–1933 m. m. – Jonas Navickas ir Pranas Stasionis (17 mokinių), o 1933–1934 m. m. – Ona Ridziauskaitė (ibid., b. 208, d. 1, l. 100). Fonde išlikę 1923–1934 m. Mardasavo mokyklos ir draugijos skyriaus dokumentai, ibid., b. 162.

¹³⁰ Ratnyčios mokykla uždaryta 1934 m. birželio 15 d. Įkurta 1923 m., koncesijuota 1924 m. spalio 9 d. (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.). 1923–1924 ir 1924–1925 m. m. mokytojo Petras Stakauskas (64 ir 51 mokinių), 1925–1926 ir 1926–1927 m. m. – Pranė Anusevičiūtė (49 ir 45 mokiniai) (ibid., b. 208, d. 1, l. 144). V. Martinkėnas pažymi, kad nuo 1933 m. rugsėjo iki 1936 m. veikė „Ryto“ skaitykla, vedėjas Stasys Kazlauskas (V. Martinkėnas, op. cit., p. 108). Fonde išlikę 1925–1939 m. Ratnyčios mokyklos ir

draugijos skyriaus dokumentai, LMAVB RS, f. 67, b. 224, d. 1–11.

¹³¹ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1934 m. balandžio 29 d. visuotinio susirinkimo protokolai, ibid., b. 307, d. 2, l. 19 a. p., 20, 20 a. p., 21, 21 a. p., 22.

¹³² Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1935 m. gegužės 12 d. visuotinio susirinkimo protokolai, ibid., l. 23 a. p., 24, 24 a. p.

¹³³ Kodėl lenkų administracija 1936 m. ėmėsi tokių aktyvių represinių veiksmų prieš Vilniaus krašto lietuvius ir jų organizacijas, paaiškėjo 1939 m., kai žlugus Lenkijos valstybei buvo rastas Vilniaus vaivados Liudviko Bocianskio memorialas. Žr. *Lietuvos rytai*, sud. K. Garšva, L. Grumadienė, Vilnius, 1993, p. 399–415.

¹³⁴ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1936 m. kovo 22 d. visuotinio susirinkimo protokolai, LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 26, 26 a. p., 27, 27 a. p.

¹³⁵ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1937 m. kovo 21 d. visuotinio susirinkimo protokolai, ibid., l. 29 a. p., 30.

¹³⁶ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1939 m. birželio 25 d. visuotinio susirinkimo protokolai, ibid., l. 33 a. p.

¹³⁷ Dainavos mokykla Vilniaus aps. Varėnos vls. veikė nuo 1922–1923 m. m. Tais metais mokė mokytoja Barbora Povilaitytė (62 mokiniai), 1923–1924 m. m. – Dominikas Matkevičius (48 mokiniai). 1924 m. birželio 28 d. lenkų valdžiai buvo įteiktas vietos gyventojų prašymas. 1924 m. spalio 13 d. mokykla buvo koncesijuota (koncesija pratęsta iki 1932–1933 m. m.).

¹³⁸ LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 33.

¹³⁹ Ibid., l. 33 a. p.

¹⁴⁰ Ibid., l. 33 a. p., 34.

¹⁴¹ V. Martinkėnas, op. cit., p. 16.

¹⁴² LMAVB RS, f. 67, b. 307, d. 2, l. 34.

¹⁴³ Lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ 1940 m. kovo 8 d. visuotinio susirinkimo protokolai, ibid., l. 35.

¹⁴⁴ Ibid., l. 35 a. p.

¹⁴⁵ Ibid., l. 34 a. p.

¹⁴⁶ Ibid., b. 283, d. 5, l. 1–3.

Gauta 2013 04 02

Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras,
L. Asanavičiūtės g. 23,
Vilnius

Gintautas Ereminas**THE ACTIVITIES OF THE LITHUANIAN EDUCATIONAL SOCIETY RYTAS IN VILNIUS AND VILNIUS AREA (1920–1939)****Summary**

The Lithuanian educational society Rytas, which was involved in educating Lithuanians in Vilnius and Vilnius area through an organised educational network based in Vilnius, did not yet have a sufficient number of qualified instructors in 1913–1915. It therefore had to cooperate with other societies involved in the education of Lithuanians and invite their qualified specialists to teach at the state schools that the society was establishing, at those already established, or at those taken over untouched during WWI. In early 1916 however, Rytas began training teachers at pedagogical courses in Vilnius, and cooperation with other societies involved in educating Lithuanians decreased or remained only formal. Over a rather short period of time (1913–1914), Rytas managed to create a network of departments, reading rooms, and schools. The organisation initially reached the height of its activities in late 1915 and early 1916. Later, until the end of 1920, there was a temporary period of stagnation caused by the rapidly changing political events.

Starting in autumn 1920 until 1923, for the second time Rytas attained the height of its activities. It was able to establish schools much easier and only later notify the Polish government about it. But starting in 1923, the situation of Rytas changed: the fight for Lithuanian schools with the Polish government began. Though in the period

between 1923 and 1927, the society managed to establish quite a few Lithuanian schools, restrictions beginning in 1923 and imposed every year thereafter became stricter and on 4–5 October 1927 ended in the first big wave of closings of Lithuanian schools.

After 1927, the Lithuanian educational society Rytas tried to preserve the existing schools rather than establish new ones. Every year the closing of Lithuanian schools was partially compensated by the opening of reading rooms (usually in the same location where the schools were closed).

On 28 February 1938, the society was forced to stop working, but on 20 May 1939, it was re-opened and planned to resume Lithuanian educational activities in the Vilnius area and establish departments, reading rooms, and schools.

The restrictions imposed by the Polish government (a decision to establish over 100 departments was not approved and impossible demands for opening of schools were raised) and further political changes did not allow Rytas to continue its activities either in 1939 or 1940. Most probably the society stopped existing on 15–16 June 1940 or at the latest on 14 July 1940, the election date of the so-called People's Seimas.

Paskutiniai Tuskulėnų dvaro valdytojai – Pasaulio tautų teisuoliai

Vilniuje nuo seno pynėsi lietuvių, lenkų, žydų ir kitų tautų gyvenimai ir likimai. Ypač jie susipynė XX a. viduryje, kai Lietuvą okupavus nacistinei Vokietijai prasidėjo žydų persekiojimas. Už žydų gelbėjimą grėsė įvairios bausmės. Jei žydus slėpęs asmuo,

išduotas valdžios atstovams, aiškindavo, jog tai darė dėl pinigų, jam buvo skiriama trys mėnesiai kalėjimo. Tie gelbėtojai, kurie kaip katalikai parodėdavo gailestį žūstančiai gyvybei, buvo priskiriami partizanams ir jų šeimos buvo sušaudomos net su mažamečiais

1998 m. rugpjūčio 19 d. Lucynai Antonovič-Bauer už žydų gelbėjimą karo metais buvo suteiktas Pasaulio tautų teisuolio vardas. Izraelio Tautos atminimo instituto (Yad Vashem) garbės raštas

1997 m. spalio 27 d. Vincentui ir Jadvygai Antonovičiams už žydų gelbėjimą karo metais buvo suteiktas Pasaulio tautų teisuolio vardas (po mirties). Izraelio Tautos atminimo instituto (Yad Vashem) garbės raštas

Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus 2001 m. balandžio 17 d. apdovanojo Lucyną Antonovič-Bauer Žuvančiųjų gelbėjimo kryžiumi už žydų gelbėjimą karo metais. Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

vaikais, o ūkiai sudeginami arba perduodami įskundėjui.

Vieni iš tų, kurie ištisė pagalbos ranką žydams, buvo Jadvyga ir Vincentas Antonovičiai, gyvenę Pylimo gatvėje, o 1942 m. Vilniaus priemiestyje įsigiję ir Tuskulėnų dvarą. Šie žmonės gyvenime vadovavosi posakiu: „Homo res sacra homini“ („Žmogus žmogui yra šventas dalykas“). Rasė, tautybė, plaukų ir akių spalva jiems neturėjo reikšmės. J. ir V. Antonovičiai 1997 m., o jų dukra Lucyna Antonovič-Bauer 1998 m. už žydų gelbėjimą apdovanoti Pasaulio tautų teisuolio medaliu ir Garbės raštu, 2001 m. – Žuvančiųjų gelbėjimo kryžiumi. Jie išgelbėjo Bronislavą Malberg-Piasecką ir keletą žydų šeimų, viena iš jų buvo Kurganai. Apie tai byloja 1944 m. liepos 15 d. Zalmeno Kurgano ranka rašyta padėka: „Liudiju, kad p. Vincentas Antonovičius paskutinius dešimt vokiečių okupacijos mėnesių padėjo man ir mano šeimai slapstytis ir nesavanaudiškai stengėsi kuo galėdamas

mums padėti. Noriu padėkoti už šį nuostabų krikščionišką poelgį. Z. Kurganas su šeima.“ Šią padėką L. Antonovič-Bauer perdavė Žydų istorijos institutui Varšuvoje.

2011 m. ankstyvą pavasarį netikėtai mus pasiekė žinia, kad Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus *Teisuolių galerijoje* minima Antonovičių šeima, o viena iš Antonovičių dukterų – L. Antonovič-Bauer – gyvena Lenkijoje ir dažnai svečiuojasi Vilniuje. Turėjome didžiulį norą su ja susipažinti, ją pakalbinti ir užrašyti jos prisiminimus. Laimė mums nusišypsojo tų pačių metų gegužės mėnesį, kai L. Antonovič-Bauer viešėjo Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas). Ji prisiminė tą 1941-ųjų vasarą, kai vokiečių lėktuvai dieną ir naktį bombardavo Vilnių, dužo langų stiklai, žmonės gyveno baimėje. Atrodė, kad per bombardavimą visas miestas bus sulgyintas su žeme. Viena bomba nukrito ir į jų kiemą (sodą) Pylimo gatvėje. Vilnius buvo okupuotas nacių. Žydų padėtis pasidarė nepavydėtina: juos suvarė į getus ir stovyklas.

Taip jau nutiko, kad žydaitė B. Malberg-Piasecka į Vilnių atvyko prieš pat

Lucyna Antonovič-Bauer (pirma iš kairės) su draugėmis prie dvaro oficinios. Antroje eilėje stovi brolis Janekas. Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

Apdovanojimo išskilmės. Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus ir Lucyna Antonovič-Bauer. Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

karą, neturėjo nei daug pažįstamų, nei pinigų. Laimė, 1939 m. ji susipažino su Antonovičių šeima, kuri ją ir ėmėsi gelbėti nuo sunaikinimo. Iš pradžių merginą slėpė Lucynos ir jos sesers Teresos kambariye už spintos, vėliau, nerimaudami dėl Bronislavos saugumo, pervežė ją į senelės Antaninos Antonovič namus Vilniaus priemiestyje. Greitai jai buvo gauti suklustoti dokumentai Joanos Malinovskos vardu. Deja, nebuvo saugu jai ir ten: senelė gyveno pirmame aukšte, o mergina labai sielvartavo, garsiai kūkčiojo dėl išsiskyrimo su savo motina, kuri buvo pasmerkta mirčiai. Baimintis, kad Joanos (Bronislavos) verksmą gali išgirsti atsitiktiniai žmonės, todėl ji buvo perkelta į kiek saugesnę vietą Nemenčinėje. Joana (Bronislava) išgyveno, sulaukė karo pabaigos. Jos ir Lucynos pažintis po karo peraugo į draugystę. Merginos

15. VII 1944

Mūsų gyvenimo sąlygos iš p. Antonovič-Bauer
ir jo šeimos pastatėse, kuriose mūsų šeima
pavasarį mi i mūsų motinų likimas. Jai
iš jo atliktų nuostabių, kurie man, kaip
tą dieną, kadangi gyvename, todėl
priešais mūsų techninėmis.

Z. Kurganas x rodomas.

1944.VII.15.

Liudiju, kad p. Vincentas Antonovičius
paskutinius dešimt vokiečių okupacijos mėnesių
padėjo man ir mano šeimai slapstytis
ir nesavanaudiškai stengėsi kuo galėdamas mums padėti.
Noriu padėkoti už šį nuostabų krikščionišką poelgį.

Z. Kurganas su šeima

Zalmeno Kurgano liudijimas. Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

Tuskulėnuose Vincentas Antonovičius vertėsi ūkininkavimu. Ūkyje įdarbino ir sūnų Janeką, ir dar kelis jaunuolius, norėdamas juos išgelbėti nuo išvežimo į Vokietiją priverstiniais darbams. Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

dažnai susitikdavo Varšuvoje, kur Joana (Bronislava) dirbo Izraelio ambasadoje. Vėliau ji išvyko gyventi į Paryžių. Tai buvo labai išsilavinusi moteris, baigusi teisės ir romanistikos mokslus.

Kaip prisimena L. Antonovič-Bauer, tėvai visada padėdavo pagalbos prašantiems žmonėms. Ypač geraširdė, gailestinga buvo motina. Ji mirė 1942 m., būdama 46 metų. Palaidota Vilniuje.

Tų pačių metų vasario mėnesį tėvas nusipirko Tuskulėnų dvarą su šimtmečius menančiais pastatais ir parku. Pasak L. Antonovič-Bauer, tėvas jį pirkė iš kunigaikštienės Olgos Melentjevos dukters Tatjanos Kotlarevskos. Tėvas ketino po karo, kai vaikai jau bus suaugę, namą Pylimo g. 57 skirti sūnui Janekui, kitą namą Pylimo g. 59 – Lucynai, o Tuskulėnus atiduoti Teresai, būsimai pianistei.

Po motinos mirties tėvas su sūnumi Janeku apsigyveno Tuskulėnuose. Netrukus ten persikėlė ir Lucyna su seserimi. Šeimos vyrai dvare pradėjo ūkininkauti. Karo metais buvo sunku gauti maisto produktų, todėl ten jie augino daržovių, laikė arklių ir karvių. Ten, kur dabar yra Žirmūnų gyvenamasis rajonas, buvo didelis laukas, kuriame ir augo daržovės,

Tuskulėnų savininkas Vincentas Antonovičius (ant laiptų dešinėje) su sūnumi Janeku (prie arklių). Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

Antonovičių šeima su draugais rūmų terasoje. Iš kairės: Teresa, Vincentas ir Lucyna. Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

Vincentas Antonovičius su dukromis Teresa (kairėje) ir Lucyna. Iš Lucynos Antonovič-Bauer asmeninio archyvo

o prieš namą iki Neries plytėjo didelis parkas su senomis aukštomis tuopomis.

Kai vokiečiai pradėjo gaudyti jaunesnio amžiaus vyrus ir moteris gatvėse, kinuose ir net sekmadieniais bažnyčiose ar prekyvietėse priverstiniais darbams į Vokietiją, darbas ūkyje išgelbėjo Lucynos brolių Janeką ir tėvo įdarbintus jaunos žmones. Šioje, nuo miesto nutolusioje vietovėje, buvo slepiama ir žydo Z. Kurgano šeima. Po karo Kurganų šeima pasitraukė į Vakarų.

1944 m. birželio mėn. vokiečių armija traukėsi iš Vilniaus, o jai įkandin žengė sovietų. Atvirai pradėjo siautėti ir Armija Krajova. Po mėnesio Lucynos šeimai teko bėgti iš Tuskulėnų, ji grįžo į Pylimo gatvę. Dvi žydų šeimos pasitraukė kartu. Netrukus vėl turėjo bėgti ir iš ten. Šeima apsigyveno Valakampiuose. Ten vasaros nameliuose jau gyveno keletas pabėgėlių iš miesto.

Sovietams užėmus Vilnį, liepos 12 d. Armija Krajova persikėlė į Tuskulėnus, o liepos 13 d. Tuskulėnuose jau įsikūrė sovietų armijos kareiviai. Jie pasisavino visą Antonovičių

turtą. Janekas, įtariamas priklausymu kontr-revoliucinei lenkų nacionalistinei sukilėlių organizacijai, buvo suimtas gatvėje, kalintas Lukiškėse, 1945 m. išsiųstas į SSRS NKVD specialųjį filtravimo lagerį Stalinogorske, vėliau išvežtas darbams į Donbaso anglių kasyklą. Jam pasisekė iš jos pabėgti. 1945 m. vėlyvą rudenį tėvas su sergančiu sūnumi ir dukromis pasitraukė į Lenkiją.

Dvaras buvo nacionalizuotas ir perduotas NKVD (MVD) ir NKGB (MGB).

Lietuvos valstybei atkūrus nepriklausomybę, atsivėrė archyvai, buvo mėginta sugrąžinti Tuskulėnų dvarą, bet nesėkmingai.

Esame dėkingi L. Antonovič-Bauer už nuoširdų bendravimą, už dovanotą ikonografinę medžiagą. Minint Europos žydų kultūros dieną, kuri 2012 m. sutapo su naujųjų mokslo metų pradžia, Tuskulėnų memorialinis kompleksas lankytojus kvietė artimiau susipažinti su paskutiniais Tuskulėnų dvaro valdytojais – Antonovičių šeima. Konferencijų salėje buvo eksponuojamos fotografijos iš Antonovičių šeimos archyvo.

Dovilė Lauraitienė

Lietuvos visuomenei pristatoma paroda „1939–1940 m. Lietuvoje internuoti lenkai“

2012 m. lapkričio 22 d. Lietuvos Respublikos Seimo II rūmų parodų galerijoje buvo iškilmingai atidaryta kilnojamoji paroda „1939–1940 m. Lietuvoje internuoti lenkai“, kurią, bendradarbiaudamos tarpusavyje, parengė Lenkijos ir Lietuvos institucijos – Tautos atminties institutas (toliau – IPN, Lenkija), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) ir Vytauto Didžiojo karo muziejus.

Į renginį susirinko daug garbių svečių, politikų, diplomatinio korpuso narių, istorikų ir istorijai neabejingų žmonių. Žodį tarė Lenkijos ambasadoriaus Lietuvoje patarėja Marija Šlebioda, Seimo narys, istorikas dr. Arvydas Anušauskas, Krašto apsaugos ministrė Rasa Juknevičienė, LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arūnas Bubnys ir į parodos atidarymą iš Lenkijos atvykusi IPN pirmininko pavaduotoja Agnieška Rudzinska. Parodos atidarymas tapo nepaprastai džiugiu įvykiu jos rengėjams, puoselėjusiems ir brandinusiems jos idėją dar nuo 2009 metų. Tų pačių metų vasarą, rengiantis minėti Antrojo pasaulinio karo pradžios ir Lenkijos valstybės žlugimo 70-ąsias metines, į LGGRTC kreipėsi IPN Viešojo švietimo biuras, siūlydamas rengti bendrą parodą apie Lietuvoje internuotus lenkų karius. LGGRTC specialistai šį pasiū-

lymą entuziastingai palaikė, nors minėtas laikotarpis ir internuotųjų likimas Lietuvoje yra mažai tyrinėtas. Juo domisi tik du Lietuvos istorikai – dr. Gintautas Surgailis ir dr. Simonas Strelcovas, o Lenkijos karių priglaidimas 1939–1940 m. yra labai pozityvus ir gražus Lietuvos poelgis, kai nepaisant visų buvusių nesutarimų ir Vilniaus krašto užgrobimo buvo ištiesta draugiška ranka ir lenkų kariams, ir civiliams karo pabėgėliams. Neatsitiktinai viena iš parodos iniciatorių ir rėmėjų tapo ir Lietuvos ambasada Varšuvoje.

LGGRTC specialistai ėmėsi ieškoti medžiagos apie internuotus lenkų karius ir internavimo stovyklas Lietuvos archyvuose, muziejuose, privačių asmenų kolekcijose. Į pagalbą buvo pasitelktas ir Vytauto Didžiojo karo muziejus, kuriam tuo metu vadovavo internuotų karių likimu Lietuvoje besidomintis dr. G. Surgailis. Deja, 2010 m. pavasarį įvykus lenkų tautos tragedijai – aviakatastrofoje žuvus Lenkijos prezidentui, o kartu su juo ir tuomečiam IPN vadovui dr. Janušui Kurtykai – parodos rengimas sustojo, kurį laiką tvyrojo nežinia. Tik 2010 m. rudenį buvo sulaukta žinių, kad parodos rengimas atnaujinamas. Reikėtų pasakyti, kad labai daug pastangų, kad atsirastų ši paroda, dėjo tuometė IPN Viešojo švietimo biuro direktoriaus pavaduotoja A. Rudzinska, kurios

Parodos „1939–1940 m. Lietuvoje internuoti lenkai“ atidarymas Lenkijos Seimo rūmuose Varšuvoje

senelis buvo internuotas Lietuvoje ir kurios šeimos fotografijos eksponuojamos minėtoje parodoje.

Nepaisydami kai kurių skirtingų požiūrių IPN, LGGRTC ir Vytauto Didžiojo karo muziejaus specialistai sugebėjo rasti bendrą kalbą ir įgyvendinti projektą. Parodos koncepciją ir tekstus rengė A. Rudzinska, IPN Viešojo švietimo biuro specialistas Pavelas Rokickis, LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. A. Bubnys, Genocido aukų muziejaus vadovas Eugenijus Peikštenis ir Vytauto Didžiojo karo muziejaus direktorius plk. lt. dr. G. Surgailis. Parodoje greta Lenkijos, Vokietijos, Baltarusijos, Didžiosios Britanijos mokslinių institucijų, archyvų, muziejų ir privačių asmenų kolekcijų panaudota medžiaga ir iš Lietuvos ypatingojo ar-

chyvo, Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Birštono miesto muziejaus, Vytauto Didžiojo karo muziejaus, kelių privačių asmenų kolekcijų Lietuvoje.

Pirmiausia paroda buvo parengta lenkų kalba ir 2011 m. liepos 13 d. atidaryta Lenkijos Respublikos Seime. Iškilmingame renginyje, kaip ir Lietuvoje, dalyvavo daug politikų, diplomatų, visuomenės veikėjų ir kitų garbių asmenų. Dalyvavo ir parodos rengėjai iš Lietuvos. Deja, Lietuvos visuomenei pažinties su nauja paroda lietuvių kalba teko dar šiek tiek palaukti. 2011-ieji metai Lietuvoje buvo kupini intensyvios veiklos: buvo minimi Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių, holokausto aukomis tapusių Lietuvos gyventojų atminimo metai. Tad tik 2012 m. imtasi rengti parodą lietuvių kalba. Buvo rengiami lietuviški tekstai, gaminami standai, analogiški lenkiškajai versijai: buvo

išlaikytas tas pats dizainas ir gamino tie patys gamintojai Lenkijoje.

Parodą sudaro dvidešimt chronologiškai išdėstytų stendų. Juose eksponuojamos fotografijos, spaudos publikacijos, dokumentai, žemėlapiai, schemas ir daiktai atspindi tragišką Lenkijos valstybės politinę situaciją po 1939 m. rugpjūčio 23 d. Molotovo–Ribentropo pakto pasirašymo, Lenkijos gynimą 1939 m. rugsėjo mėn., kariškių ir civilių gyventojų pasitraukimą į Lietuvą, Lietuvos poziciją Lenkijos atžvilgiu 1939 m. rugsėjo mėn., internavimo stovyklų sistemos kūrimą ir išsidėstymą 1939–1940 m., kasdieninį gyvenimą internavimo stovyklose, pagrindinę ir kūrybinę internautų veiklą, internavimo stovyklų administracijos pareigūnų biografijas, Lietuvos lenkų pagalbą internautiesiems

ir karo pabėgėliams bei internavimo stovyklų vadovybės ir pačių internautų likimą po Lietuvos okupacijos 1940 m. birželio mėn.

1939 m. rugsėjo 1 d. Lenkiją užpuolė Vokietija, o rugsėjo 17 d. – Sovietų Sąjunga. Apsiginti prieš dvi grobuoniškas valstybes be sąjungininkų pagalbos buvo neįmanoma. Po nesėkmingo Lenkijos gynimo prasidėjo masinis karių ir civilių gyventojų traukimas iš okupuotos šalies. 1939 m. rugsėjo pabaigoje Lietuvos sieną kirta apie 27 000 civilių asmenų ir 15 000 lenkų karių ir policininkų, kurie pagal tarptautinę karo teisę buvo internuoti.

Pirmosios internautų stovyklos buvo skubiai įkurtos ištuštėjusiuose Birštono, Kulautuvos ir Palangos kurortuose, Alytuje, Kuršėnuose ir Rokiškyje. Vėliau internautieji

Lietuvos Respublikos Seimo II rūmų parodų galerijoje eksponuojamos parodos „1939–1940 m. Lietuvoje internuoti lenkai“ fragmentas

Sveikinimo žodį taria IPN pirmininko pavaduotoja Agnieška Rudzinska

buvo perkelti į keturias dideles stovyklas Kalvarijoje, Ukmergėje, Vilkaviškyje ir Kaune. Internuotaisiais, vadovaujantis tarptautinėmis sutartimis, rūpinosi Lietuvos vyriausybė, civiliais pabėgėliais – Lietuvos Raudonasis Kryžius, padedamas Tarptautinio Raudonojo Kryžiaus. Lietuvos vyriausybė ir įvairios organizacijos ragino Lietuvos gyventojus padėti kaimyninės valstybės karo pabėgėliams ir juos paremti. Į šį kvietimą atsiliepė daug Lietuvos gyventojų. Su entuziazmu civiliais karo pabėgėliais rūpinosi, maisto ir drabužių paketus internuotiesiems ruošė Lietuvoje gyvenę lenkai ir žydai.

Kasdieninį internuotųjų gyvenimą stovyklose reglamentavo griežta dienotvarkė, paremta karine disciplina. Stovyklų gyventojai turėjo užsiimti darbine ir kultūrine veikla. Stovyklose būdavo iškilmingai minimos valstybinės šventės, organizuojami chorų pasirodymai, veikė savišvietos būreliai ir bibliotekos. Ypatingu pasiekimu tapo savo

leidinio ir teatro įsteigimas Kalvarijos internuotųjų stovykloje. Nepaisant visų anksčiau minėtų stovyklų administracijos pastangų sukurti internuotiesiems normalias gyvenimo sąlygas, daugelis jų dėl priverstinio išsiskyrimo su artimaisiais jautėsi prislėgti, išgyveno dėl savo valstybės praradimo, nes nematė jokių politinės situacijos gerėjimo perspektyvų. Šios ir kitos priežastys skatino stovyklų gyventojus ieškoti išeikių. Viena iš jų – jau pirmosiomis savaitėmis internavimo stovyklose susikūrusios pagrindinės organizacijos, kurių veikla daugiausia buvo sutelkta į internuotųjų moralės ir patriotizmo palaikymą. Kitas sprendimo būdas – pabėgimas iš internavimo stovyklos ir bandymai pasitraukti į Vakarų. Nepaisant to, kad Lietuvos valdžia, siekdama sumažinti internuotųjų skaičių, nuolat paleisdavo iš stovyklų asmenis, kurie būdavo pripažinti netinkamais karinei tarnybai arba kurie buvo priėmę Lietuvos pilietybę, pabėgimai nesiliovė. Internuotųjų skaičius stovyklose per 1939–1940 m. sumažėjo nuo 15 000 iki 4 372. Pastarieji, 1940 m. birželį SSRS okupavus Lietuvą, pateko į Sovietų Sąjungos valdžios rankas ir buvo išvežti į Kozelsko ir Juchново (Kalugos sr.) lagerius. Vėliau pateko į lagerius už poliarinio rato. Represijų neišvengė ir internavimo stovyklų pareigūnai. Daugelis jų buvo išsiųsti į lagerius, tik keliems pavyko pasitraukti į Vakarų.

Pradėjusi savo kelią nuo Lietuvos Respublikos Seimo rūmų, paroda „1939–1940 m. Lietuvoje internuoti lenkai“ tęsia jį po Lietuvą. Ji jau buvo eksponuota Vytauto Didžiojo karo muziejuje, Palangos miesto savivaldybės viešojoje bibliotekoje. Artimiausiu metu su paroda galės susipažinti Birštono miesto svečiai ir gyventojai.

*Ramunė Driaučiūnaitė
Vilma Juozevičiūtė*

Minime valstybines šventes ir atmintinas dienas

Asmeninė ir tautos laisvė, nepriklausomybė ir jos gynimas – tai idėjos, kurios įprasmina daugelio kartų gyvenimus. Carų valdžioje brendusios lietuvių tautinio atgimimo idėjos buvo įtvirtintos 1918 m. vasario 16 d., atkūrus Lietuvos valstybę. Tuomet Lietuva ir jos žmonės, pagaliau įkvėpę laisvės oro, du dešimtmečius galėjo gyventi ir kurti laisvoje valstybėje. Tačiau 1940 m. sovietų, 1941–1944 m. nacių okupacijos ir vėl 1944 m. grįžusi sovietų valdžia sugriovė daugelio žmonių gyvenimus. Sunaikinti už laisvę kovojančius partizanus sovietinėms represinėms struktūroms pavyko, tačiau ištrinti žmonių prisiminimus – ne.

Po ilgų nelaisvės dešimtmečių, 1990 m. kovo 11 d., Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba-Atkuriamasis Seimas, vykdydamas

tautos valią, paskelbė apie nepriklausomos valstybės atkūrimą. 1991 m. sausio 13 d., SSRS ginkluotosioms pajėgoms bandant atstatyti komunistų partijos politinę valdžią, minios žmonių stojo ginti iškovotos laisvės. Tą naktį Lietuva, paaukojusi keturiolika gyvybių, atsilaikė.

Skaičiuojame jau trečiąją nepriklausomybės atkūrimo dešimtmetį, po kelerių metų švėsime valstybės atkūrimo šimtmetį. Kasmet visa Lietuva įvairiai mini šiuos valstybei ir jos piliečiams svarbius įvykius. Jų minėjimo tradicijos kuriamos ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Genocido aukų muziejuje (toliau – GAM), ir Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas).

Ekskursija po Tuskulėnų rimties parko memorialinį kompleksą

Kovo 11 d. lankytojai apžiūri koplyčių-kolumbariumą

Kasmet GAM ir Tuskulėnų memorialinis kompleksas kviečia visus norinčiuosius drauge paminėti Lietuvos valstybės atkūrimo dieną, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną ir Laisvės gynėjų dieną. Džiaugiamės, jog lankytojai aktyviai renkasi į šioms progoms skirtus nemokamus atvirų durų renginius. Jų metu siūlome apžiūrėti laikinas parodas ir nuolatinės ekspozicijas, kurios supažindina su Lietuvos istorija nuo šalies okupacijų iki pat valstybės nepriklausomybės atkūrimo, kviečiame dalyvauti pažintinėse ekskursijose, filmų peržiūrose ir Tuskulėnų memorialinio komplekso koplyčioje-kolumbariume pagerbti 1944–1947 m. NKGB (MGB) vidaus kalėjime Vilniuje nužudytus dvasininkus, mokytojus, gimnazistus, laisvės kovų dalyvius.

Turininga buvo 2013 m. sausio 12–13 d. Laisvės gynėjų dienos minėjimo programa. GAM kvietė susipažinti su nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ dalyvių darbų paroda. Ši

kartą ji buvo skirta būtent Laisvės gynėjų dienai. Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo eksponuojama Kęstučio Grigaliūno vaizdinė instaliacija „Apie Meilę“, skirta 1944–1947 m. sušaudytiems ir Tuskulėnuose užkastiems antisovietinio pasipriešinimo dalyviams, paaukojusiems gyvybę už tėvynės laisvę ir nepriklausomybę. Taip pat Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo galima pamatyti Vytauto V. Landsbergio vaidybinį filmą „Kai aš buvau partizanas“ ir Algio Kuzmicko dokumentinio filmo premjerą „Nežinomi didvyriai“. Pastarasis filmas, sulaukęs gausių ovacijų, užbaigė atvirų durų dienas, kurių metu GAM ir Tuskulėnų memorialinį kompleksą aplankė daugiau kaip tūkstantis vilniečių ir miesto svečių.

Vasario 16-ąją, Lietuvos valstybės atkūrimo dieną, GAM lankytojus pasitiko su nauja paroda „2012 metų Laisvės premijos laureatas Antanas Terleckas“, skirta vienam aktyviausių pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui dalyvių, kovotojui už

žmogaus teises, pagrindinės organizacijos Lietuvos laisvės lyga (LLL) steigėjui, „45-ųjų pabaltijiečių memorandumo“ iniciatoriui A. Terleckui, o Tuskulėnų memorialiniame komplekse besidomintieji Lietuvos partizaninio judėjimo istorija apžiūrėjo GAM parengtą kilnojamąją parodą „Ir jie mokėjo džiaugtis...“, kurioje atskleidžiamos ne tokios dažnos nuotaikingos partizaninio gyvenimo akimirkos. Šią dieną buvo galima pamatyti net tris dokumentinius filmus: režisieriaus Justino Lingio „Partizanų stovyklų kompleksą Palapišės miške“ ir „Partizanų vaikus“ ir specialiai valstybės atkūrimo dienai skirtą režisieriaus Rimo Bružo „Valstybės kelią. Vasario 16-oji“. Pastarasis filmas ne vieną paskatino susimąstyti apie Vasario 16-osios reikšmę Lietuvai ir jos žmonėms.

Kovo 11 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse surengta atvirų durų diena, skirta Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dienai, sulaukė didelio gyventojų dėmesio. Iš pat ryto lankytojai rinkosi apžiūrėti muziejinės ekspozicijos „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, lankė koplyčią-kolumbariumą. Konferencijų salėje vyko kilnojamosios parodos „Išsaugota tiesa“, skirtos Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Lokio rinktinei, pristatymas. Parodą pristatė ir apie jos atsiradimo aplinkybes papasakojo vienas iš autorių, fotomenininkas Klaudijus Driskius. Atsiminimais apie Lokio rinktinės partizanus ir apie užduotį išsaugoti partizanų veiklos liudijimus ateities kartoms dalijosi laisvės kovotojas Andrius Dručkus. Jo išsaugota medžiaga ir buvo panaudota parodai. Renginyje skambėjo

Parodos „Išsaugota tiesa“ pristatymas. Kalba LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. Sėdi Andrius Dručkus ir Klaudijus Driskius

Parodą „Išsaugota tiesa“ pristato Klaudijus Driskius

Vilniaus folkloro ansamblio „Visi“ dainos. Po renginio lankytojai dalyvavo ekskursijoje po Tuskulėnų memorialinį kompleksą, apėmė koplyčią-kolumbariumą, kuriame švenčių metu budėjo mūsų bičiuliai iš Atsargos karininkų sąjungos Vilniaus skyriaus. Jiems esame labai dėkingi.

Kovo 11-osios šventę pratęsė Konferencijų salėje vykęs Rusijos Federacijos ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos 20-ųjų metų minėjimas. Šia proga pirmiesiems į atkuriamą Lietuvos kariuomenę įstojusiems kariams ir savanoriams buvo įteikti valstybės gynėjo kario liudijimai. Renginyje dalyvavo ne tik kariškiai, bet ir kiti Tuskulėnų memorialinio komplekso

svečiai. Minėjime visi galėjo susipažinti su žurnalisto Juozo Girdvainio knyga „Dainuojanti revoliucija Vilniaus barikadose“ ir pakalbinti patį autorių.

GAM ir Tuskulėnų memorialinis kompleksas tokių svarbių švenčių dienomis sulaukia įvairaus amžiaus lankytojų. Džiugu, kad daug jaunimo ateina ne tik lydimi mokytojų, bet ir pavieniui. Kiekvienas, kam rūpėjo šiuos metus pradėti prasmingai, pasisemti naujų žinių, prisiminti tai, kas primiršta, ar tiesiog pabūti drauge su kitais, viliamės, liko patenkinti. Išlaikydami tradicijas ateityje stengsimės, kad valstybinių švenčių minėjimai būtų kuo turiningesni ir įdomesni.

Algirdas Rudis

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro edukacinė veikla

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) jau daug metų sėkmingai vykdo pilietinio ir tautinio ugdymo edukacinę programą „Okupacijų istorija jaunimui“ ir muziejinę edukacinę programą „Atverta istorija“. Programos „Okupacijų istorija jaunimui“ tikslas – perteikti istorines žinias apie Lietuvos okupacijas ir antisovietinį pasipriešinimą jaunimui priimtinais formomis: rengiant konkursus, viktorinas, piešinių parodas, programos pristatymus mokyklose ir stovyklose, leidžiant leidinius, o edukacinė programa „Atverta istorija“ supažindina jaunimą su tragiška XX a. vidurio ir antrosios pusės Lietuvos istorija: Sovietų Sąjungos įvykdyta Lietuvos okupacija ir aneksija, nepriklausomybės kova, sovietų valdžios represijomis, lietuvių pastangomis išsaugoti tautinę savastį okupuotoje Lietuvoje, kalinimo ir tremties vietose, kasdieniu žmonių gyvenimu totalitarinio režimo sąlygomis.

LGGRTC centro darbuotojai, populiarindami edukacines programas ir stengdamiesi, kad jos būtų prieinamos visiems, organizuoja ir vykdo ne tik jų pristatymus mokyklose ir vasaros stovyklose, bet ir dalyvauja savi-valdybių, organizacijų ar kitų įstaigų proginiuose renginiuose. LGGRTC Memorialinio departamento Atminimo programų skyriaus vedėja Dalė Rudienė renginiuose pristato programą „Okupacijų istorija jaunimui“, nacionalinį mokinių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“, surengia viktoriną, kurios metu galima pasitikrinti istorines žinias ir dovanų gauti LGGRTC lei-

dinių. Genocido aukų muziejaus vyriausioji edukologė Žydrūnė Šidagytė pristato muziejinę edukacinę programą „Atverta istorija“, renginių dalyvius supažindina su vienu ar kitu rengėjų iš anksto pasirinktu edukaciniu užsiėmimu, kurio pabaigoje atliekamos praktinės užduotys. Neseniai lankytojams duris atvėrusio LGGRTC Memorialinio departamento Genocido aukų muziejaus Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso edukologė Aistė Bajoriūnaitė taip pat įsitraukė į šią veiklą. Renginiuose ji dalyvius supažindina su Tuskulėnų rimties parko memorialiniu kompleksu, jame įrengta muziejine ekspozicija ir veda edukacinius užsiėmimus.

2013 m. vasario 13 d. Kupiškio Lauryno Stuokos-Gucevičiaus gimnazija organizavo renginį, skirtą Vasario 16-ajai, Lietuvos valstybės atkūrimo dienai, paminėti, į kurį buvo pakviesta ir Atminimo programų skyriaus vedėja D. Rudienė, ir Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso edukologė A. Bajoriūnaitė.

Susirinkusioms keturioms gimnazistų grupėms buvo pristatyta unikali ir sudėtinga Lietuvos pokario istorija ir LGGRTC veikla. Mokiniam buvo papasakota apie jau keturioliktus metus rengiamą nacionalinį mokinių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“. Buvo pristatyti ir Centro leidiniai su šio konkurso dalyvių darbais (piešiniais, rankdarbiais, rašiniais, eilėmis), ir kompaktinė plokštelė su mokinių dainomis. Be to, supažindinta su konkurso laureatų ir dalyvių apdovanojimais: Švietimo

Apie nacionalinį mokinių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ pasakoja Atminimo programų skyriaus vedėja Dalė Rudienė

ir mokslo ministerijos, įvairių rėmėjų ir europarlamentarų dovanomis ir stovykla Lietuvos kariuomenės daliniuose. Antroje renginio dalyje buvo pristatyta Lietuvos valstybės simbolių istorija ir praveistas edukacinis užsiėmimas „Vėliavos, himno, herbo kitimas Lietuvos valstybingumo istorijoje“.

Centro darbuotojos D. Rudienė ir Ž. Šidagytė dalyvavo istorinėje mokytojų konferencijoje „Istorinė atmintis gyvųjų lūpomis“ Panevėžio miesto savivaldybėje. Mokytojai buvo supažindinti su LGGRTC programa „Okupacijų istorija jaunimui“, pakviesti dalyvauti kasmet vykstančiame nacionaliniame mokinių konkurse „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“, supažindinti su LGGRTC Genocido aukų muziejaus ir jo padalinio Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso edukacine veikla.

Centro darbuotojos džiaugėsi dalyvavimu Visagino „Verdenės“ gimnazijos mokslėivių istorinėje konferencijoje „Tarp vakar ir šiandien“, kuri buvo skirta Lietuvos nepri-

klausomybės atkūrimo dienai paminėti. Jos metu aktyvūs gimnazistai skaitė pranešimus sovietinės okupacijos, tremties ir ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo temomis ir pristatė savo piešinius. Konferenciją pajavairino pačių moksleivių sukurtas filmas apie Sausio 13-osios įvykius ir atlikta patriotinė autorinė daina.

LGGRTC Memorialinio departamento Atminimo programų skyriaus vedėja D. Rudienė konferencijoje dalyvavo tradiciškai pristatydama LGGRTC centro vykdomą edukacinę programą ir nacionalinį mokinių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“, o Genocido aukų muziejaus vyriausioji edukologė Ž. Šidagytė susirinkusiesiems pravedė edukacinį užsiėmimą „Sovietų kalėjimai, lageriai ir tremtis: skiriamieji bruožai“. Konferencijos dalyviams buvo skirta ir praktinė užduotis, su kuria jie susidorojo sėkmingai.

Gavusios kvietimą Centro darbuotojos lankėsi ir Lietuvos krikščioniško fondo Vaikų dienos centre Ginkūnuose, Šiaulių r. Susirinkę

Kupiškio Lauryno Stuokos-Gucevičiaus gimnazijos moksleiviai atlieka edukacinio užsiėmimo užduotis

Vaikų dienos centro globotiniai, Ginkūnų Sofijos ir Vladimiro Zubovų pagrindinės mokyklos mokiniai, kurie dėl sunkios finansinės padėties neturėjo galimybės atvykti į Vilnių, domėjosi tremties tema. Jiems taip pat buvo pristatyta LGGRTC programa „Okupacijų istorija jaunimui“, visi pakviesti dalyvauti kasmetiniame nacionaliniame mokinių konkurse „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“. D. Rudienės surengtoje viktorinoje vaikai pasitikrino istorines žinias ir buvo apdovanoti istorija domėtis skatinančiais LGGRTC leidiniais. Vyriausioji eduko-

logė Ž. Šidagytė pravedė edukacinį užsiėmimą „Vaikai tremtyje“, kuriame, remiantis vaizdine medžiaga ir užfiksuotais amžininkų prisiminimais, mėginama atskleisti patirtus išgyvenimus ir pastangas išlikti tremties sąlygomis. Vaikai aktyviai dalyvavo ir noriai atliko užsiėmimo užduotis, o už teisingus atsakymus buvo apdovanoti LGGRTC leidiniais ir dalomąja medžiaga. Džiugu, kad bet kuriame Lietuvos kampelyje galima sutikti energingus, aktyvius ir smalsius mokinius ir iniciatyvius jų mokytojus.

*Aistė Bajoriūnaitė
Žydrūnė Šidagytė*

Plečiasi bendradarbiavimas su Kazachstano istorikais

2013 m. vasario 6–15 d. Lietuvoje viešėjo istorikė Šolpan Smailova, muziejinio-memorialinio politinių represijų ir totalitarizmo aukų komplekso ALŽIR, esančio netoli Kazachstano sostinės Astanos, darbuotoja. Į Lietuvą ji atvyko turėdama konkretų tikslą – ieškoti informacijos apie Lietuvos pilietes, kalintas Kazachstano teritorijoje buvusiam Akmolinsko lageryje. Šią darbo kelionę, turinčią didelę istorinę ir politinę reikšmę Lietuvos ir Kazachstano santykiams, parėmė Lietuvos užsienio reikalų ministerija.

Muziejinis-memorialinis politinių represijų ir totalitarizmo aukų kompleksas ALŽIR atidarytas 2007 m. gegužės 31 d. Kazachstano Respublikos Prezidento Nursultano Nazarbajevio iniciatyva. Jis įkurtas nuo sostinės 35 km nutolusioje Akmolinsko gyvenvietėje, kur 1937–1953 m. veikė Karlago lagerio padalinys moterims, vadintas Akmolinsko „Tėvynės išdavikų“ žmonių lageriu. Rusų kalba šio lagerio pavadinimas – „Akmolinskij lager žon izmennikov Rodiny“, iš jo ir kilęs trumpinys ALŽIR. Manoma, kad šiame lageryje kalėjo ne mažiau kaip 8 tūkst., o etapu perėjo net 20 tūkst. moterų – vadinamųjų liaudies priešų ir Tėvynės išdavikų žmonių, seserų ir dukrų. Tarp jų buvo garsi Sovietų Sąjungos dainininkė Lidija Ruslanova, aktorė Tatjana Okunevskaja, rusų balerinos Majos Pliseckajos motina Rachilė Messerer-Pliseckaja ir kt. Kalėjo jame ir lietuvių kilmės moterys. Dabar greta muziejaus iškilę įvairių šalių diplomatinė atstovybių pastatyti paminklai tų šalių represuotoms moterims atminti. 2010 m. ESBO viršūnių susitikime Kazachstane Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė sužinojo apie Akmolinske esantį muziejinį-

memorialinį kompleksą ir iniciavo paminklo lietuviams kalinėms statybą. Paminklas buvo iškilmingai atidengtas 2011 m. spalio 7 d. per oficialų Prezidentės D. Grybauskaitės vizitą Kazachstane, dalyvaujant ir lietuvių bendruomenės Kazachstane atstovams. Dabar prie šio paminklo padėti gėlių atvyksta ir kitos delegacijos iš Lietuvos.

Beje, reikėtų paminėti, kad Lietuvos ir Kazachstano ryšiai puoselėjant istorinę atmintį pradėjo megztis dar 2001 m., kai Lietuvoje viešėjęs Kazachstano Prezidentas N. Nazarbajevas įteikė tuometiniam Lietuvos vadovui Valdui Adamkui Kazachstano archyvuose surinktą medžiagą apie sovietinio režimo metais represuotus Lietuvos gyventojus. 2011 m. spalio mėn. Kazachstane viešint Prezidentei D. Grybauskaitei, Kazachstano Prezidentas jai perdavė dar daugiau iš Lietuvos kilusių asmenų baudžiamųjų bylų kopijų. Atsidėkodama mūsų šalies vadovė perdavė Kazachstano Prezidentui Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Genocido aukų muziejaus fonduose saugomų kazachų kario Chabibulos Salenovo nuotraukų ir 1940–1941 m. rašyto dienoraščio kopijas. Lietuvos Respublikos ambasada Kazachstane savo ruožtu palaiko glaudžius ryšius su muziejinio-memorialinio politinių represijų ir totalitarizmo aukų komplekso ALŽIR darbuotojais. Ambasados prašymu jie surado duomenų apie represuotus lietuvius Petropavlovsko (Šiaurės Kazachstanas) archyve. Todėl 2012 m. rudenį ambasadorius Rokas Bernotas pasiūlė Lietuvos užsienio reikalų ministerijai finansuoti istorinės atminties projektą „Represuotų lietuvių politinių

Šolpan Smailova su buvusiu politiniu kaliniu, žurnalistu Antanu Seikaliu

kalinių Kazachstano teritorijoje tyrimas“. Gavusi paramą, į Lietuvą atvyko jauna istorikė, muziejinio-memorialinio komplekso direktoriaus pavaduotoja mokslo reikalams Š. Smailova. Ji atsivežė savo sudarytą sąrašą su lietuvių kilmės moterų, kalėjusių Akmolinsko lageryje, duomenimis, ir, padedama LGRTC specialistų, tikslino informaciją LGRTC duomenų bazėse ir Lietuvos ypatingajame archyve. Deja, kaip pasirodė, papildomų duomenų apie daugumą sąrašė buvusių moterų, kurios represuotos Didžiojo teroro metais kaip Sovietų Sąjungos pilietės, nors jos ir buvo lietuvių kilmės ar su lietuviškomis pavardėmis, Lietuvoje nėra. Tačiau dvi sąrašė įrašytos moterys pasirodė buvusios Lietuvos pilietės. Viena jų, partizanų ryšininkė Emilija Tamulaitytė, buvo suimta 1946 m. ir nuteista 5 metams lagerio. Visą bausmės laiką ji ir kalėjo ALŽIRO lageryje. Tai patvirtino ir Lietuvos ypatingajame archyve saugoma jos baudžiamoji byla. Kitos

moters, Onos Šarkinienės, likimas buvo kur kas tragiškesnis. Ji kartu su savo seserimi ir sesers sūnaus šeima buvo ištremta iš Lietuvos 1941 m. birželį. Tačiau netrukus tremtyje suimta ir nuteista. Artimieji, grįžę iš tremties, neturėjo jokios informacijos apie tolesnį jos likimą. Nei Lietuvos ypatingajame archyve, nei LGRTC duomenų bazėse taip pat nebuvo jokių duomenų. Ir štai dabar istorikės iš Kazachstano Š. Smailovos dėka pavyko sužinoti apie jos tolesnį likimą. Pasirodo, jog, kurį laiką kalėjusi Slavgorodo kalėjime Altajaus krašte, 1942 m. rudenį ji buvo atvežta į Kazachstaną. Tačiau neilgai kankinosi ALŽIRO lageryje – 1943 m. gegužės 29 d. mirė.

Š. Smailova, viešėdama Lietuvoje, neapsiribojo vien savo atsivežto sąrašo tikrinimu. Ji kryptingai ieškojo daugiau informacijos apie Lietuvos moteris, kurios galėjo būti kalintos Akmolinsko lageryje. Lietuvoje vis dar vyravo gana klaidingas įsitikinimas, kad

ALŽIRė kalintos tik Didžiojo teroro metais represuotų „Tėvynės išdavikų“ žmonos. Kaip parodė jau minėti pavyzdžiai, moterys pakliūdavo ten įvairiais būdais: nuteistos ir tiesiai išvežtos į lagerį, etapu per kitus kalėjimus ir lagerius, nuteistos tremtyje ir pan. Patikrinus LGGRTC Atminimo programų skyriuje sukauptą medžiagą, pavyko nustatyti dar tris moteris, ilgiau ar trumpiau kalėjusias Akmolinske. Jų baudžiamosios bylos, saugomos Lietuvos ypatingajame archyve, taip pat suteikė vertingų ir įdomių žinių. Tačiau tai tebuvo tik pirminė paieška. LGGRTC Archyvinio vardynų skyriaus vedėja Rita Godliauskienė pažadėjo iš represuotų asmenų duomenų bazių išrinkti duomenis apie visas moteris, kalėjusias Kazachstane. Turint tokį sąrašą, aišku, lauktų didelis ir kruopštus darbas tikslinant jų kalinimo vietas ir ieškant ALŽIRė kalintų moterų. Dabar

sunku net numanyti, kiek tame sąrašė bus pavardžių. Mat spėjama, kad 1940–1960 m. Kazachstane kalėjo apie 20 tūkst. lietuvių. Ne apie visus yra duomenų, nes Archyvinis vardynų skyrius kol kas tėra surinkęs informaciją apie žmones, represuotus iki 1949 m.

Š. Smailova domėjosi ir lietuvių tremtiniais, kurie buvo išvežti į Kazachstaną: padedama Archyvinio vardynų skyriaus darbuotojų susipažino su Lietuvos ypatingajame archyve saugomomis tremties bylomis, o Atminimo programų skyriaus darbuotojos supažindino su Kazachstane kalėjusių ir į jį ištremtų moterų prisiminimais ir fotografijomis. Vilniuje istorikė susitiko su buvusiu politiniu kaliniu, žurnalistu Antanu Seikaliu, kuris ne tik pasidalijo savo prisiminimais apie kalinimą Kazachstane, bet ir padovanojo Kazachstano ambasados Lietuvoje lėšomis išleistą leidinį „Likimus

Šolpan Smailova ir jai talkinusios Atminimo programų skyriaus darbuotojos (iš kairės): Elena Stulgienė, Violeta Jasinskienė, Birutė Panumienė ir vyr. viešųjų ryšių specialistė Vilma Juozevičiūtė

siejanti gija“, pasakojantį apie Kazachstane buvusius lagerius, kuriuose kalėjo lietuviai, ir apie tai, kas iš tų lagerių liko mūsų dienomis. Š. Smailova taip pat lankėsi Genocido aukų muziejuje, susitiko su muziejaus vadovu Eugenijumi Peikšteniū ir vyriausiąja fondų saugotoja Nijole Čekavičiūte, kurie supažindino kolegę su mūsų muziejaus veikla. Didelį įspūdį viešniai paliko ir Genocido aukų muziejaus, ir Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso ekspozicijos. Aplankyti šiuolaikinius Lietuvos muziejus, apžiūrėti jų ekspozicijas ir galbūt pasisemti idėjų ateities darbams – tai buvo slaptas jaunos Kazachstano muziejininkės troškimas, kurį taip pat pavyko įgyvendinti: ji apsilankė ne tik muziejiniuose LGGRTC padaliniuose, bet ir Muitinės, ir Pinigų muziejuose, ir Trakų salos pilyje. O dar reikėjo rasti laiko pabendrauti su radijo ir spaudos žurnalistais, kurie, sužinoję apie Š. Smailovos viešnagę, norėjo

ją pakalbinti. Taigi, dešimties dienų darbo vizitas prabėgo labai greitai. Prieš išvykdamą Š. Smailova susitiko su LGGRTC generaline direktore Tereze Birute Burauskaite, kuriai norėjo ne tik padėkoti už svetingumą ir pagalbą ieškant informacijos apie Akmolinsko lageryje kalėjusias lietuves, bet ir pasiūlyti bendradarbiauti ateityje: keistis medžiaga ir informacija, galbūt surengti bendras parodas ir mokslines konferencijas. Tuo labiau kad Lietuvoje beveik nežinoma apie tai, ką stalinistinio režimo laikais teko patirti kazachų tautai – 1930–1933 m. specialiai organizuoto bado metu mirė apie 50 proc. kazachų arba maždaug 2,5 milijono žmonių. Atsisveikindama ji pakvietė LGGRTC atstovus atvykti į Kazachstaną ir priminė, kad gegužės 31 d. jos šalyje minima žuvusių nuo bado ir stalinizmo politinių represijų aukų atminimo diena.

Vilma Juozevičiūtė

Tuskulėnų rinktės parko memorialinio komplekso renginių apžvalga

2012 m. spalio 17 d. Tuskulėnų rinktės parko memorialiniame komplekse (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas), minint Prisikėlimo apygardos vado Juozo Paliūno-Ryto 60-ąsias žūties metines, Konferencijų salėje vyko knygos „Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai“ pristatymas ir parodos „Partizano keliu. Prisikėlimo apygardos vadas Juozas Paliūnas-Rytas (1915–1952)“ atidarymas. Renginyje prasidėjo tautinėmis dainomis. Vėliau į susirinkusiuosius kreipėsi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė. LGGRTC vyriausiasis specialistas Darius Juodis pristatė knygą apie J. Paliūną-Rytą ir apžvelgė jo ko-

vos kelią. Dalyvavusiesiems buvo parodyta ir dokumentinė ištrauka apie Prisikėlimo apygardos partizanų paslėpto archyvo suradimą. LR Seimo narė Dalia Kuodytė prisiminė, kaip buvo skubėta išleisti J. Paliūno-Ryto dienoraštį. Parodą pristatė Genocido aukų muziejaus (toliau – GAM) Istorijos skyriaus vedėja Ramunė Driaučiūnaitė.

Spalio 24 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko Nacionalinės kultūros ir meno premijos laureato Kęstučio Grigaliūno trilogijos „Mirties dienoraščiai“, „Mes – iš pirmo vežimo“ ir „Aš nežinojau, Mylimasai, kad bučiuoju tave paskutinį kartą“, skirtos sovietų okupacijos aukoms atminti, ir vaizdinės instaliacijos „Apie Meilę“, skirtos

Akimirka iš vaizdinės instaliacijos „Apie meilę“ pristatymo. Kęstutį Grigaliūną sveikina tuometinis užsienio reikalų ministras Audronius Ažubalis

pasipriešinimo dalyviams, 1944–1947 m. sušaudytiems ir užkastiems Tuskulėnų dvaro teritorijoje, pristatymas. Įžanginį žodį tarė LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė ir tuometinis Lietuvos užsienio reikalų ministras Audronius Ažubalis. Savo kūrinius pristatė dailininkas K. Grigaliūnas. Į susirinkusiuosius kreipėsi tremtinio Ričardo Vaicekausko duktė Rita Vipartienė, menotyrininkė Monika Krikštopaitytė ir Lietuvos fotomenininkų sąjungos sekretorius, Lietuvos nacionalinių kultūros ir meno premijų komisijos narys Stanislovas Žvirgždas.

Spalio 30 d. LGGRTC organizavo mokytojų seminarą „Edukacija Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre“. Jame dalyvavo 57 bendrojo lavinimo mokyklų mokytojai. Daugiausia dalyvių buvo iš Vilniaus miesto ir rajono mokyklų, tačiau atvyko ir iš tolimesnių šalies kampelių. Pirmoje seminaro dalyje, kuri vyko GAM Konferencijų salėje, muziejaus vyr. edukologė Žydrūnė Šidagytė pristatė LGGRTC edu-

kacines programas – Atminimo programų skyriaus vykdomą programą „Okupacijų istorija jaunimui“ ir GAM programą „Atverta istorija“. LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorius dr. Arūnas Bubnys ir Istorinių tyrimų skyriaus vyr. specialistas D. Juodis pristatė naujus Centro leidinius: Kazimierzo Sakowicziaus „Paneurių dienoraštį 1941–1943 m.“ ir „Partizano kelių. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimus“. Vėliau seminaro dalyviai buvo supažindinti su muziejaus ekspozicija, skirta nacių okupacijai ir holokaustui Lietuvoje, ir ekspozicijoje rodomu rež. Algio Kuzmicko filmu „Įkaitai. 1941 m. liepa“.

Antroje seminaro dalyje, vykusioje Tuskulėnų memorialiniame komplekse, mokytojai buvo supažindinti su muziejine ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Vyresn. edukologė Aistė Bajoriūnaitė pristatė edukacinę programą „Atverta istorija“, vykdomą Tuskulėnų memorialiniame komplekse, Ministro Pirmininko patarėjas švietimo klausimais

Mokytojų seminarą „Edukacija Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre“ veda Tuskulėnų memorialinio komplekso edukologė Aistė Bajoriūnaitė

Liutauras Kazlavickas supažindino su vaizdo pasakojimų rinktine „Laisvės kovoms atminti“, o LGGRTC Istorinių tyrimų skyriaus vyr. specialistė dr. Kristina Burinskaitė pristatė savo sudarytą leidinį „KGB slaptieji archyvai. 1954–1991 m.“. Seminaro pabaigoje vyko diskusija ir pažymėjimų įteikimas.

Lapkričio 1–2 d., minėdama Visų šventųjų ir Mirusiųjų atminimo dienas, Tuskulėnų memorialinio komplekso bendruomenė pakvietė vilniečius ir miesto svečius apsilankyti atvirų durų dienose. Jų metu kiekvienas norintysis galėjo nemokamai apžiūrėti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, aplankyti koplyčią-kolumbariumą ir uždegti žvakeles, pagerbiant žuvusiuosius už Lietuvos laisvę. Taip pat parko lankytojai apžiūrėjo Konferencijų salėje eksponuojamą dailininko K. Grigaliūno vaizdinę instaliaciją „Apie Meilę“.

Lapkričio 14 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse vyko susitikimas su projekto „Misija Sibiras“ dalyviais, kurie

šią vasarą vyko į ekspediciją Chakasijos Respublikoje. Tai buvo pirmasis renginys iš tradicinio renginių ciklo, kurio metu buvo pristatomos ekspedicijos po tremties ir kalinimo vietas. Susitikime savo išpūdžiais dalijosi ekspedicijoje dalyvavusi LGGRTC Istorinių tyrimų skyriaus vyresn. istorikė Monika Kareniauskaitė ir jos bendražygis Benediktas Raulušonis. Jie papasakojo apie nuveiktus darbus, kelionės nuotykius ir ekspedicijoje patirtus išgyvenimus, kai teko asmeniškai prisiliesti prie sunkaus ir skaudaus mūsų tautos istorijos laikotarpio. Jų pasakojimas buvo iliustruotas gausia vaizdine medžiaga. Tam, kad kasmet vis didesnio visuomenės susidomėjimo sulaukiančios jaunimo ekspedicijos turėtų tvirtesnę informacinę ir istorinių žinių pagrindą, renginio pabaigoje LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė ir projektą organizuojančio Labdaros ir paramos fondo „Jauniems“ direktoriumi Arnas Marcinkus pasirašė bendradarbiavimo sutartį.

LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė su Labdaros ir paramos fondo „Jauniems“ direktoriumi Arnu Marcinkumi pasirašo bendradarbiavimo sutartį

Lapkričio 21 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko antrasis renginys iš ciklo, skirto apžvelgti ekspedicijas į lietuvių tremties ir kalinimo vietas. Bendrijos „Lemtis“ dalyviai renginio svečiams pristatė dvi ekspedicijas: rugpjūčio mėnesį vykusią į Rusijos Federacijos Altajaus Respubliką ir rugsėjo–spalio mėnesiais – į Krasnojarsko kraštą. Tomui Kazulėnui pristatant ekspediciją į Altajaus Respubliką buvo demonstruojama vaizdo medžiaga, fiksavusi ekspedicijos dalyvių triušą tvarkant kapines ir atstatant jose paminklus ir kryžius. Ekspedicijų organizatorius ir vadovas, garsus keliautojas Gintautas Alekna išsamiai papasakojo apie savo keliones ieškant lietuvių kapų, apgailestavo dėl apverktinos daugelio kapaviečių būklės ir dėl to, kad lietuvių kapai atsiduria turistų lankomose zonose ir pamažu virsta šiukšlynais. Ekspedicijos vadovas pažymėjo, kad vietiniai gyventojai, pamatę nuotraukas ir išgirdę istorijas, stebisi, kad tiek daug žmonių buvo ištremta iš tokios mažos valstybės.

Lapkričio 28 d. ekspedicijų po tremties ir kalinimo vietas pristatymų ciklą Tuskulėnų memorialiniame komplekse užbaigė ekspedicijos „Kraslagas’12. Prezidento A. Stulginskio tremčiai atminti“ pristatymas. Įspūdziais apie rugpjūčio 16–28 d. į Krasnojarsko kraštą, Rešotus, vykusią ekspediciją pasidalijo ekspedicijos vadovas Gerimantas Statinis, ekspedicijos direktorius Žilvinas Leleiva, ekspedicijos dalyviai – Seimo narys Paulius Saudargas ir buvęs Seimo narys Jonas Šimėnas. Vakaro svečiams buvo pristatyta ekspedicijos vaizdinė medžiaga, parodytas naujas dokumentinis filmas „Lietuvos Prezidentas Aleksandras Stulginskis“ (rež. Justinas Lingys), pasakojantis apie vieną ryškiausių XX a. Lietuvos istorijos asmenybių, valstybininką, 1918 m. Vasario 16-osios Nepriklausomybės Akto signatarą ir Respublikos Prezidentą, vėliau tapusį Gulago kaliniu, A. Stulginskį. Renginyje Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčios mišrus choras „Ave verum“ (vadovas Vydmantas Ruzgys) atliko tremtinių ir liaudies kūrybos dainas.

Akimirka iš ekspedicijos „Kraslagas’12. Prezidento A. Stulginskio tremčiai atminti“ pristatymo

Gruodžio 12–14 d. minint LGRTC ir GAM veiklos dvidešimtmetį Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo surengtos atvirų durų dienos. Jų metu vilniečiai ir miesto svečiai galėjo nemokamai apžiūrėti muziejaus ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, aplankyti koplyčią-kolumbariumą, o Konferencijų salėje pamatyti grafiko, Nacionalinės kultūros ir meno premijos laureato K. Grigaliūno vaizdinę instaliaciją „Apie Meilę“ ir nacionalinio mokinių konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“ dalyvių piešinių parodą. Lankytojams buvo organizuojamos nemokamos ekskursijos. Jauniausi atvirų durų dienų lankytojai drauge su tėveliais galėjo dalyvauti specialiai jiems skirtuose edukaciniuose užsiėmimuose. Susirinkusiesiems buvo rodomi istorinės tematikos dokumentiniai filmai: režisieriaus Jono Ohmano „(Ne)jmanomi pabėgimai“, „Reportažai iš Lietuvos požemių“ ir režisierių Vytauto Damaševičiaus ir Juozo Matonio „Tuskulėnų paslaptis“.

2013 m. sausio 12–13 d. Laisvės gynėjų dienos proga Tuskulėnų memorialinis kompleksas kvietė į atvirų durų dienas. Kiekvienas savaip – malda ar susikaupimo minute koplyčioje-kolumbariume – pagerbė 1944–1947 m. NKGB (MGB) vidaus kalėjime Vilniuje nužudytus dvasininkus, mokytojus, gimnazistus ir laisvės kovų dalyvius. Gausus būrys lankytojų dalyvavo pažintinėse ekskursijose po muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Susipažinę su ekspozicija ir K. Grigaliūno vaizdine instaliacija „Apie Meilę“ visi norintieji buvo kviečiami į Vytauto V. Landsbergio vaidybinio filmo „Kai aš buvau partizanas“ peržiūrą ir A. Kuzmicko dokumentinio filmo „Nežinomi didvyriai“ pristatymą. Pastarasis filmas, sulaukęs gausių ovacijų, vainikavo atvirų durų dienas.

Vasario 16-ąją, Lietuvos valstybės atkūrimo dieną, Tuskulėnų memorialinis

kompleksas vėl pakvietė į atvirų durų dieną. Besidomintieji Lietuvos partizaninio judėjimo istorija apžiūrėjo GAM parengtą kilnojamąją parodą „Ir jie mokėjo džiaugtis...“, pamatė režisieriaus J. Lingio dokumentinius filmus: „Partizanų stovyklų kompleksą Palapišės miške“ ir „Partizanų vaikus“. Gausus lankytojų būrys rinkosi į jau tradicija tapusias, valstybinių švenčių proga rengiamas nemokamas ekskursijas po Tuskulėnų memorialinio komplekso teritoriją ir muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Po ekskursijos svečiai buvo kviečiami dalyvauti režisieriaus Rimo Bružo dokumentinio filmo „Valstybės kelias. Vasario 16-oji“ peržiūroje.

Vasario 20 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko V. Damaševičiaus ir J. Matonio dokumentinio filmo „Lagerių moterys. Jadvyga Bieliauskienė“ pristatymas. Filme pasakojama apie aktyvią antisovietinio pasipriešinimo dalyvę, visuomenės veikėją, Sausio 13-osios brolijos įkūrėją ir vadovę J. Bieliauskienę (1929–2009). Renginio pradžioje įžanginį žodį tarė J. Bieliauskienę asmeniškai pažinojusi LGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Vėliau prisiminimais apie mamą pasidalijo J. Bieliauskienės sūnus Žilvinas. Jis pasidžiaugė, kad mamos atminimas buvo įamžintas ne tik pristatomame dokumentiniame filme, bet ir neseniai pasirodžiusiame žymaus dailininko ir fotomenininko Rimanto Dichavičiaus sudarytame albume „Laisvės paženklinti“ – ten publikuojami J. Bieliauskienės piešiniai. Renginyje dalyvavęs istorikas dr. Arūnas Streikus kalbėjo ne tik apie J. Bieliauskienę, bet ir apie daugelį kitų antisovietiniame pasipriešinime dalyvavusių moterų, jų vaidmenį siekiant atgauti Lietuvos laisvę, o V. Damaševičius su J. Matoniu papasakojo apie filmo kūrimą.

Kovo 11 d. Tuskulėnų memorialiniame komplekse buvo surengta atvirų durų diena, skirta Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo

Mintimis apie filmą „Lagerių moterys. Jadvyga Bieliauskienė“ dalijasi Juozas Matonis (pirmas iš kairės) ir Vytautas Damaševičius. Dešinėje – Tuskulėnų memorialinio komplekso vedėja Dovilė Lauraitienė

dienai paminėti. Iš pat ryto lankytojai rinkosi apžiūrėti muziejinės ekspozicijos „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, lankė koplyčią-kolumbariumą. Vėliau Konferencijų salėje vyko kilnojamosios parodos „Išsaugota tiesa“, skirtos Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Lokio rinktinei, pristatymas. Sveikinimo žodį tarė LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Parodą pristatė, apie jos atsiradimo aplinkybes papasakojo ir mintimis apie Lokio rinktinės partizanus pasidalijo parodos autorius Klaudijus Driskius ir laisvės kovotojas Andrius Dručius. Po renginio lankytojai dalyvavo ekskursijoje po Tuskulėnų memorialinį kompleksą.

Tą pačią dieną Konferencijų salėje buvo minimos Rusijos Federacijos ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos 20-osios metinės. Pranešimą šia tema skaitė Karo mokslų instituto direktorius ats. plk. Gintautas Sургailis. Dim. plk. Jonas Paužolis įteikė valstybės gynėjo kario liudijimus pir-

miesiems į atkuriamą Lietuvos kariuomenę įstojusiems kariams ir savanoriams. Renginio vedėjas ats. plk. Arūnas Dudavičius pasidalijo akimirkomis iš kitų renginių, kuriuose buvo pagerbti Lietuvos kariai. Minėjime skambėjo karių savanorių – Rimvydo Valentos ir Justino Vaitkevičiaus – atliekamos dainos. Renginio svečiai galėjo susipažinti su žurnalisto Juozo Girdvainio knyga „Dainuojanti revoliucija Vilniaus barikadose“ ir pakalbinti patį autorių.

Kovo 20 d. Tuskulėnų memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko rež. Juozo Koreivos dokumentinio filmo „Afganų sindromas“ pristatymas. Renginį sveikinimo žodžiu pradėjo LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė. Vilniaus karo Afganistane veteranų sąjungos pirmininkas Dalius Didika ir Afganistano karo dalyvių asociacijos pirmininkas Vytas Lukšys aptarė sudėtingus Afganistano karo dalyvių likimus, žuvusiųjų atminimo įamžinimo problemas, renginio

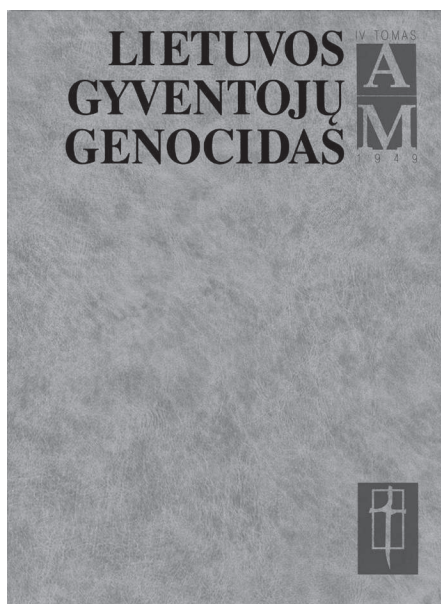
Akimirka iš filmo „Afganų sindromas“ pristatymo

šeimininkams ir svečiams įteikė atminimo dovanas. Dailininkas, skulptorius Antanas Kmieliauskas pasidžiaugė suteikta galimybe sukurti paminklą žuvusiems Afganistano kare atminti. Vilniaus karo Afganistane veteranų sąjungos narys, filmo autorius J. Koreiva pasidalijo salėje eksponuojamos parodos „Išsaugota tiesa“ sukeltomis asociacijomis.

Kalbėjusiųjų mintis patvirtino ir filmo „Afganų sindromas“ herojai. Filme Afganistano karo veteranai, dar vadinami afganais, dalijosi prisiminimais apie kare patirtus baisumus, ne kiekvienam suvokiamą karo realybę. Po filmo renginio svečiai neskubėjo išsiskirstyti, išpūdžiais dalijosi dar ilgai.

Algirdas Rudis

Lietuvos gyventojų genocidas. IV tomas. 1949 (A–M), ats. red. Rita Godliauskienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012, 836 p.

Ši knyga – ketvirtas tomas leidinių serijos „Lietuvos gyventojų genocidas“, kurią 1989 metais ėmėsi rengti Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti, nuo 1991 m. tapusi Represijų Lietuvoje tyrimo centru (toliau – RLTC) prie MA Sociologijos, filosofijos ir teisės instituto. Pirmas tomas – 1939–1941 metais nuo sovietinių okupantų nukentėjusių asmenų vardynas – buvo išleistas 1992 metais. Duomenys pirmam tomui buvo surinkti iš žmonių pateiktos autentiškos medžiagos (anketų, laiškų, sąrašų, prisiminimų), 1988–1990 metais siųstos minėtai komisijai, o vėliau, nuo 1991 metų, – RLTC. 1997 metais RLTC prijungus prie Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro ir atsiradus galimybei rinkti informaciją iš Lietuvos ypatingojo archyvo (buv. KGB, LSSR vidaus reikalų ministerijos ir LKP istorijos instituto archyvų) dokumentų,

buvo sukaupta daug papildomų duomenų apie 1939–1941 metais sovietinių okupantų vykdytą Lietuvos gyventojų terorą. Jais remiantis 1999 metais išleistas papildytas ir patikslintas pirmas vardyno tomas. Jame pateikti duomenys apie 30,5 tūkst. Lietuvos gyventojų, nukentėjusių per pirmąją sovietinę okupaciją.

Antras vardyno tomas skirtas 1944–1947 metų sovietinio genocido aukoms. Tai buvo žiauriausio teroro ir didžiausių netekčių laikotarpis: per šiuos 2,5 metų buvo nužudyta 10,3 tūkst. Lietuvos gyventojų, iš kurių daugiau kaip 2 tūkst. buvo beginkliai kaimo žmonės, suimta ir išvežta į lagerius 49 tūkst., ištremta 10 tūkst. žmonių, į filtravimo lagerius išvežta daugiau kaip 10 tūkst. asmenų. Iš viso šiame tome, kurį sudaro trys knygos, suregistruota daugiau kaip 80 tūkst. sovietines represijas patyrusių Lietuvos gyventojų.

Trečiame vardyno tome, kurį sudaro dvi knygos, pateikti duomenys apie Lietuvos gyventojus, ištremtus, suimtus ar nužudytus per 1948 metus. Tais metais sovietų valdžia surengė ir kartu su vietos komunistais kolaborantais įvykdė masinių trėmimų akciją „Vesna“ („Pavasaris“), kurios metu ištrėmė daugiau kaip 40 tūkst. žmonių, iš jų 12,5 tūkst. vaikų. Lietuvoje per 1948 metus suimta ir išvežta į lagerius 3,5 tūkst. žmonių, žuvo 1067 partizanai. Iš viso 1948 metais nuo sovietinio režimo vykdytų represijų nukentėjo 53 tūkst. Lietuvos gyventojų.

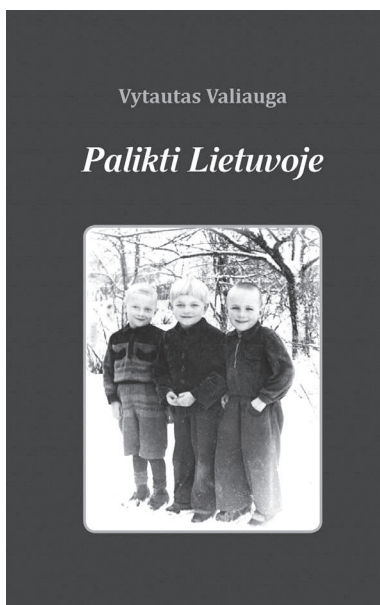
Ketvirto vardyno tomo pirmoje knygoje, skirtoje 1949 metais represijas patyrusiems žmonėms, suregistruota 18,4 tūkst. tremtinių, išvežtų į Sibirą per masinių trėmimų akciją „Priboj“ („Bangų mūša“), 2,6 tūkst. suimtų ir išvežtų į lagerius ir 840 nužudytų ar žuvusių Lietuvoje asmenų.

Patirtis parodė, kad išvengti netikslumų ir klaidų galima tik tada, jei nepasikliaujama vien tik sovietinių represinių struktūrų

archyviniais dokumentais, kurių paskirtis ir buvo klastoti istoriją. Represijas patyrusiųjų ar jų artimųjų autentiški liudijimai, laisvės kovų dalyvių prisiminimai yra pamatas istorinei tiesai atkurti. Vardyno rengėjai dėkoja visiems, siuntusiems laiškus, anketas, prisiminimus, kitą informacinę medžiagą, ir tikisi sulaukti patikslinimų bei papildymų šiai knygai.

Teresė Birutė Burauskaitė

Vytautas Valiauga, *Palikti Lietuvoje: pokario vaiko atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2013, 116 p.

Priešais skaitytoją – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) parengti Vytauto Valiaugos atsiminimai. Iš kitų apie pokario Lietuvą kalbančių LGGRTC leidinių jie išsiskiria tuo, kad keliolika sovietizuojamos ir prievartaujamos pokario Lietuvos metų atspindi vaiko, paauglio ir jau bręstančio jaunuolio akimis,

per jo mąstymo ir suvokimo prizmę. Tik kur ne kur įterpiamos jau vyresnio Vytauto pastabos ir viena kita praeities įvykius vertinanti dabarties mintis. Skaitydami V. Valiaugos knygą matome ir jaučiame, kaip kaupiasi mažo žmogaus patirtis ir plečiasi akiratis.

Tos patirties semtasi ne vien Lietuvoje našlaičio dalią vargstant, kai tėvas Kazimieras kalėjo Magadane. 1947 m. gruodį suimant tėtį, Vytukui nė penkerių nebuvo. Mama buvo mirusi dar anksčiau, būsimų atsiminimų autoriui teturint pusantrų metų... Tad, namuose nelikus tėvo, vaikas augo prie 1946 m. čia apsigyvenusios pamotės, kuri, švelniai tariant, nebuvo gera. 1949 m. išstremta ir pamotė. Keturi vaikai tapo tarsi našlaičiais, tarsi pamestinukais. Tėvas į namus Troškūnuose grįžo 1955 m. lapkritį, taigi po beveik aštuonerių metų. Tą laikotarpį be tėvo ir pamotės pasilikusį Vytuką šiek tiek globojo giminaičiai ir kiti žmonės. Tačiau iš esmės jį augino brolis Algirdas. Mat sesuo Vanda apsigyveno pas tetą Panevėžyje, o brolis Mindaugas – pas senelį kaime.

Atsiminimų pradžioje autorius trumpai apibūdina savo tėvo ir kitų 22 troškūniečių suėmimo 1947 m. pabaigoje aplinkybes. Tada ir dar dvejus metus vėliau Troškūnuose ir aplinkinėse vietovėse labai aktyviai reiškėsi partizanai, į šią veiklą kaip partizanų informatoriai, rėmėjai ir padėjėjai buvo įtraukta nemažai sovietinės valdžios tarnautojų, sribų, milicininkų ir net MGB pareigūnų. Apskrities ir valsčiaus represinių įstaigų viršininkai niršo nesulaukdami įskundimų, kurie padėtų okupantams ir aukštas pareigas einantiems kolaborantams palaužti partizanų. Tik pasinaudodami netikra amnestija patikėjusiais buvusiais partizanais, 1947 m. saugumiečiai iš jų išreikalavo arba išmušė kankinimais informaciją apie miško broliams talkinusius žmones. Partizanų rėmėjai buvo suimti, tardomi ir kankinami. Antai Vytauto tėvui per tardymus buvo išmušti visi

priekiniai dantys... Pavarčius į daugelį tomų sudėtą 1947 m. gruodį suimtų troškūniečių bylą, esančią Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA), kyla nemažai neaiškumų ir klausimų. Mat vieni su jais susiję žmonės, išėję anapilin dar iki tautos atgimimo ir 1990 m. kovo 11-osios, negalėjo, o dalis kitų žmonių, sulaukusių Nepriklausomybės, nenorėjo ar nepaskubėjo pasidalyti istorinės atminties faktais.

Kaip minėta, vietos partizanai Troškūnuose ir kituose miesteliuose turėjo savų žmonių (rėmėjų) okupantų valdžios struktūrose. Gali būti, kad tokį partizanų rėmėjo vaidmenį atliko ir Kazimieras Valiauga. Tačiau nei apie ryšius su pokario partizanaais, nei apie jų užduotis, nei apie savo įkalinimo Panevėžio kalėjime aplinkybes nacių okupacijos metais Kazimieras savo sūnui taip ir nepapasakojo. Vytautas tik kai ką apie tai sužinojo iš giminaičių ar kitų žmonių daugiausia jau po tėvo mirties (1977 m.). Iš 1947–1948 m. sudarytos troškūniečių baudžiamosios bylos aišku, kad suimtieji (tarp 23 suimtų asmenų buvo 6 moterys) tardytojams Panevėžyje ir Vilniuje visko apie partizanus ir ryšius su jais neatskleidė. Gal ir tardytojai pritrūko laiko iškamantinėti suimtuosius ir pasitenkino surinktais „įkalčiais“, kurių užteko viršininkų užduočiai atlikti – išsiųsti troškūniečius į atšiauriose sovietų imperijos vietovėse įrengtus lagerius. Per suimtųjų apklausas apie tebekovojančius partizanus saugumiečiai nedaug tesužinojo. Kaip matyti iš baudžiamosios bylos, K. Valiauga saugumiečiams atskleidė vos kelis buvusių kontaktų su partizanaais atvejus.

Iš baudžiamosios bylos sužinome, kad Vytauto tėvas antrosios sovietų okupacijos pradžioje dirbo priešgaisrinėje apsaugoje, 1944 m. spalio–1945 m. liepos mėn. tarnavo vadinamųjų liaudies gynėjų (stribų) vietos būryje, o 1945 m. liepos–1946 m. spalio mėn. buvo mašinų ir arklių nuomos punkto

vedėjas. Paskui, pasak jo paties žodžius per 1948 m. sausio 2 d. apklausą Vilniuje užrašiusio tardytojo, „1946 m. nuo spalio iki gruodžio mėnesio buvau paskirtas Troškūnų valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininku, bet tos pareigos man buvo nepakeliamos ir 1947 m. gruodį pasitraukiau ir įsidarbinau komunalinio ūkio vedėju, tas pareigas ėjau iki 1947 m. rugsėjo 15 d., nuo to laiko dirbau namuose savo ūkyje“ (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16151, t. 1, l. 260–261; iš rusų k. versta mano. – S. B.).

Apie tai, kaip buvusiam dailidei ir staliui Kazimierui sekėsi ūkininkauti 1947 m. gautame žemės sklype, šiek tiek rašo ir V. Valiauga. Tada bolševikai dar stengėsi vaizduoti geradarius, varu nevarė į kolūkius, tebedalijo žemę... Tik kad laiko ūkininkauti nuo 1947 m. pavasario iki suėmimo tėvui mažai tebuvo skirta. Mažąjį Vytuką atmintyje užsifiksavo ir kai kurie jo tėvo pirmininkavimo („viršaičiavimo“) ypatumai. Tai jis vaizdingai aprašė dabarties atsiminimuose. Mat bolševikai K. Valiaugą į vadovaujamas pareigas skyrė kaip nukentėjusį nuo nacių (1941 m. kalintą), nors jis „mokyklą tik dvi žiemas buvo lankęs. Paskaityti dar kiek galėjo, bet rašyti – nė iš vietos. Tiesa, parašą suraitydavo įskaitomą. Tais laikais mažai kas kreipė dėmesį, raštingas viršininkas ar ne.“ Valsčiaus galva tapęs K. Valiauga tuos du su trupučiu mėnesio turėjo raštininką, kurio „pareiga buvo tvarkyti visą valsčiaus dokumentaciją, viršaičiui belikdavo pasirašyti parengtus dokumentus“ (cit. iš V. Valiaugos teksto).

Galima ir net būtina bent trumpai prisiminti, kad XX a. troškūniečiai priešinosi visiems grobikams ir pavergėjams. Troškūnų vyrai dalyvavo 1919 m. prasidėjusiose Nepriklausomybės kovose. 1920 m. lapkričio 21 d. vietos šauliai pasipriešino netoli Troškūnų atsidūrusiems lenkų raiteliams. Tada nuo Jozefo Pilsudskio pasiųstų prieš Lietuvos Respubliką želigovskininkų kulkų žuvo pen-

ki troškūniečiai. Trys simboliniai akmenys iš jų žūties vietos 1989 m. buvo įmūryti į Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejaus sodelyje atkurto paminklo „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“ postamentą. Nuo 1942 m. veikė Lietuvos laisvės armijos Troškūnų valsčiaus organizacija. Iš pradžių ji dalyvavo antinaciniame pasipriešinime. Buvo sužlugdyta nacių sumanyta vietos jaunimo mobilizacija į lietuvių SS legioną. 1944 m. į Vakarus nepasitraukę Troškūnų rezistentai stojo į kovą su grįžusiais į Lietuvą bolševikais, vykdančiais represijas ir šiurkšnią jaunuolių mobilizaciją į tebesikaunančią su vokiečiais sovietų kariuomenę. Dar 1944 m. vasarą ir rudenį daug troškūniečių vietoj tarnybos okupantų armijoje pasirinko ginkluotą pasipriešinimą. Partizanais tapo net penki broliai Slučkos iš Troškūnų miestelio. Antanas Slučka (pasirinko Šarūno slapyvardį), 1942–1944 m. dalyvavęs antinacinėje veikloje, 1945 m. suvienijo valsčiaus partizanus, vėliau vadovavo didelėje teritorijoje veikusiems Algimanto partizanų apygardos būriams, o dar vėliau tapo Rytų Lietuvos partizanų srities vadu. Žuvo 1949 m. spalio 28 d. Veikiausiai buvo išduotas tada jau padaugėjusių skundikų ar per tardymą kankinamo žmogaus.

1949-ieji rėžė įsirėžė ir į šešiamečio Vytuko atmintį. Kaip aiškėja iš archyvinių šaltinių, 1949 m. kovo 4 d. jis kartu su broliais – penkeriais metais vyresniu Mindaugu ir šešiolikamečiu Algiu – buvo įtraukta į asmenų, ištremtinių iš Troškūnų ir Lietuvos, sąrašus (sesuo Vanda tada gyveno pas giminaičius). Tą ankstyvą pavasarį Valiaugiukai kelias dienas praleido uždaryti mokyklos pastate tarp kitų būsimų tremtinių. Trėmimo valsčiuje organizatoriai ir vykdytojai nežinojo, kaip pasielgti su broliais. Tremiama pamotė pasisakė vaikų neturinti. Tad tąkart brolius paleido. Antrą kartą „suimti“ mokykloje buvo tik Vytukas su Algiu (Mindaugas jau buvo grįžęs į kaimą pas senelį, kur glau-

dėsi suėmus tėvą). Tetai Malvinai pavyko išsukti brolius iš tremties į Sibirą. Liko jie našlaičiauti Lietuvoje.

1949 m. Troškūnuose būta karinio dalinio. Jo kareiviai šukuodami miškus ieškojo laisvės kovotojų, jų bunkerių. Tada saugumiečiai kartu su sribais įnirtingiau terorizavo gyventojus. Pridurtina, kad 1949 m. kovo–balandžio mėn. iš Lietuvos buvo ištremta apie 32 tūkst. žmonių.

Atsiminimuose nemažai kalbama ir apie mokyklą. Su mokymusi susiję dešimt autoriaus gyvenimo Troškūnuose metų. 1953 m., praėjus mėnesiui nuo mokslo metų pradžios, kai į klasę buvo atvestas į Troškūnų rajoną paskirto komunistų partijos sekretoriaus sūnelis, Vytautas buvo iškeldintas iš savo suolo. Tapo klajokliu klasėje. Sėdėdavo tądien į mokyklą neatėjusio draugo suole. Tokia buvo našlaičio dalia. Su įvairiais nepritekliais. Nuo jų broliai vienu metu gynėsi laikydami išdykusią ožką. Buvo laikas, kai Vytautas rinko rūgštynes miestelio ponioms ir kitaip prisidurdavo pragyvenimui ir išlaidoms, kurioms kiti mokiniai pinigų gaudavo iš tėvų. Reikėjo pastangų susitaupyti laikrodžiui ir kitiems daiktams, kuriuos klasės draugai įsigydavo daug lengviau. Svarbu pasakyti, kad visa tai – bręstančio žmogaus veiksmai, atradimai ir nesėkmės – aprašyta nevirkaujant, su humoro gaidėle.

Minimas ir įdomus faktas, kad 1959 m. pamotė visus kambarius buvo išnuomojusi ir šeimos poreikiams palikusi tik nedidelę kamara su virtuve. Virtuvėje ir stovėjo pamotės iš namų stumiamo Vytauto lovelė. Kodėl Troškūnuose buvo tiek daug žmonių, turinčių nuomotis gyvenamąjį plotą? Atsakymas glūdi bolševikinių administracinių pertvarkymų labirintuose. Mat 1950 m., panaikinus iki tol Lietuvoje buvusias apskritis ir valsčius, buvo prikepta daug rajonų centrų. Jais tapo daugelis buvusių valsčių centrinių gyvenviečių. Sudarytas ir Troškūnų rajonas.

Gali būti, kad tai lėmė ir aplinkybė, jog miestelis nenukentėjo per Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kariuomenių mūšius nei 1941, nei 1944 m., kaip atsitiko kai kurioms didesnėms Lietuvos, ypač Žemaitijos, gyvenvietėms. Miestelyje atsiradus daug rajoninio lygio administracinių, represinių ir kitų įstaigų, čia atvyko daug partinių ir kitokių funkcionierių, valdininkų ir tarnautojų. Jiems reikėjo kur nors gyventi, o laisvų butų nebuvo. Tad atvykėliams teko nuomininkų dalia. O troškūniečiai galėjo papildyti savo šeimos biudžetą nuompinigiais. Tačiau ne visi atvykėliai atsilygindavo šeiminkams. Kitoje atsiminimų vietoje Vytautas rašo, kaip geresniojoje jų namų pusėje buvo apgyvendintas iš „plachosios tėvynės“ atsijęs karininkas rusas. Jis net neketino mokėti nuomos mokesčio be suaugusiųjų priežiūros likusiems ir varganai besiverčiantiems broliams Valiaugoms. Tada jų kieme atsirado berniukas Slava, su kuriuo Vytukas žaidė, nors kai kurie aplinkiniai tuo buvo nepatenkinti.

1959 metai buvo paskutiniai Troškūnams kaip rajoniniam miestui (beje, miesto statusas jiems suteiktas 1956 m.): tų metų gruodį, vykdant Lietuvos rajonų stambinimą, Troškūnų rajono nebeliko. Miestu pavadintai gyvenvietei teliko apylinkės centro vardas. Nuomininkai ėmė kraustyti iš Troškūnų. Tačiau to Vytautas jau nebepamatė. 1959 m. jis šešiolikmetis (jau ne paauglys, bet dar ne visai jaunuolis) atsidūrė tolimajame Krasnojarske, kur išvyko tarsi savo noru, o iš tiesų – į tremtinių ir kalinių kraštą iš namų Troškūnuose pastūmėtas pamotės. Mat ji tokia pat negailestinga savo įvaikiams liko ir grįžusi iš tremties. Net bilietui tolimai kelionei traukiniu į Krasnojarską Vytautas turėjo užsidirbti pats ...

Krasnojarske jau uždarbiavo anksčiau atvykęs „savanoris“ brolis Mindaugas. Šio miesto gamykloje ir, maitindamas savo kraują nepasotinamus Sibiro mašalus, įmo-

nės šefuojamame kolūkyje knygos autorius praleido dvejus metus. Įgijo šaltkalvio ir suvirintojo profesijas. Sruogiškas (kaip knygoje „Dievų miškas“) žvilgsnis į sunkumus padėjo nepalūžti ir barbariškais bolševikiniais metodais kolonizuojamame Sibire, bendrauti su įvairaus charakterio ir polinkių žmonėmis, kartu stebėti ir analizuoti aplinką, jos reiškinius. Tarp jų – ir vadinamosios socialistinės visuomenės nuosmukį, kuris akivaizdžiausiai reiškėsi žmonėms beatodairiškai ir ilgai girtuokliaujant. Girtuoklystė tada plito ir Lietuvoje.

Grįžusio į Lietuvą Vytauto gyvenimo aprašyme rasime tuometės sovietinės Lietuvos politinės, socialinės, ekonominės, kultūrinės kasdienybės faktų, būdingų partinių veikėjų portretų, žmogaus būties atspindžių. Daugelio to meto reiškinių ir provincijos valdžios pareigūnų įpročių ir baimių V. Valiauga negalėjo neaprašyti be visam atsiminimų tekstui būdingų švelnios ar stipresnės pašaipos (ir savišaipos) spalvų. Tada, brolio Algio pakviestas, Vytautas nuo 1961 m. kurį laiką gyveno Tauragėje. Čia ne tik įgijo ryšių montuotojo specialybę, bet ir baigė vakarinę vidurinę mokyklą. Tokias mokyklas XX a. septintajame dešimtmetyje baigė daugelis iš kaimų ir miestelių į miestus atvykusių jaunuolių. Iš jų tėvų jau senokai buvo atimta žemė. Ant Raudonosios armijos durtuvų 1944 m. sugrįžę bolševikai jau buvo sukolchozinę Lietuvos kaimą ir ten pasilikusiam jaunam žmogui tegalėjo pasiūlyti varganą atlygį už vadinamuosius darbadienius. Be to, daug kur reiškėsi pirmininkų savivalė, jų nemokšiški sprendimai, kuriuos vainikavo miestuose sėdinčių partijos sekretorių sudaromi sėjos, primilžių ir kiti planai. O augantiems miestams reikėjo darbo rankų. Be to, daugelis tėvų ragino kaimo jaunuolius siekti aukštesnio mokslo. Mokslo kelią pasirinko ir Vytautas. Tame kelyje sutiko ir būsimą žmoną Romą, kuri mažametė su

tėvais ir seserimis buvo ištremta į Irkutsko sritį 1948 m. gegužę. Tada iš Lietuvos ištremta daugiausia gyventojų (palyginti su kitais masiniais trėmimais) – apie 37 tūkst. vyrų, moterų, senelių ir vaikų.

Istoriko komentare neįmanoma apžvelgti visų dėmesio vertų atsiminimų autoriaus pateiktų faktų ir pastebėjimų, nušviečiančių Lietuvos istoriją bolševikų diktatoriaus ir tirono Josifo Stalino viešpatavimo bei pradiniu SSKP CK generalinio sekretoriaus Nikitos Chruščiovo valdymo laikotarpiu. Knygoje pasakojama apie įvykius ir sovietinio gyvenimo reiškinius, su kuriais autorius susidūrė iki 1963 m. Atsiminimai baigiasi, kai prasideda naujas autoriaus gyvenimo etapas. Jis išvažiuoja studijuoti į Vilniaus universitetą. Tada Vytautui buvo dvidešimt metų.

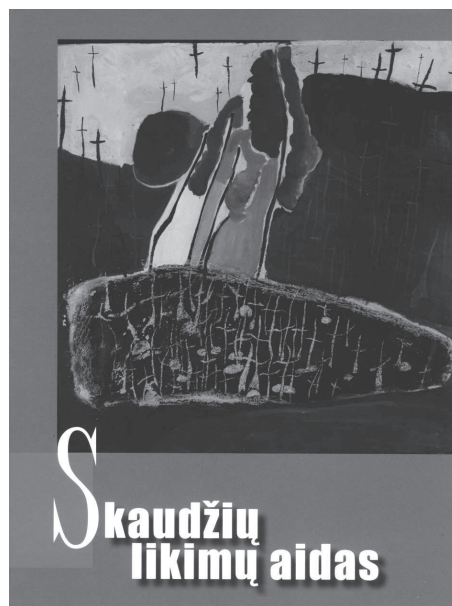
Kaip liudija į minėtą 1947–1948 m. baudžiamąją bylą įsegtą Lietuvos Respublikos Aukščiausiojo teismo pažymą, visi 23 tada nuteisti troškūniečiai 1990 m. balandžio 25 d. buvo reabilituoti. Skelbiamų atsiminimų autorius 2000 m. iš LYA gavo pažymėjimą, liudijantį, kad jis su kitais dviem broliais 1949 m. „buvo įtraukti į sąrašus asmenų, numatytų ištremti iš Lietuvos SSR Troškūnų miestelio už Lietuvos SSR ribų“. Tačiau tik 2005 m. V. Valiauga parašė prašymą LGGRTC Pasipriešinimo (rezistentų) teisių komisijai pripažinti jam nukentėjusio tremtinio statusą.

V. Valiaugos knygą ar atskiras jos dalis su įdomumu gali skaityti įvairaus amžiaus skaitytojai. Juolab kad plačiau pritaikyti atsiminimus padės ir autoriaus stilius. Turint pedagoginių ir edukacinių tikslų, bent atskiras knygos dalis galima paskaitinėti ne tik šeimos rate. Atsiminimai pravers ir mokytojams kaip pagalbines medžiagas. Mokykloje daugeliu knygos fragmentų galima pasiremti istorijos, etikos ar kitose pamokose, užklausinėje veikloje. Neabejoju, kad troškūniečio V. Valiaugos atsiminimai bus panaudoti

kaip didaktinė ir edukacinė priemonė ne tik Troškūnų Kazio Inčiūros vidurinėje, bet ir ne vienoje kitoje Lietuvos mokykloje.

Stanislovas Buchaveckas

Skaudžių likimų aidas, sud. Rimantas Jokimaitis, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2013, 208 p.

Jau dvylika metų Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGTRC) organizuoja nacionalinį mokinių konkursą „Lietuvos kovų už laisvę ir netekčių istorija“, kurį koordinuoja LR švietimo ir mokslo ministerija. Šio konkurso tikslas – ugdyti ir puoselėti jaunosios kartos istorinę atmintį, stiprinti istorinės praeities pažinimą, skatinti jaunimą domėtis Lietuvos pokario istorija ir artimiau susipažinti su žmonių likimais sudėtingais Lietuvos istorijos laikotarpiais: tremties, partizaninio karo, Lietuvos laisvės gynimu 1991 m. sausį. Visais atžvilgiais svarbu, kad laisvoje ir ne-

priklausomoje valstybėje bręstantys žmonės gerai žinotų savo šalies okupacijų ir pasipriešinimo joms istoriją. Taigi konkursas skatina jaunimo savarankišką mąstymą, nuomonių, idėjų įvairovę ir ugdo kūrybinius gebėjimus. Pirmuose konkursuose dalyvavo tik rašinių autoriai, bet išraiškos priemonės vis plėtėsi ir konkursas tapo tarpdisciplininis. Dalyvauti konkurse didžiausi mokinių įkvėpėjai yra jų mokytojai.

Pastaraisiais metais konkurse dalyvavo daugiau kaip tūkstantis mokinių iš visos Lietuvos ir lietuviškų mokyklų Punske ir Seinuose. Tarp nepaprastų mokinių darbų buvo unikalūs „Neringos“ stovyklos iš JAV Vermonto valstijos eksponatas, skirtas Sibiro tremtiniais atminti.

Nuo 2000 m. konkurso dalyvių rašiniai ir piešiniai publikuojami leidiniuose: „Nelaisvės metų atspindžiai“, „Prakalbinta praeitis“, „Tarp vakar ir šiandien“, „Laisvės paslaptis yra drąsa“, „Šaukėme laisvę“, o gražiausios dainos sudėtos į kompaktinę plokštelę „O taip norėjosi gyventi...“, išleistas su konkurso dalyvių piešiniais atvirukų komplektas, skirtas 1941 m. trėmimams atminti, įvairių švenčių proga spausdinamos darbų reprodukcijos.

Šiais metais LGGRTC išleido naują iliustruotą mokinių darbų rinkinį „Skaudžių likimų aidas“. Knyga sudaryta iš pastaraisiais

metais LGGRTC organizuoto respublikinio konkurso „Lietuvos kovų už laisvę ir netekusių istorija“ atrinktų vertinimo komisijos mokinių rašinių. Jaunieji kūrėjai pasakoja prosenelių, senelių ir kitų artimųjų skaudžias gyvenimo istorijas. Dažniausios rašinių temos: tremtys, lageriai, partizanų kovos, kovų dalyvių portretai, žydų likimas karo metais, jaudinančios vilko vaikų istorijos ir Sausio 13-osios įvykiai ir kiti Atgimimo metų pasakojimai. Daug nuostabių istorijų, daug portretų, daug prasmingų autorių apmąstymų, daug autentiškų liudijimų. Dažnam mokinių rašinių herojui sunku pasakoti, ką jam teko patirti okupacijos metais. Aprašomi istoriniai įvykiai tolsta laike ir beveik nesusiję su per tiesioginę komunikaciją perduodama atmintimi. Juk istoriją pasakoja ketvirtoji karta.

Šį kartą leidinyje pateikiama ir iliustracinės medžiagos, kuri pagyvina leidinio tekstą. Kai kurie mokinių rašiniai yra iliustruoti nuotraukomis, kurios pasakoja apie kasdienį lietuvių tremtinių gyvenimą. Greta nuotraukų spausdinami mokinių piešiniai, atspindintys 1991 m. sausio 13-osios kruvinus įvykius, skaudžius tremties išgyvenimus ir partizanų kovas. Knygoje įamžintos akimirkos iš konkurso laureatų renginio apdovanojimo.

Dalė Rudienė

MŪSŲ AUTORIAI

VYTAUTAS TININIS

Humanitarinių mokslų daktaras,

*LGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas*

JUOZAPAS ROMUALDAS BAGUŠAUSKAS

Humanitarinių mokslų daktaras

AUDRONĖ VEILENTIENĖ

Humanitarinių mokslų daktarė,

*Kauno technologijos universiteto
muziejaus vedėja*

LAIMIS MIKELEVIČIUS

*LGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus
vyriausiasis specialistas*

KRISTINA BURINSKAITĖ

Humanitarinių mokslų daktarė,

*LGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausioji specialistė,
Vilniaus universiteto lektorė*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas Sovietų Sąjungos politinių represijų aukoms
ALŽIRo lagerio kalinėms lietuviams, 2011 m. spalio 7 d.
atidengtas buvusio Akmolinsko (Kazachstanas) lagerio teritorijoje

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2013, 1(33)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorės *Danutė Ulčinskaitė, Inga Miklovytė*

Maketuotoja *Danutė Navickienė*

SL 2015. 2013 05 27. Tiražas 300 egz. 10,75 sp. l. Užs. Nr. 975

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė